

T R A K Y A Ü N İ V E R S İ T E S İ

İKTİSADİ
VE İDARİ
BİLİMLER
FAKÜLTESİ
E-DERGI

*E-Journal of the
Faculty of Economics
and Administrative
Sciences*

H A Z İ R A N
2 0 2 2

CİLT / VOLUME 11
SAYI / NUMBER 1

e-ISSN 2147-2843

**TRAKYA ÜNİVERSİTESİ
İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ
E-DERGİ**

**CİLT:11
SAYI:1
HAZİRAN 2022**

**TRAKYA UNIVERSITY
E-JOURNAL OF THE FACULTY OF ECONOMICS AND
ADMINISTRATIVE SCIENCES**

**VOLUME: 11
ISSUE:1
JUNE 2022**

ISSN:2147-2483

Dergi Sahibi/Owner

TRAKYA ÜNİVERSİTESİ İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ ADINA /
BEHALF OF TRAKYA UNIVERSITY FACULTY OF ECONOMICS AND ADMINISTRATIVE SCIENCE
PROF. DR. AYHAN GENÇLER

Editör/Editor

DR. ÖĞR. ÜYESİ CANER EKİZCELEROĞLU / TRAKYA ÜNİVERSİTESİ

Editör Yardımcısı /Assistant Editor

ARŞ. GÖR. METEHAN KAPLAN / TRAKYA ÜNİVERSİTESİ

Alan Editörleri / Field Editors

DOÇ. DR. BERNA HIZARCI BEŞER / DUMLUPINAR ÜNİVERSİTESİ

DOÇ. DR. İLKNUR BİLGİN / HAKKARİ ÜNİVERSİTESİ

DR. ÖĞR. ÜYESİ DİDEM SAYGIN / ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ

DR. ÖĞR. ÜYESİ TOGAN KARATAŞ / MARMARA ÜNİVERSİTESİ

Dil Editörleri / Language Editors

DOÇ. DR. İLKER TOSUN / KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ

ÖĞRETİM GÖREVLİSİ FATMA ÖZKAN / TRAKYA ÜNİVERSİTESİ

ÖĞRETİM GÖREVLİSİ ÖZGE İŞBECER / TRAKYA ÜNİVERSİTESİ

Mizanpaj Editörü / Layout Editor

MELİS ÖZEL / TRAKYA ÜNİVERSİTESİ

Dergi Yayın Kurulu /Editorial Board

Başkan/Chairman

PROF. DR. AYHAN GENÇLER

Üyeler/Members

PROF. DR. SİBEL TURAN / TRAKYA ÜNİVERSİTESİ

PROF. DR. ADİL OĞUZHAN / TRAKYA ÜNİVERSİTESİ

PROF. DR. M. ENGİN SANAL / TRAKYA ÜNİVERSİTESİ

DOÇ. DR. Umut AKDUĞAN / TRAKYA ÜNİVERSİTESİ

DOÇ. DR. NURAL YILDIZ / TRAKYA ÜNİVERSİTESİ

DR. ÖĞR. ÜYESİ MUZAFFER ÖZSOY / TRAKYA ÜNİVERSİTESİ

İletişim Adresi/Address

T.C. TRAKYA ÜNİVERSİTESİ İKTİSADİ VE BİLİMLER FAKÜLTESİ BALKAN YERLEŞKESİ EDİRNE/
TÜRKİYE

TEL: 0284 235 71 51 -52

FAKS: 0284 235 73 63-18 57

Danışma ve Bilim Kurulu / Advisory and Scientific Committee

PROF. DR. SÜLEYMAN ÖZDEMİR
BANDIRMA ÜNİVERSİTESİ

PROF. DR. SUDİ APAK
ESEN YURT ÜNİVERSİTESİ

PROF. DR. ABDÜLKADİR ŞENKAL
KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ

PROF. DR. SADI UZUNOĞLU
TRAKYA ÜNİVERSİTESİ

PROF. DR. CÜNEYT AKALIN
AREL ÜNİVERSİTESİ

PROF. DR. GAMZE YÜCESAN ÖZDEMİR
ANKARA ÜNİVERSİTESİ

PROF. DR. SİNAN ÜNSAR
TRAKYA ÜNİVERSİTESİ

PROF. DR. NURCAN METİN
TRAKYA ÜNİVERSİTESİ

PROF. DR. CANAN ÇETİN
MARMARA ÜNİVERSİTESİ'NDEN EMEKLİ

PROF. DR. O. MURAT KOÇTÜRK
MANİSA CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ

PROF. DR. AYŞE AKYOL
AREL ÜNİVERSİTESİ

PROF. DR. LEVENT ÜRER
İSTİNYE ÜNİVERSİTESİ

PROF. DR. BÜNYAMİN BACAK
ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ

PROF. DR. ATA YAKUP KAPTAN
SAMSUN ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ

PROF. DR. ERCAN SARIDOĞAN
ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ

DOÇ. DR. KAMİL ORHAN
PAMUKKALE ÜNİVERSİTESİ

DOÇ. DR. ABDURAHMAN BENLİ
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

DOÇ. DR. BİLGE ACAR BOLAT
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ

DOÇ. DR. ERSİN KAVİ
YALOVA ÜNİVERSİTESİ

DR. ÖĞR. ÜYESİ HAMİDE TACİR
KADİR HAS ÜNİVERSİTESİ

DR. ÖĞR. ÜYESİ ONUR DİKMENLİ
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ

DR. ÖĞR. ÜYESİ AYNUR ACER
AREL ÜNİVERSİTESİ

DR. SERDAR GÖCEN
OSMANIYE KORKUT ATA ÜNİVERSİTESİ

Bu Sayıdaki Hakemlerimiz / Our Referees in This Issue

DOÇ. DR. CEYDA ŞATAF / SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ

DOÇ. DR. HAKAN YAŞ / TRAKYA ÜNİVERSİTESİ

DOÇ. DR. İBRAHİM AKBEN / HASAN KALYONCU ÜNİVERSİTESİ

DOÇ. DR. NEVİN ALTUĞ / TRAKYA ÜNİVERSİTESİ

DOÇ. DR. SEYHAN BİLİR GÜLER / TRAKYA ÜNİVERSİTESİ

DOÇ. DR. ŞENİZ ÖZHAN / TEKİRDAĞ NAMIK KEMAL ÜNİVERSİTESİ

DOÇ. DR. ZEHRA NURAY NİŞANCI / İZMİR KATİP ÇELEBİ ÜNİVERSİTESİ

DR. ÖĞR. ÜYESİ ALPTEKİN MOLLA / BANDIRMA ONYEDİ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ

DR. ÖĞR. ÜYESİ EBRU ZÜMRÜT BOYACIOĞLU / TRAKYA ÜNİVERSİTESİ

DR. ÖĞR. ÜYESİ EMRE AYKOÇ / TRAKYA ÜNİVERSİTESİ

DR. ÖĞR. ÜYESİ FİLİZ EROĞLU / ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ

DR. ÖĞR. ÜYESİ HÜSEYİN ERDAŞ / TRAKYA ÜNİVERSİTESİ

DR. ÖĞR. ÜYESİ PINAR DENİZ / MARMARA ÜNİVERSİTESİ

DR. ÖĞR. ÜYESİ RÜYA ATAKLI YAVUZ / ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ

DR. ÖĞR. ÜYESİ ŞİMAL ÇELİKKOL / BEYKENT ÜNİVERSİTESİ

DR. ÖĞR. ÜYESİ TANJU ÇOLAKOĞLU / ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ

ÖĞR. GÖR. DR. YONCA NİLAY BAŞ / İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

1 - 15

ELİF GİLANLI, TOLGA ERDOĞAN

THE EFFECT OF CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY PERCEPTION ON BRAND IMAGE, BRAND TRUST AND BRAND LOYALTY

KURUMSAL SOSYAL SORUMLULUK ALGISININ MARKA İMAJI, MARKA GÜVENİ VE MARKA SADAKATI ÜZERİNE ETKİSİ

16 - 30

ORHAN GÖKTEPE

ULUSLARARASI İLİŞKİLERDE KUVVET KULLANIM YASAĞININ GEÇERLİLİĞİ

VALIDITY OF THE PROHIBITION ON THE USE OF FORCE IN INTERNATIONAL RELATIONS

31 - 41

ALİ DAVUT ALKAN, SALİM KURNAZ

SANAYİ DEVRİMİ'NDEN KLASİK YÖNETİM DÜŞÜNCESİNE: SİR RICHARD ARKWRİGHİT ÜZERİNDEN BİR DEĞERLENDİRME

FROM THE INDUSTRIAL REVOLUTION TO CLASSICAL MANAGEMENT THOUGHT: AN EVALUATION BY SİR RICHARD ARKWRİGHİT

42 - 61

YASİN MERCAN, ONUR ÇETİN

GREEN SUPPLIER SELECTION WITH INTEGRATED MULTI-CRITERIA DECISION-MAKING TECHNIQUES

BÜTÜNLEŞİK ÇOK KRİTERLİ KARAR VERME TEKNİKLERİ İLE YEŞİL TEDARİKÇİ SEÇİMİ

62 - 81

BURCU YERLİKAYA

CİNSİYETLİ BİR KÜRESEL KRİZ Mİ?: COVID-19 SALGINI GÖLGESİNDE EKONOMİDE KÜRESEL CİNSİYET EŞİTSİZLİĞİ

A GENDERED GLOBAL CRISIS?: GLOBAL GENDER INEQUALITY IN THE ECONOMY IN THE SHADOW OF THE COVID-19 PANDEMIC

82 - 89

OKTAY ÖZDEN

THE CLIMATE CRISIS AND THE GLOBAL GREEN NEW DEAL: THE POLITICAL ECONOMY OF SAVING THE PLANET

İKLİM KRİZİ VE KÜRESEL YEŞİL YENİ ANLAŞMA: GEZEGENİ KURTARMANIN POLİTİK EKONOMİSİ

The Effect of Corporate Social Responsibility Perception on Brand Image, Brand Trust and Brand Loyalty

Kurumsal Sosyal Sorumluluk Algısının Marka İmajı, Marka Güveni ve Marka Sadakati Üzerine Etkisi

ELİF GİLANLI¹ , TOLGA ERDOĞAN²

DOI: [10.47934/tife.11.01.01](https://doi.org/10.47934/tife.11.01.01)

ABSTRACT

This research aims to examine the effect of mobile phone users' perception of corporate social responsibility (CSR) on brand loyalty (BL) through brand image (BI) and brand trust (BT). The questionnaire prepared to determine this effect was applied to Trakya University Havsa Vocational College students. The data obtained from 217 questionnaires were analyzed with the AMOS Structural Equation Test by using SPSS 23 and AMOS 23 package program, and the findings were interpreted. As a result, while respect for the consumer and respect for the employee of the dimensions of the perception of CSR has a positive effect on the BI, they also positively affect BT through the BI. Therefore, BI has a direct positive effect on BT, BT has a direct positive effect on BL, and BI affects BL through BT.

Keywords: Corporate Social Responsibility, Brand, Structural Equation Modeling.

Jel Classification: M14, M31, M39.

ÖZ

Bu araştırmanın amacı cep telefonu kullanıcılarının kurumsal sosyal sorumluluk algısının, marka imajı ve marka güveni aracılığıyla marka sadakatine etkisinin incelenmesidir. Bu etkinin belirlenmesi amacıyla hazırlanan anket, Trakya Üniversitesi Havsa Meslek Yüksek Okulu öğrencileri üzerinde uygulanmıştır. 217 ankettan elde edilen veriler SPSS 23 ve AMOS 23 paket programı kullanılarak AMOS Yapısal Eşitlik Testi ile analiz edilmiş ve bulgular yorumlanmıştır. Sonuç olarak, kurumsal sosyal sorumluluk algısının tüketiciye saygı ve çalışana saygı boyutlarının marka imajı pozitif etkisi varken marka güvenine de marka imajı aracılığıyla pozitif etkisi vardır. Marka imajının marka güveni üzerinde, marka güveninin de marka sadakati üzerinde doğrudan pozitif etkisi vardır ve marka imajının da marka güveni aracılığıyla marka sadakati üzerinde etkisi bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kurumsal Sosyal Sorumluluk, Marka, Yapısal Eşitlik Modeli.

Jel Sınıflaması: M14, M31, M39.

1. Öğr. Gör. Dr., Trakya Üniversitesi Havsa Meslek Yüksekokulu, Havsa/Edirne.

ORCID: 0000-0001-8803-3736

2. Öğr. Gör. Dr., Trakya Üniversitesi Havsa Meslek Yüksekokulu, Havsa/Edirne.

ORCID: 0000-0002-9079-3416

SORUMLU YAZAR / CORRESPONDING AUTHOR

Elif Gilanlı,

Trakya Üniversitesi Havsa Meslek Yüksekokulu, Havsa/Edirne.

E-mail: elifgilanli@trakya.edu.tr

BAŞVURU / SUBMITTED: 25.11.2021

REVİZYON TALEBİ /

REVISION REQUESTED: 08.02.2022

SON REVİZYON /

LAST REVISION: -

KABUL / ACCEPTED: 03.03.2022

Atıf / Citation: Gilanlı, E., Erdoğan, T. (2022). The effect of corporate social responsibility perception on brand image, brand trust and brand loyalty. *Trakya Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi e-Dergi*, 11(1), 1-15, <https://doi.org/10.47934/tife.11.01.01>

1. Introduction

Worldbank defines CSR, which has become increasingly important nowadays as a commitment to work with employees, their families, the local community to contribute to sustainable economic development, and responsibility for both business and development to improve the quality of life of the community (Chung et al., 2015:542)

The increasing importance of corporate governance in recent years is the combination of social responsibility (Swaen and Chumpitaz, 2008:7). CSR research focuses on how and why CSR practices affect consumer behaviors. CSR activities of businesses can play an important role in BL (Khan and Fatma, 2019:442). CSR has a very important effect on creating and developing corporate image and BI. BI is one of the factors affecting the preference of products and services (Özdemir, 2009:58).

In this research, the effect of corporate social responsibility (CSR) on brand loyalty (BL) through BI and BT is measured. There are many studies on the brand in the domestic literature. However, while all these variables are related to each other, no study has been found that includes BT. This study will contribute to the literature by filling the gap about how CSR affects BT through BI.

This research aims to examine the effects of university students' perception of CSR on BL through these variables by examining the relationships between BI and BT.

2. Literature Review and Hypothesis Development

2.1. Corporate Social Responsibility

Responsibility is the assumption of one's actions or the consequences of any event that falls within their scope of authority. The increasing competition, which is a result of globalization, the rapid development of information technologies, and the disappearance of borders, have brought different dimensions to the aims of the institutions. Social responsibility is adopting a working strategy suitable for an organization's resources to benefit society, economic and legal conditions, and expectations in line with business ethics (Coşkun, 2010: 41-42).

CSR has been a subject that is emphasized a lot today. CSR is considered a good strategic marketing tool and significantly effects consumers' behavior. There are two important reasons for the increase in CSR. The first is that consumers demand low-price, high-quality products from businesses and prefer socially recognized brands among similar products. The other reason is that businesses can gain a competitive advantage by focusing on non-economic factors (He and Lai, 2014:249).

In the study of Eren and Eker (2012), the perception of CSR has a significant effect on the BI. Likewise, Göksu (2006) determined in his study that CSR practices for the social environment, consumers, health, economic development, education, and sports-cultural activities affect the BI. Accordingly, the following hypotheses have been developed.

H₁: The philanthropy dimension of the CSR perception has a significant effect on BI.

H₂: The environment-respect dimension of the perception of CSR has a significant effect on BI.

H₃: The consumer-respect dimension of the CSR perception has a significant effect on BI.

H₄: The employee respect dimension of the CSR perception has a significant effect on BI.

In the research conducted by Swaen and Chumpitaz (2008), it has been determined that consumers' perception of CSR activities has a direct and indirect effect on their trust in the company through customer satisfaction and the perceived quality of the products offered. In their study, Khan and Fatma (2019) determined that CSR significantly effects BT. As a result of this study, the effect of CSR on BT is expected. The hypotheses developed are as follows:

H₅: The philanthropy dimension of CSR perception has a significant effect on BT.

H₆: The environment-respect dimension of CSR perception has a significant effect on BT.

H₇: The consumer-respect dimension of the CSR perception has a significant effect on BT.

H₈: The employee-respect dimension of CSR perception has a significant effect on BT.

Eren and Eker (2012) found that the effects of CSR activities on customer satisfaction and BL were not statistically significant. In their study, Khan and Fatma (2019) determined that CSR does not significantly affect BL. However, Çakır and Aslan (2016) concluded in their research in the automotive sector that CSR projects BL effectively. The hypotheses developed in this context are as follows:

H₉: The philanthropy dimension of CSR perception has a significant effect on BL.

H₁₀: The environment-respect dimension of the perception of CSR has a significant effect on BL.

H₁₁: The consumer-respect dimension of the CSR perception has a significant effect on BL.

H₁₂: The employee-respect dimension of CSR perception has a significant effect on BL.

2.2. Brand Image

In terms of businesses, a brand is a name, term, symbol, shape, or combination that provides information about the products or services of manufacturers or sellers and enables them to be distinguished from the goods of others (Mucuk, 2010:146).

In terms of consumers, brand valuation is the determination of consumers' wishes, needs, tastes, and tendencies and all attempts to satisfy them (Erdil and Uzun, 2010: 7).

BI can express a figurative meaning in which the brand is associated with the person or the user's imagination. It is formed by combining consumer perceptions such as positive and negative aspects, strengths, and weaknesses (Erdil and Uzun, 2010: 90).

According to Dowling (2004), corporate image and reputation include social accountability, openness/transparency, and the organization's personality, corporate talent and financial performance, and help consumers exhibit positive attitudes (Söylemez and Kayabaşı, 2017:350).

There are two classifications of BI: symbol and functional image. A functional image shows the concrete features of a product. The symbolic image represents consumers' abstract characteristics or self-esteem, reflecting their social approval and self-expression. In general, image is perceived product quality, customer satisfaction, and loyalty (He and Lai, 2014:253-254).

Çağlıyan, Şahin, and Selek (2018) determined that BI has effect on BT in their research on shampoo brands on faculty of economics and administrative sciences students. In addition, Gölbaşı Şimşek and Noyan (2009) emphasized that as the image of the brand in the eyes of the customer and the quality of the product increase, the trust in the brand increases.

H₁₃: BI has a significant effect on BT.

Eren and Eker (2012) stated that BI has a significant effect on BL in their study.

H₁₄: BI has a significant effect on BL.

2.3. Brand Trust

Trust exist only when one party believes in the reliability and honesty of the other. Trust is extremely important in the relationship between the customer and the company. Accordingly, the customer shares his/her personal and confidential information with the company. In this case, trust becomes one of the determinants of BL by ensuring the continuation of the relationship between the

brand and the customer (Gölbaşı Şimşek and Noyan, 2009:127). In the light of literature customer trust is affected by the existence of the values of customers and their businesses and has been defined as whether certain types of behavior, goals, and policies are important and appropriate (Swaen and Chumpitaz, 2008:14). BT is conceptualized as the expectations of brand durability and intentions in situations that pose a risk to the customer (Delgado-Ballaster, 2004:574). If the customer trusts the brand at risk, BT is provided (Lau and Lee, 1999:344). Consumers want to trust brands. In particular, trust in the social media environment is extremely important for businesses and brands. An important competitive advantage can be achieved by creating trust in consumers towards brands (Hacıfendioğlu and Fırat, 2014:89). Hacıfendioğlu and Fırat (2014) investigated the effect of BI on BT in brands in social media. As a result, it has been determined that the perceived quality image of the brands on social media has a significant effect on BT.

On the other hand, Eren and Erge (2012) argued that BT affects behavioral and attitudinal BL in the chicken industry. In addition, Gölbaşı Şimşek and Noyan (2009) determined that trust has direct effects on BL in their research on mobile phones. In their study, Khan and Fatma (2019) determined that BT affects BL. In his study, Kalyoncuoğlu (2017) determined that the effect of customers' trust in the Starbucks brand on their BL does not occur directly but through brand love. In this context, BT affects BL.

H₁₅: BT has a significant effect on BL.

Studies have shown that CSR has a direct effect on BI and BT. In addition, it is understood that BI affects trust. Accordingly, the hypotheses about how CSR affects BT through the BI are determined as follows:

H₁₆: The philanthropy dimension of CSR perception has a significant effect on BT through BI.

H₁₇: The environment-respect dimension of CSR perception has a significant effect on BT through BI.

H₁₈: The consumer-respect dimension of CSR perception has a significant effect on BT through BI.

H₁₉: The employee-respect dimension of CSR perception a has a significant effect on BT through BI.

2.4. Brand Loyalty

Loyalty can be examined in two general groups as BL and customer loyalty. BL or brand addiction can be divided into three categories as behavioral, attitudinal, and attitude-based behavior (Gölbaşı Şimşek and Noyan, 2009:124). Some approaches see BL as a combination of the two, rather than the behavioral approach, which states that BL is consumer behavior, and the intellectual approach, which indicates BL, and behavioral or intellectual (Erdil and Uzun, 2010: 180).

BL is the tendency to buy the same product and a concept that includes psychological loyalty and attitude towards the brand. Customers with BL do not only buy the brand. They also reject better and more attractive offers from other brands (Çakır and Arslan, 2016:440). Consumers with BL are very satisfied with the brand they use and show a constant interest in it (Erdil and Uzun, 2010: 178).

According to Aaker, BL represents a constructive BLnd towards the brand that leads to the purchase of the brand over time. BI can be defined as a brand brought to the BLnd of the consumer by the brand association. BI can also be defined as the consumer's thoughts and feelings about the brand (Severi and Ling, 2013:127).

Chung et al. (2015) stated that CSR and BL's effect is realized by the corporate image's moderator (regulatory) effect. He and Lai (2014) state that the effect of CSR on BL is achieved through functional and

symbolic BI. In their study, Söylemez and Kayabaşı (2017) determined that CSR (economic, legal, ethical, philanthropic) activities effect the corporate image and customer loyalty. However, it was concluded that the mediation effect of corporate image and the effect of economic, legal, and ethical variables became statistically insignificant. The corporate image had a full mediating effect in the relationship between these variables and customer loyalty. Although the effect of the independent variable on the relationship between the philanthropy variable of CSR and customer loyalty has decreased, it has been determined that the corporate image has a partial mediation effect since it does not become statistically insignificant. Sağır (2016) revealed in his research that corporate image has a mediating role in the effect of CSR and corporate identity on corporate loyalty.

H₂₀: The philanthropy dimension of CSR perception has a significant effect on BL through BI.

H₂₁: The environment-respect dimension of CSR perception has a significant effect on BL through BI.

H₂₂: The consumer-respect dimension of CSR perception has a significant effect on BL through BI.

H₂₃: The employee-respect dimension of CSR perception has a significant effect on BL through BI.

In their study, Khan and Fatma (2019) argued that CSR does not significantly affect BL, but this is achieved through BT.

H₂₄: The philanthropy dimension of CSR perception has a significant effect on BL through BT.

H₂₅: The environment-respect dimension of CSR perception has a significant effect on BL through BT.

H₂₆: The consumer respect dimension of CSR perception has a significant effect on BL through BT.

H₂₇: The employee-respect dimension of CSR perception has a significant effect on BL through BT.

Gölbaşı Şimşek and Noyan (2009) argued that BI indirectly has a significant effect on loyalty through trust.

H₂₈: BI has a significant effect on BL through BT.

3. Research Methodology

3.1. Population-Sample

This research aims to examine the effect of mobile phone users' perception of CSR on BL through BI and BT. The universe of the research consists of the students of Havsa Vocational School within Trakya University, who are studying only in the field of social sciences, Banking and Insurance, Accounting and Tax Applications, Business Management, Logistics, and Finance. Since there are no students in technical departments within Havsa Vocational School, this research consists of students studying only in departments related to social sciences, and 217 students were reached. The questionnaire was applied between March 2021 and June 2021.

Some researchers state that the number of sample size should be several times of the number of variables (preferably at least ten times or more) (Altunışık et al., 2015:137), while some researchers state that the required sample size for SEM models should be in the range of 200-500 (Çelik and Yılmaz, 2013; Civelek 2018: 16). According to Child (2006), when determining the sample size, the sample size should be five times higher than the number of statements. According to Kline (1994), it is recommended that the sample size should be at least twice and preferably ten times the number of expressions. In this study, since the number of samples is higher than 200, it is considered sufficient for SEM analysis.

3.2. Research Model

This research used a survey method to examine the effect of CSR perception on BL through BI and BT, according to mobile phone brands used. The questionnaire form consists of 5 parts. In the first part, demographic information about the respondents was asked. There are Likert-type scales in other sections. By adopting the CSR perception scale “Swaen and Chumpitaz (2008)”, BI “Severi and Ling (2013)”, BL scale “Carroll and Ahuvia (2006)”, BT scale “Delgado-Ballester (2004)”, the questionnaire form was created. The questionnaire consists of 35 statements in total. While the relationship between the research variables exists in the studies, no study was found in which all these variables were used together. In particular, there is a lack in the studies about how CSR affects BT through BI and how CSR affects BL through BI and BT. The research model was formed in accordance with the purpose of the research as a result of the literature research. Moreover, Ethics Committee approval of this study was received from Trakya University Social and Human Sciences Research Ethics Committee with the decision number 2021.02.19 dated 24.02.2021.

According to the research model, the independent variable of the research is the perception of CSR (philanthropy, respect for the environment, respect for the consumer, respect for the employee), and the dependent variables are BI, BT, and BL.

The data in the research were obtained by applying a questionnaire with a convenience sampling method. The data obtained by the survey method were analyzed with EFA (Explanatory Factor Analysis), CFA (Confirmatory Factor Analysis), and SEM (Structural Equation Modeling) methods.

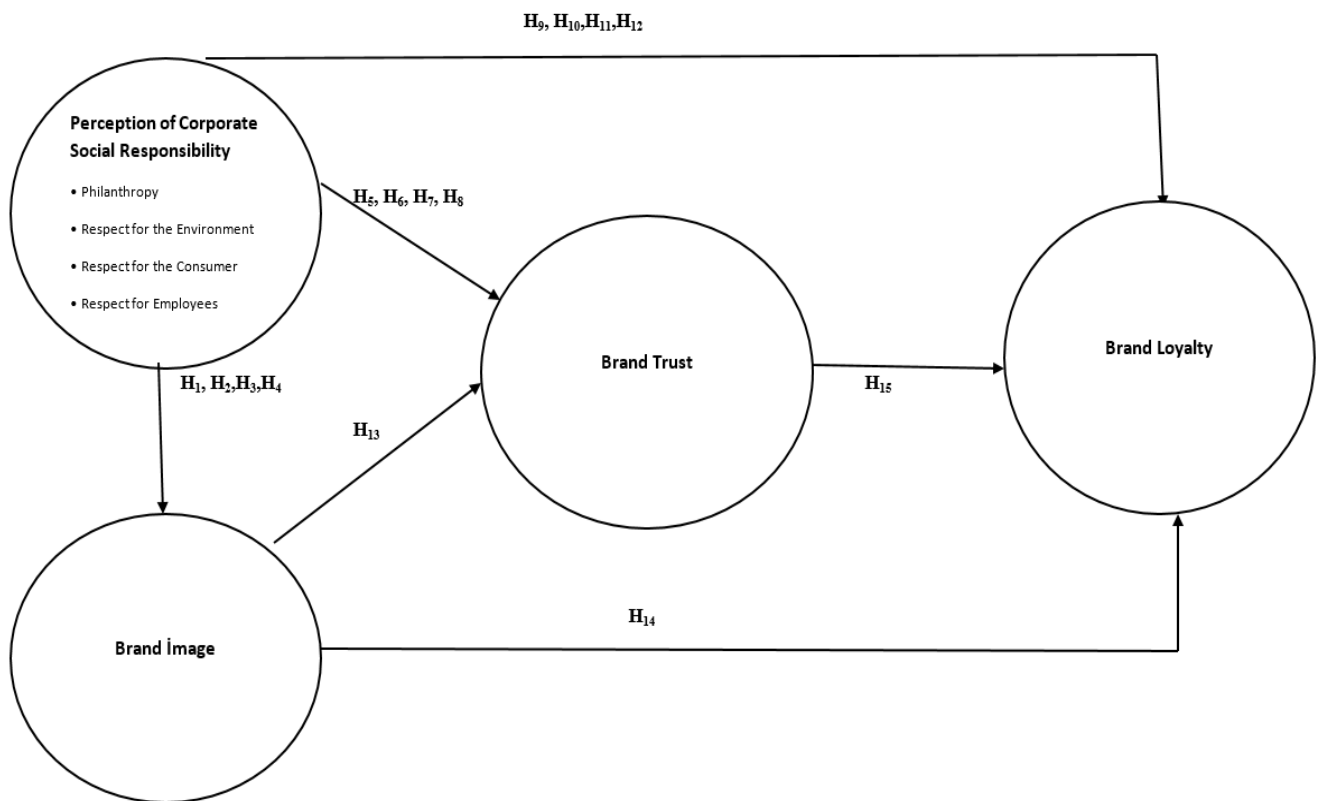

Figure 1: Research Model

4. Findings

4.1. Demographic Characteristics and Descriptive Statistics

Table 1 shows the demographic characteristics of the participants.

Table 1: Demographic Characteristics

Demographic features		Frequency	Percentage	Demographic features		Frequency	Percentage
Gender	Female	116	53.5	Most Preferred Brand	Apple	90	41.5
	Male	101	46.5		Samsung	70	32.3
					Xiaomi	29	13.4
					Huawei	14	6.5
					Other	14	6.5
School	Logistics	66	30.4	Used Brand	Apple	80	36.9
	Business Administration	38	17.5		Samsung	66	30.4
	Banking and Insurance	61	28.1		Xiaomi	33	15.2
	Accounting and Tax Practices	18	8.3		Huawei	20	9.2
	Finance	34	15.7		Other	18	8.3
Income	Less than 2000TL	0	0	Usage Time	1 year and less	86	39.6
	2000TL-3000TL	67	30.9		2 years	51	23.5
	3001TL-4000TL	48	22.1		3 years	36	16.6
	4001TL-5000TL	36	16.6		Four years and more	44	20.3
	5001TL and more	66	30.4				

Students participating in the research mostly prefer Apple brand mobile phones with 41.5%. 32.3% prefer Samsung, 13.4% prefer Xiaomi, 6.5% prefer Huawei, 6.5% prefer other brand mobile phones. Students currently use the Apple brand, mostly mobile phone, with 36.9%. 30.4% use Samsung, 15.2% use Xiaomi, 9.2% use Huawei, 8.3% use other branded mobile phones. 39.6% of them have been using their mobile phones for one year or less, 23.5% of them for two years, 16.6% of them for three years, 20.3% for four years.

4.2. Explanatory Factor Analysis-Reliability Analysis

If the skewness and kurtosis values of the expressions in the scale are between +2 and -2, it can be said that they are normally distributed (George and Mallery, 2016:114). However, the expressions in this study are in the range of +1.5 and -1.5, except for BI5 (the kurtosis value is +2.5). Therefore, it can be said that it is normally distributed.

The Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) test result of the data set is 0.908. Therefore, according to this result, the data set is suitable for factor analysis.

Table 2: Results of Explanatory Factor Analysis

Variable		Expressions	Factor Load	Average		Standard Deviation	
Perception of Corporate Social Responsibility	Philanthropy	P1	The firm helps developing countries.	0.695	2.954	3.047	0.9268
		P2	It supports social and cultural activities (art, culture, sports) in the regions where it operates.	0.804	3.184		0.9781
		P3	Develops projects in poor countries.	0.763	2.829		1.0512
		P4	It helps to solve humanitarian problems.	0.658	3.221		1.1209
	Respect for the Environment	RFE1	It reduces the consumption of natural resources.	0.595	3.088	3.187	3.088
		RFE2	Considers the environment in the production process.	0.655	3.138		3.138
		RFE3	It realizes its products as ecologically as possible (waste recycling, energy conservation, etc.)	0.734	3.336		3.336
	Respect for the Consumer	RC1	Protects consumer rights (in terms of after-sales service, warranties, information)	0.608	3.908	3.817	3.908
		RC2	Treats customers fairly	0.650	3.719		3.719
		RC3	It provides consumers with accurate information about the composition of products.	0.690	3.825		3.825
	Respect for Employees	RE1	It does not discriminate against employees by gender, ethnicity, or religion.	0.542	3.963	3.716	3.963
		RE2	It creates duties/responsibilities for the employee..	0.757	3.806		3.806
		RE3	Acts in accordance with current laws and regulations.	0.703	3.820		3.820
		RE4	Protects employee rights.	0.725	3.737		3.737
		RE5	It helps all employees who want to get more training.	0.526	3.419		3.419
		RE6	It guarantees the health and safety of employees.	0.587	3.622		3.622
		RE7	Respects human rights in all countries where the company operates.	0.413	3.645		3.645
	Brand Image	BI1	This brand is innovative.	0.746	4.069	4.112	4.069
		BI2	This brand has high technology.	0.748	4.189		4.189
		BI3	This brand has a different image compared to other brands.	0.704	4.009		4.009
		BI4	This brand has a clean image.	0.538	4.074		4.074
BI5		This brand is a very well-known brand..	0.585	4.272	4.272		
Brand Trust	BT2	I trust this brand.	0.656	4.115	3.866	4.115	
	BT3	This brand never disappoints me	0.742	3.747		3.747	
	BT4	This brand guarantees satisfaction	0.794	3.986		3.986	
	BT5	This brand is honest and sincere when I raise issues with their products.	0.672	3.802		3.802	
	BT6	I trust that this brand will solve the problem I am facing.	0.741	3.876		3.876	
	BT7	This brand strives to please me.	0.604	3.710		3.710	
	BT8	This brand somehow compensates when there is a problem with its product.	0.586	3.793		3.793	

Brand Loyalty	BL1	I buy this brand when I'm going to buy a mobile phone	0.638	3.793	3.318	3.793
	BL2	I don't care about other brands when I buy a mobile phone.	0.817	3.249		3.249
	BL3	If the store I go to does not have this brand, I postpone the purchase or go to another store that has this brand.	0.881	3.217		3.217
	BL4	If I can't find this brand in the store that I go to, I won't buy another brand.	0.876	3.014		3.014

As a result of the factor analysis, the statements were grouped under seven factors. After the exploratory factor analysis, the items RE8 and BT1 were excluded because they loaded low on two factors. The average of the statements given by the students participating in the research is above 3. According to these averages, the perception of CSR of the respondents is high. They have a positive opinion about the BI. They trust that the business can resolve brand-related issues. It can be concluded that this situation is a factor in the formation of BL.

Table 3: Reliability Test of The Scales After Factor Analysis

Scales		Explained Variance	Number of Expressions	Cronbach Alpha (Scale Reliability)	
Perception of CSR	Philanthropy	4.008	4	0.779	0.895
	Respect for the environment	2.952	3	0.684	
	Respect for the consumer	3.193	3	0.820	
	Respect for the employee	9.939	7	0.850	
Brand Image		4.448	5	0.861	
Brand Trust		37.116	7	0.926	
Brand Loyalty		6.859	4	0.903	

If the Cronbach Alpha coefficient of the scales is greater than 0.60, it is said that the scales are reliable (Kalaycı, 2010:405). Therefore, according to this table, it is seen that the scales are reliable.

4.3. Structural Equation Model

4.3.1. Confirmatory Factor Analysis

The generally accepted goodness-of-fit evaluation criteria of the Confirmatory Factor Analysis (CFA) of the scales in testing the structural equation models are shown in Table 4. For the factors to be statistically significant, p values should be $p < 0.05$. According to the analysis, the p values of the scales are significant. Therefore, the generally accepted goodness-of-fit criteria of the scales are shown in the table.

Table 4: Generally Accepted Goodness of Fit Criteria

The goodness of Fit Criteria	Perception of CSR	Brand Image	Brand Trust	Brand Loyalty	All Variations
CMIN/Df	1.926	2.044	2.301	0.964	2.071
GFI	0.901	0.982	0.971	0.998	0.800
CFI	0.934	0.989	0.988	1.000	0.894

RMSEA	0.065	0.070	0.078	0.000	0.070
SRMR	0.0521	0.0249	0.0260	0.0056	0.0564

4.3.2. Discriminant and Convergent Validity

For the discriminant and convergent validity of the scales, Average Variance Explained (AVE), Combined Reliability (CR) values, and factor loads must be checked.

Table 5: Convergent Validity of the measurement model

Variables	Philanthropy	Respect for the Environment	Respect for Consumers	Respect for Employees	Brand Image	Brand Trust	Brand Loyalty
Philanthropy	0.730						
Respect for the Environment	0.613	0.708					
Respect for Consumers	0.486	0.631	0.781				
Respect for Employees	0.501	0.674	0.624	0.675			
Brand Image	0.247	0.427	0.687	0.663	0.747		
Brand Trust	0.340	0.487	0.681	0.674	0.715	0.822	
Brand Loyalty	0.244	0.318	0.449	0.431	0.642	0.696	0.760
AVE	0.534	0.501	0.610	0.455	0.558	0.676	0.577
CR	0.818	0.741	0.824	0.852	0.862	0.926	0.842

For AVE to be acceptable, it must be greater than 0.50 or 0.50 (Kurgun and Bağiran, 2013:491). In the model, only the AVE value of the employee respect scale is 0.455. But others are above 0.50. In cases where the AVE value is less than 0.50, if the CR Value is greater than 0.60, it can be said that convergent validity is achieved (Huang, Wang, Wu, & Wang, 2013:219). To ensure convergent validity, CR values should be at least 0.60 to be acceptable (Hair, Hult et al., 2014:102). The CR values in the model are above 0.70. In addition, it can be said that it is acceptable when factor loads are above 0.40 (Hair, Hult, et al., 2014: 104). Factor loads in the model are over 0.40. In this case, it can be said that the model generally has convergent validity.

Discriminant validity is provided in cases where there are correlations (<.90) between factor loads obtained as a result of CFA (Kline, 2011: 116). This model ensures discriminant validity since correlations (<.90) between factor loadings.

4.3.3. Structural Equation Modeling Test

After the reliability and validity analyzes were made, the hypotheses were tested with the AMOS 23 package program. SEM results of the structural equation model are shown in Table 6.

Table 6: SEM Results

Hypotheses	Standard Coefficients (β)	Nonstandard Coefficients	Standard Error	P
(H ₁) P→BI	-0.148	0.40	0.066	0.146

(H ₂) RFE→BI	0.009	0.01	0.096	0.943
(H ₃) RC→BI	0.493	0.42	0.124	***
(H ₄) RE→BI	0.322	0.33	0.144	0.022
(H ₅) P→BT	0.020	0.02	0.068	0.800
(H ₆) RFE→BT	0.069	0.07	0.098	0.489
(H ₇) RC→BT	0.159	0.18	0.130	0.173
(H ₈) RE→BT	0.102	0.14	0.145	0.349
(H ₉) P→BL	0.040	0.04	0.105	0.707
(H ₁₀) RFE→BL	0.109	0.13	0.152	0.408
(H ₁₁) RC→BL	-0.287	-0.37	0.204	0.068
(H ₁₂) RE→BL	-0.094	-0.15	0.223	0.510
(H ₁₃) BI →BT	0.589	1.10	0.127	***
(H ₁₄) BI →BL	0.246	0.76	0.208	0.073
(H ₁₅) BT→BL	0.570	0.67	0.160	***

***p<0,001

Since the significance values of some of the paths in the model were $p>0.05$, the model was reanalyzed after the nonsignificant paths were removed from the model. In the analysis performed after removing the meaningless paths, the fit indices of the model ($\chi^2/df=2.048$, $p=0.000$, $GFI=0.800$, $CFI=0.896$, $RBLEA=0.070$, and $SRMR=0.0574$) met the fit criteria.

According to the research results, hypotheses H₃, H₄, H₁₃, H₁₅ were supported. Respect to the consumer and respect to the employee, which are the dimensions of CSR perception, positively affect the BI. BI has a significant effect on BT, and BT affects BL. Table 7 shows the hypothesis results of the SEM model that was reanalyzed.

Table 7: Hypothesis Results

Hypotheses	Standard Coefficients (β)	Nonstandard Coefficients	Standard Error	Critical Rate (CR)	P
(H ₃)RC→BI	0.487	0.49	0.127	3.103	0.002
(H ₄)RE→BI	0.331	0.33	0.137	2.234	0.025
(H ₁₃)BI →BT	0.886	0.89	0.153	8.706	***
(H ₁₅)BT→BL	0.703	0.70	0.084	11.447	***

***p<0,001

4.4. Mediation Test

In the structural equation analysis, mediation analysis was carried out by looking at the direct and total effects. Whether the mediation was significant or not was analyzed with the Sobel Test. According to the analysis, H₁₈, H₁₉, H₂₈ hypotheses were supported.

Table 8: Mediation of BI in the Effect of RC on BT

Structural Equations	p	Standard Coefficients (β)	Nonstandard Coefficients	Standard Error	Sobel Test Results	
					z	p
RC → BI	0.002	0.487	0.39	0.127	2.897	0.003

BI→BT	***	0.886	1.34	0.153		

***p≤0,001

There is no direct effect between RC and BT. However, the total effect with the BI variable is 0.431. Therefore, BI has a full mediation effect between RC and BI. It was statistically significant as p=0.002 between RC and BI and p≤0.001 between BI and BT. According to the results of the Sobel test, p<0.05 was found. The RC variable does not directly affect BT. However, it can be said that it has a significant indirect effect through BI. The consumer-respect dimension of CSR perception affects BT through BI (H₁₈).

Table 9: Mediation of BI in the Effect of RE on BT

Structural Equations	p	Standard Coefficients (β)	Nonstandard Coefficients	Standard Error	Sobel Test Results	
					z	p
RE → BI	0.025	0.331	0.31	0.137	2.190	0.028
BI→BT	***	0.886	1.34	0.153		

***p≤0,001

There is no direct effect between RE and BT. However, the total effect with the BI variable is 0.293. Therefore, BI has a full mediation effect between RE and BT. It was statistically significant as p=0.025 between RE and BI and p≤0.001 between BI and BT. According to the results of the Sobel test, p was found as <0.05. Therefore, the RE variable does not directly affect BT. However, it can be said that it has a significant indirect effect through BI. For example, the employee respect dimension of CSR perception affects BT through BI (H₁₉).

Table 10: Mediation of BT in the Effect of BI on BL

Structural Equations	p	Standard Coefficients (β)	Nonstandard Coefficients	Standard Error	Sobel Test Results	
					z	p
BI → BT	***	0.886	1.34	0.153	6.951	0.000
BT→BL	***	0.703	0.96	0.084		

***p≤0,001

There is no direct effect between BI and BL. However, the total effect, together with the BT variable, is 0.623. Therefore, BT has a full mediation effect between BI and BL. It was statistically significant as p≤0.001 between BI and BT and p≤0.001 between BT and BL. According to the results of the Sobel test, p was found as <0.05. The BI variable does not directly affect BL. However, it can be said that it has a significant indirect effect on BT. BI affects BL through BT (H₂₈).

5. Conclusion

While this research investigates the effect of CSR perception on BL, it also examines its effect through BI and BT. According to the results of the research;

- The consumer-respect dimension of the CSR perception has a significant effect on BI.
- The employee respect dimension of the CSR perception has a significant effect on BI.
- BI has a significant effect on BT.
- BT has a significant effect on BL.

- The consumer respect dimension of CSR perception does not significantly affect BT, but it significantly affects BT through BI. The employee respect dimension of CSR perception has no significant effect on BT. However, it has a effect on BT through BI.

- Although the BI does not directly effect BL, it has a effect on BL through BT.

- The perception of CSR has no direct effect on BL. However, the findings show that BI affects BT, and BT affects BL.

- According to the above-mentioned finding, BI is very important, and therefore companies should develop strategies to improve their BI. Furthermore, the BI also increases the effect on BL by affecting BT.

- No study has been found including all the CSR perception, BI, BT, and BL. For this reason, it is thought that this research will be a useful resource for researchers. The research can be expanded by adding different variables to the model. It can be applied to different consumer groups.

- The research has limitations. Since the research was conducted with convenience sampling, it cannot be generalized to all university students. For this reason, it can be applied to all units in the university, different universities, and different consumer groups.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflict of interest to declare.

Grant Support: The authors declared that this study has received no financial support.

Author Contributions: Gilanlı E.: Conception, Design of Study, Drafting Manuscript, Writing, Critical Revision of Manuscript, Analysis, Obtaining data, Final review. Erdoğan T.: Design of Study, Obtaining data, Writing, Final review

References

- Altunışık, R., Coşkun, R., Bayraktaroğlu, S., & Yıldırım, E. (2015). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri: SPSS Uygulamalı*. 7. Baskı, Sakarya yayıncılık, Geliştirilmiş.
- Carroll, B., A., ve Ahuvia, A. C. (2006). Some antecedents and outcomes of brand love, *Marketing Letters*, 17(2), 79-89.
- Child, D. (2006). *The Essentials of Factor Analysis*, Third Edition, London, Continuum.
- Chung, K. H., Yu, J. E., Choi, M. G. & Shin, J. I. (2015). The Effects of CSR on Customer Satisfaction and Loyalty in China: The Moderating Role of Corporate Image. *Journal of Economics, Business, and Management*, 3(5), May 2015, 542-547.
- Civelek, M. (2018). *Yapısal eşitlik modellemesi metodolojisi*, İstanbul: Beta Yayıncılık.
- Coşkun, G. (2010). *Kurumsal pazarlama ve sosyal sorumluluk*, 1. Basım, Ankara, Nobel Yayın Dağıtım.
- Çağlıyan, V., Şahin, E. & Selek, N. (2018). Öğrencilerin marka farkındalığının, marka imajı ve marka güvenine etkisi: Selçuk Üniversitesi, İİBF Örneği. *Selçuk Ün. Sos. Bil. Ens. Der.*, (40), 186-198.
- Çakır, A. & Aslan, B. (2016). Kurumların uyguladıkları sosyal sorumluluk projelerinin tüketicilerin marka sadakati üzerine etkileri: Otomobil markaları üzerine bir araştırma. *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(2), Haziran 2016, 437-452.
- Çelik, H. E. & Yılmaz, V. (2016). *LİSREL 9.1 ile Yapısal eşitlik modellemesi*, İstanbul, Anı Yayınları.
- Delgado-Ballester, E. (2004). Applicability of a brand trust scale across product categories: A Multigroup Invariance Analysis, *European Journal of Marketing*, 38(5/6), 573-592.

- Erdil, T. S. & Uzun, Y. (2010). *Marka olmak*, 2. Baskı, Beta Yayınevi.
- Eren, S. S. & Eker, S. (2012). Kurumsal sosyal sorumluluk algısının marka imajı, algılanan değer, müşteri tatmini ve marka sadakatine etkisi üzerine bir saha araştırması: X markası örneği. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 17(2), 451-472.
- Eren, S. S. & Erge, A. (2012). Marka güveni, marka memnuniyeti ve müşteri değerinin tüketicilerin marka sadakati üzerine etkisi. *Journal of Yasar University*, 26(7), 4455-4482.
- George, D. & Mallery, P. (2016). *IBM SPSS statistics 23 step by step a simple guide and reference*, 14th edition, Routledge.
- Göksu, F. (2006). Sosyal sorumluluk uygulamalarının marka imajına etkisi (Petrol İşletmelerinde Uygulamalı Araştırma). (Doktora Tezi). *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul.
- Gölbaşı Şimşek, G. & Noyan, F. (2009). Türkiye’de cep telefonu cihazı pazarında marka sadakati için bir model denemesi. *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 36 (Haziran), 121-159.
- Hacıfendioğlu, Ş. & Fırat, D. (2014). Sosyal medyada yer alan markalara ilişkin marka imajının güven üzerindeki etkisi. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 27: 87-96.
- Hair, J. F., Hult, G. T. M., Ringle, C. M. & Sarstedt, M. (2014). *A Primer on partial least squares structural equation modeling (PLS-SEM)*. SAGE Publication.
- He, Y. & Lai, K. K. (2014). The effect of corporate social responsibility on brand loyalty: The Mediating Role Of Brand Image, *Total Quality Management*, 25(3), 249–263.
- Huang, C.C., Wang, Y. M., Wu, T. W. & Wang, P.A. (2013). An empirical analysis of the antecedents and performance consequences of using the moodle platform. *International Journal of Information and Education Technology*, 3(2), 217-221.
- Kalaycı, Ş. (2010). *SPSS uygulamalı çok değişkenli istatistik teknikleri*, 5. Baskı, Ankara, Asil Yayın Dağıtım LTD. Şti.
- Kalyoncuoğlu, S. (2017). Markaya duyulan güven ile marka sadakati ilişkisinde marka aşkının aracılık rolü: Starbucks markası üzerine bir araştırma. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 5/4, 383-402.
- Khan, I. & Fatma, M. (2019). Connecting The Dots Between CSR and Brand Loyalty: The Mediating Role of Brand Experience and Brand Trust. *Int. J. Business Excellence*, 17(4), 439-455.
- Kline, P. (1994). *An easy guide to factor analysis*, New York: Routledge.
- Kline, R. B. (2011). *Principles and Practice of Structural Equation Modeling*, 3. Edition, Newyork London, The Guilford Press.
- Kurgun, A. & Bağırhan, D. (2013). Rekabetçi değerler yaklaşımı ile örgütsel etkinliğin belirlenmesinde örgütsel sağlığın rolü: İzmir ili merkezindeki dört ve beş yıldızlı otel işletmelerinde bir araştırma. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15(3), 477-510.
- Lau, G. T. & Lee, S. H. (1999). Consumers’ Trust in a Brand and the Link to Brand Loyalty, *Journal of Market-Focused Management*, 4, 341-370.
- Mucuk, İ. (2010). *Pazarlama ilkeleri*, 18. Basım, İstanbul, Türkmen Kitabevi.
- Özdemir, H. (2009). Kurumsal sosyal sorumluluğun marka imajına etkisi. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8,15, Bahar 2009, 57-72.

- Sağır, M. (2016). Kurumsal sosyal sorumluluk ve kurum kimliğinin kurum sadakati üzerine etkisi: Kurum imajının aracılık rolü. *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, No:12, Nisan 2016, 291-312.
- Severi, E. & Ling, K. C. (2013). The Mediating Effects of Brand Association, Brand Loyalty, Brand Image and Perceived Quality on Brand Equity. *Asian Social Science*, 9(3), 125-137.
- Söylemez, C. & Kayabaş, A. (2017). Müşteri sadakati ve kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetleri (KSS): Kurumsal imajın aracılık etkisinin incelenmesi. *International Journal of Economic and Administrative Studies*. UİİİD-IJEAS, (16. UİK Özel Sayısı), 349-364.
- Swaen, V. & Chumpitaz C., C. (2008). Impact of Corporate Social Responsibility on Consumer Trust. *Recherche et Applications en Marketing*, Vol. 23, n° 4/2008, 7-33.

Uluslararası İlişkilerde Kuvvet Kullanımı Yasağının Geçerliliği

Validity of the Prohibition on the Use of Force in International Relations

ORHAN GÖKTEPE¹

DOI: [10.47934/tife.11.01.02](https://doi.org/10.47934/tife.11.01.02)

ÖZ

Devletler sisteminin ortaya çıktığı 1648 Westphalia anlaşmasından bu yana savaş devletlerarasındaki uzlaşmazlık ve çatışmaların bir çözüm yöntemi olarak varlığını korumaktadır. Bununla birlikte uluslararası sorunlarda kuvvet kullanma, taraflar arasındaki problemi çözmekten ziyade ilişkileri zehirleyen bir başka sorun kaynağı olmuştur. Gelişen teknolojiye paralel olarak nükleer, biyolojik ve kimyasal kitlesel imha silahlarının öldürücü gücü sadece insan hayatıyla ilgili endişeleri değil tüm insanlığın ve medeniyetin yok olması tehlikesini ortaya çıkartmıştır. Bu nedenle tarihî süreç içinde gittikçe artan bir şekilde kuvvet kullanımının sınırlanması ve yasaklanması yönünde bir eğilim güçlenmiştir. İkinci Dünya Savaşı sonunda tüm devletlerce kuvvete başvurmayı yasaklayan bir uluslararası düzenleme kabul edilmiş ve bunun denetimi Birleşmiş Milletler (BM) örgütüne bırakılmıştır. Ancak 1945 senesinden bu yana, kuvvet kullanımı mutlak olarak yasaklanmış olmasına rağmen dünyamızda savaşız geçen tek bir yıl bile yaşanmamıştır. Aksine, dünya genelinde savaş ve çatışmalar gittikçe artan bir yükseliş grafiği göstermektedir. Bu durum uluslararası ilişkilerde inkâr edilemez bir çelişkiyi ortaya koymaktadır. Makalede bu çelişkinin temelinde, devletlere tanınan meşru müdafaa hakkının geniş ve farklı yorumlanmasının yattığı vurgulanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Uluslararası hukuk, Kuvvet kullanma yasağı, Meşru müdafaa.

Jel Sınıflaması: F51, F55, K33.

ABSTRACT

Since the 1648 Westphalia agreement, war has been maintaining its existence as a method of conflicts resolution between states. In parallel with the developing technology, the lethal power of nuclear, biological and chemical weapons of mass destruction raises not only concerns about human life, but also the danger of extinction of all humanity and the civilization. At the end of the Second World War, a new international system has been established which absolutely prohibits the use of force among the states and UN has been tasked to supervise and implement this principle. Nevertheless, since 1945, despite the existence of prohibition of the use of force, there has not been a single year without a war in the world. On the contrary, wars and conflicts around the world show an increasing trend year by year. This article emphasizes that the basis of this contradiction lies in the broad and different interpretation of the right of self-defense granted to the states.

Keywords: International law, Prohibition of the use of force, Self-defense.

Jel Classification: F51, F55, K33.

1. Öğr. Gör. Dr., İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi
Meslek Yüksekokulu Adalet Bölümü, İstanbul.
ORCID: 0000-0002-7582-3736

SORUMLU YAZAR / CORRESPONDING AUTHOR

Orhan Göktepe,
İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi Meslek
Yüksekokulu Adalet Bölümü, İstanbul.
E-mail: orhan.goktepe@yeniyuzyil.edu.tr

BAŞVURU / SUBMITTED: 01.04.2022
**REVİZYON TALEBİ /
REVISION REQUESTED:** 23.05.2022
**SON REVİZYON /
LAST REVISION:** -
KABUL / ACCEPTED: 31.05.2022

Atıf / Citation: Goktepe, O.(2022). Uluslararası ilişkilerde kuvvet kullanımı yasağının geçerliliği. *Trakya Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi e-Dergi*, 11(1), 15-30, <https://doi.org/10.47934/tife.11.01.02>

1. Giriş

Kenneth N. Waltz'a göre, savaş deprem gibidir ve onun kazananı yoktur (Waltz, 2001:2). Daha büyük ve daha zengin kaynaklara sahip olmak hayatta kalmakla, gelişmekle eş anlamlıdır. Kaynakların sınırlı olması hiç şüphesiz rekabeti ve savaşları da beraberinde getirmektedir. Bu nedenle devletler tarihini çatışmalar tarihi olarak ifade etmek yanlış olmayacaktır.

Her ne kadar yokluk tek başına şiddete sebep olmaz ise de göreceli bir yokluk farkındalığı ve daha iyi bir yaşam beklentisi çatışmanın unsurlarındandır. Umut ettiklerinden daha az kaynağa sahip olan kişi ve gruplar hayal kırıklığı yaşar ve bu durum şiddet tepkisiyle sonuçlanır (Bercovitch ve Jackson, 2009:5). Ayrıca, devletlerin güç ve konum kaybetmeye başlaması, rakiplerin güçlenmesi yahut gelişme için ihtiyaç duyduğu kaynaklara erişiminin engellenmesinin de çatışmaya yol açan nedenler içerisinde yer almaktadır. Yönetimler de egemenlik ve ülke bütünlüğü gibi temel değerleri korumanın yanı sıra önemli menfaatlerin elde edilmesi ve muhafazası için yazılı veya yazılı olmayan kuralların kendilerine meşru kıldığı usul ve yöntemlerle kuvvet kullanımına başvururlar (Waldock, 1982:415).

Ancak kuvvet kullanımı ve savaşlar tarihin hiçbir döneminde insanlığa barış ve huzur getirmemiş, geride yeni düşmanlıklar ve potansiyel çatışma alanları bırakmıştır. Asırlar boyu filozoflar ve yöneticiler savaşı tanımlamaya, sebeplerini araştırmaya ve onu önlemeye yönelik çözümler üzerinde çalışmışlardır. Bazı düşünürler savaşın sebebini insanoğlunun doğası, toplumların karakteri, hükümetlerin çeşidi veya uluslararası toplumun yapısı ile açıklamaya yönelerek, bu modellemelerine göre de çözüm yöntemleri önermişlerdir (Brown ve diğerleri, 1998:XI).

Savaşların nedenini açıklayan en temel yaklaşım Realist Teori savunucuları tarafından dile getirilir. Morgenthau, Waltz ve Gilpin gibi realist düşünürlere göre, savaş uluslararası politikaların kaçınılmaz bir özelliğidir. Uluslararası sistemde güç dağılımındaki değişiklikler zorunlu olarak devletleri barış veya savaş konusunda karar vermeye yöneltir. Thucydides, Atina'nın çok güçlenmesinin Peloponnesian savaşını kaçınılmaz kıldığını iddia eder (Thucydides, 1954:49). Morgenthau, insanın doğasındaki güç kullanma yoluyla hâkimiyet ve avantaj elde etme arzusu ile devletlerin benzer amaçlar için savaşa başvurma eğilimini açıklamaya çalışır. Mücadele ve şiddet unsurlarını içinde barındıran insan doğası, devletleri güçlerini artırmaya, çatışmaya ve savaşa yönelten temel dinamiktir (Morgenthau, 1978:30-32).

Bazen devletin ulusal güvenlik endişeleri veya statü kayıpları barışın korunması arzusunu geçersiz kılabilir. Devletleri harekete geçiren genel motivasyon unsuru, güçlerine göre en geniş etki alanına sahip olarak ulusal menfaatlerini maksimize etmektir. Böylece kendisi gelişmek için ihtiyaç duyduğu kaynaklardan istifade ederken, bu kaynakları kontrol altında tutarak rakiplerinin bunlara ulaşmasını ve güçlenmesini engelleyebilir. Tüm bunlar devletin sahip olduğu silahlı güç ve onun yarattığı caydırıcı etkiyle gerçekleşir (Luard, 1968:34-39).

Hiç şüphesiz uluslararası toplum sürekli olarak anarşi ve çatışma içinde bulunmak istemeyecektir. Toplumsal ortak menfaat, ilişkileri belirleyen kurallar ve anlaşmaların yarattığı statükonun ve güvenlik ortamının devamlılığı yönündedir. Toplumsal yaşam içinde bunu sağlayan yazılı veya yazılı olmayan kurallardır. Hukuk en genel tanımı itibarıyla bir arada yaşamı düzenleyen kurallar bütünü olduğuna göre hiç şüphesiz toplumsal barışın en büyük tehdidi olan kuvvet kullanmayı sınırlamaya yönelik önlemler uluslararası hukukun nüvesini oluşturur. Nasıl ki modern hukuk sistemleri bireylerin kendi hak ve menfaatlerini kendisinin elde etmesini engelleyen kanunlar vasıtasıyla toplumsal barışın gerçekleşmesini amaçlıyorsa, uluslararası hukuk da devletlerin aralarındaki uyuşmazlıkları çözmek için kuvvete başvurmalarına gerek bırakmayan normlar vasıtasıyla çatışmaları önlemeye çalışır. Çünkü karşılıklı güven, iş birliği ve iyi niyet üzerine inşa edilen bir uluslararası düzenin sağlıklı işlemesi çatışma ve savaşların olmadığı bir ortamı gerekli kılmaktadır. Ancak, mevcut durumu belirleyen ve güvence altına alan uluslararası hukuk kurallarını egemen ve eşit devletler üzerinde zorla uygulayacak bir yaptırım gücü bulunmadığından, kuralların bağlayıcılığı da yetersiz kalmaktadır (Luard, 1968:45).

Her çatışma sonrasında savaşın yıkım ve zorluklarıyla karşı karşıya kalan toplumlar ve zaferin yüksek bedelini ödemek zorunda kalan devletler umutlarını uluslararası iş birliğini öngören liberal kural ve kurumlara bağlama ihtiyacı duymuşlardır. Ancak, güçlendikçe diğerlerinden farklılaşan devletlerin menfaatlerine ulaşmak için en kestirme yol olan kuvvete başvurma kolaylığından vazgeçmeleri pek de kolay olmamaktadır. Realizm ve liberalizm arasındaki bu salınımlar nedeniyle, çatışmalara yol açan kuvvet kullanımını sınırlamaya veya yasaklamaya çalışılan liberal yaklaşımların başarılı olduğunu söylemek zordur.

Devletler arasında iş birliği ve karşılıklı menfaatlerin gözetildiği liberal yaklaşımlar bir müddet sonra yerini, çatışma ve güç mücadelesini ön plana çıkaran realist politikalara bırakmaktadır. İşbirliği ve çatışma döngüleri arasında gidip gelen uluslararası ilişkilerin temelinde güçlü devletlerin kuvvete başvurma yoluyla amacını gerçekleştirme kolaylığı yatmaktadır. Günümüzde, ABD'nin açıkça rakip/düşman olarak tanımladığı Rusya ve Çin'le olan ilişkilerinin iş birliğinden ziyade mücadele ve çatışma ekseninde gelişeceğini öngörmek yanlış olmayacaktır. Nitekim bu uzlaşmaz yaklaşımlar Rusya'nın Ukrayna'ya karşı silahlı güç kullanmasına neden olmuş, Avrupa'nın barış ve güvenliği II. Dünya Savaşı'ndan bu yana en büyük tehdit altında kalmıştır. Mevcut nükleer dehşet dengesini göz önünde bulundurduğumuzda bu rekabet ve çatışmanın büyük güçlerin doğrudan müdahil olduğu küresel bir savaşa dönüşmeyeceğini ancak, rekabet bölgelerde bu güçlerin dolaylı olarak kuvvet mücadelesini sürdüreceklerini söylemek mümkündür.

Yaşanan kuvvet kullanımı örneklerinde, bu eylemin uluslararası hukuktan kaynaklanan meşru bir hakkın kullanımı çerçevesinde gerçekleştirildiği açıklamasını da birlikte duymaktayız. Esasında, bir üst yapı kurumu olan hukuk kurallarının devletler arası ilişkileri tek başına belirlemeye yeterli olmadığı bilinmektedir. Ancak hiçbir devlet eylemleriyle, mevcut kuralları açıkça ihlal eden bir konuma düşmek istememektedir. Bu durumda geriye tek bir seçenek kalmaktadır: uluslararası hukukun kuvvet kullanımıyla ilgili normlarını farklı yorumlayarak, yapılan eylemin meşru bir hakkın kullanımı şeklinde kamuoyuna açıklanması. Her kuvvet kullanımı olayından sonra, kuvvete başvuran devletin benzer bir hukuki gerekçe oluşturma gayreti içinde olduğuna tanıklık ediyoruz.

Bir tarafta hiçbir tereddütte yer bırakmayacak açıklıkta "kuvvet kullanımı yasağı" mevcutken ve bu kuralı en temel ilke kabul eden büyük bir uluslararası örgüt (BM) varlığını sürdürürken, halen kuvvet kullanımı uygulamalarının varlığını sürdürmesi uluslararası toplum içinde endişe ve tereddütlere yol açmaktadır.

Bu makalede; savaşların egemenlik hakkı olarak görüldüğü dönemden kuvvet kullanımı yasağına ulaşan uluslararası süreç kısaca özetlenerek, günümüzde bu yasağın geçerliliğini koruyup korumadığına yönelik tartışmalar ele alınacak ve geleceğe yönelik bir değerlendirme yapılacaktır.

2. Kuvvet kullanımı yasağı düşüncesinin tarihî gelişimi

Savaş, uzun bir süre devletlerin uluslararası ilişkilerde güç kullanımına imkân veren meşru bir hak olarak görülmüştür. Bu nedenle devletlerin egemenlik hakkının bir yansıması olan savaş ilanı yetkisinin sınırlandırılması veya yasaklanması düşüncesi uzunca süre taraftar bulmamıştır. Çünkü güç mücadelesi ve savaş insanlık tarihi boyunca uyuşmazlıkların çözümünde etkili bir yöntem olarak kullanıla gelmektedir. Sınırların genişletilmesi yoluyla ekonomik gücün artırılması devletlerin meşru bir politikası olarak kabul edilmiştir. Clausewitz'e göre savaş, politikanın başka araçlarla devamından başka bir şey değildir (Clausewitz, 1975:64).

Ancak bilimsel ve teknolojik gelişmelere paralel olarak her savaş bir öncekinden daha yıkıcı, daha maliyetli hale gelmektedir. Savaşlar sadece tarafların orduları arasında bir zafer kazanma mücadelesi olmaktan çıkmış, şehirler, sivil halk, su-gıda-enerji kaynakları, doğa ve çevre bunun olumsuzluklarından fazlasıyla etkilenir hale gelmiştir. Eski dönemlerde savaş zayıfları sadece ordular ve askerlerle sınırlı iken

günümüz muharebelerinde daha korumasız ve kırılğan durumda olan sivil halkın can kayıpları kat be kat fazla olmaktadır. 1900'lerde çatışmalarda sivil ölümlerin oranı %5 iken, son 30 yılda sivil ölümlerin oranı %90'lara ulaşmıştır (Seybolt, Aronson ve Fischhoff, 2013:Part-VI).

İnsanlığın savaşların yıkıcı etkilerinden nasıl korunabileceği konusu yüzyıllar boyunca filozofları ve devlet adamlarını meşgul etmiştir. Savaşın nedenleri ve doğasını anlayarak onu önleme ve barış şansını artırma gayretleri antik çağlara kadar dayanmaktadır. 11. yüzyılda Dante, Hristiyan uluslar arasında oluşturulacak bir birliğin savaşları önleyeceğini görüşünü ileri sürüyordu. Fransız hukukçu ve düşünür Pierre Dubois 1306 yılında yayınladığı kitabında, Avrupalı prenslerden oluşan bir danışma kurulunun barışı koruyup savaşları önleyebileceğini açıklıyordu. Fransız yazar Charles Irene Castel de Saint Pierre (1658-1743), bir uluslararası teşkilat (Avrupa Konfederasyonu) vasıtasıyla Avrupa'da savaşların önlenebileceğini öngörüyordu. Onun bu düşüncesi Fransız filozof Jean Jacques Rousseau'yu da etkileyerek 1761 yılında "ebedi barış" (Perpetual Peace) kitabını yazmaya yönlendirdi. Alman filozof Immanuel Kant (1724-1804), İngiliz hukukçu Jeremy Bentham (1748-1832) benzer önerilerle, Avrupalı uluslar arasında yapılacak devamlı bir anlaşma, askerî kuvvetlerin azaltılması ve uzlaşmazlıkları çözümlenecek bir mahkeme vasıtasıyla savaşların önlenebileceği ifade ediyorlardı (Ackermann, 1999:74).

Savaşları ortadan kaldırma ve kuvvet kullanımının sınırlandırılması ideali her ne kadar insani ve felsefi açıdan benimsenmiş olsa da, bunun uluslararası hukukun bir normu haline dönüşmesi 20. yüzyıla kadar gerçekleşmedi. Çünkü egemen ve eşit devletler arasındaki ilişkileri düzenleyen kuralların yer aldığı uluslararası hukuk, devletlerin iç hukuk düzenindeki gibi işlememektedir. Orada zorunlu bir yargı ve bu kuralları cebren uygulayan bir polis gücü yoktur. Bu nedenle kuvvete başvurup başvurmamak, sadece devletin kendi iç değerlendirmesine göre uğradığı haksızlığın giderilmesi inancına dayanır (Yamaner, 2007:5-6). Bir başka ifadeyle, uluslararası hukukun tek başına savaşları önleyeceğini iddia etmek zordur çünkü savaş ilanı tamamen devletlerin aldığı politik kararlara dayanır. Bununla birlikte, devletlerin kuvvet kullanımını meşrulaştırmak için eylemlerinin uluslararası hukuka uygunluğu iddiası içinde olduklarını görmekteyiz (Heselhaus, t.y: 3).

Devletlerin barış içinde yaşaması, en azından savaşın acılarını azaltmaya yönelik uyulması gereken kuralların oluşturulması yönündeki somut girişimleri 1899-1907 Lahey Barış Konferansları'na dayandırmak doğru olacaktır. Lahey konferansları ve neticesinde oluşan sözleşmeler savaş hukukunun yazılı kaynaklarını oluşturduğu gibi, daha sonra bu gayretlerin devamı niteliğindeki Cenevre Sözleşmeleri'ne de temel teşkil etmiştir. Yaklaşık 16 milyon insanın hayatını kaybettiği I. Dünya Savaşı sonunda, benzer acı ve felaketleri tekrar yaşamamak için alınması gereken önlemler konusu öncelik kazanmıştır. Hiç şüphesiz galip devletlerin Versay Antlaşması sonunda elde ettikleri kazanımların korunmasına imkân sağlayacak uluslararası bir teşkilata da ihtiyaç duyulmaktaydı.

Birinci Dünya Savaşı'na tepki olarak 1920'de kurulan Milletler Cemiyeti savaşa başvurmayı sınırlayan bir kolektif güvenlik sistemi oluşturmayı amaçlamıştı. Teşkilat üyeleri, uluslararası hukuk kurallarına uyma, barış ve güvenliği sağlamak için savaşa başvurmama konusunda bazı yükümlülükler altına giriyorlardı. Cemiyetin kurucu antlaşması devletlerin savaşa başvurmasını yasaklamıyor ancak, getirdiği yeni düzenlemeler devletlerin savaş ilanından önce uymaları zorunlu bazı kuralları belirliyordu. Misaka göre cemiyete üye devletler, aralarındaki uyuşmazlığı öncelikle hakem, yargısal yollar yahut arabuluculuk yöntemleriyle çözmeye çalışacaklar, şayet burada başarılı olunmazsa taraflar konuyu cemiyet konseyi marifetiyle sonuçlandırmayı deneyeceklerdi. Tüm bu sürece rağmen uyuşmazlık giderilemez ise taraf devletler ancak, Konsey raporundan itibaren üç aylık moratoryum süresinin sonunda savaşa başvurabileceklerdi (Gündüz, 2000:39). Bu prosedürün ihlali durumunda Milletler Cemiyeti saldırganlara karşı müşterek zorlayıcı tedbirleri uygulayabilecekti. Ancak gerek ABD'nin örgüte üye olmaması, gerekse Sovyetler Birliği, Almanya, İtalya ve Japonya'nın kısa süren üyelikleri teşkilatın yeterince güçlü olmasına imkân vermediğinden öngörülen amaçlar gerçekleştirilemedi. Savaş sonu oluşturulmaya çalışılan yeni uluslararası düzen sadece Milletler Cemiyetiyle sınırlı kalmamış, Daimi Adalet Divanının kurulması,

silahsızlanma konferansları, Locarno Antlaşması ve Briand-Kellog paktı gibi bir dizi girişimler de gerçekleştirilmiştir.

Bu konudaki uluslararası anlaşmalardan en dikkati çeken Briand-Kellog paktıdır. 1928 yılında imzalanan Briand-Kellog anlaşması ilk defa devletlerin savaşa başvurmasını yasaklıyordu. Anlaşmaya taraf devletler, uluslararası uyuşmazlıkların çözümü için iç politikalarının bir vasıtası olarak savaşa başvurmayı reddediyorlardı. Ancak, Briand-Kellog anlaşması devletlerin kuvvete başvurmama konusunda bir iyiniyet girişimi olarak görülebilir. Çünkü anlaşmada, bu kuralın ihlali durumunda herhangi bir yaptırım öngörülmemiştir.

Tüm bu gelişmelere ve girişimlere rağmen, Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinin üzerinden henüz 20 yıl geçmişken, dünya ikinci ve daha büyük, daha yıkıcı bir savaşa girmişti. İkinci Dünya Savaşı sonunda oluşturulan Birleşmiş Milletler Teşkilatı, daha önceki hatalardan alınan dersler ışığında kolektif güvenlik sistemi içinde gelecekteki savaşları önlemeyi amaçlamıştır. Örgüt bu maksatla, devletler arasındaki anlaşmazlıkların uluslararası barış ve güvenliği tehdit etmeyecek bir şekilde, BM sistemi içinde ve kuvvet kullanılmadan çözümünü esas almaktadır. Bu bağlamdan hareketle, BM'nin çatısı altında kurulan yeni düzen, üye devletlerin egemen eşitliği ilkesine ve aralarında kuvvet kullanımı yasağına dayanmaktadır. BM'ye üye devletler, kuvvet kullanma tehdidi ve kuvvet kullanılmasına başvurmaktan kaçınma yükümlülüğü altındadırlar. Bu yönüyle BM Şartı madde-2/4, uluslararası sistemde ilk defa devletlerin güç kullanımına yasak getiren çok önemli bir maddedir. Bu maddeye göre; "tüm üyeler, uluslararası ilişkilerinde gerek herhangi bir başka devletin toprak bütünlüğüne ya da siyasal bağımsızlığına karşı, gerekse BM'nin amaçları ile bağdaşmayacak herhangi bir biçimde kuvvet kullanma tehdidinde ya da kuvvet kullanılmasına başvurmaktan kaçınırlar." Bu yasaklamalar sadece bir iyi niyet temennisi olarak kalmamış aynı zamanda BM örgütüncü uygulanacak zorlayıcı önlemlerle güvence altına alınmıştır. BM Şartı ayrıca, devletler arasındaki uzlaşmazlıkların barışçıl yollardan çözümü zorunluluğunu getirmektedir. BM teşkilatının kurucu liderleri ve teorisyenleri, anlaşmazlığın türü ne olursa olsun barışçı yolları samimiyetle izleyen tarafların savaşa gerek kalmaksızın mutlaka hakkaniyet ve adalete uygun bir çözüme kavuşabilecekleri inancını taşıyorlardı.

Ancak savaş esnasında ortak düşmanın mağlup edilmesi için müttefik devletler arasındaki iyi niyet ve iş birliği gayretleri zaferi müteakiben yerini rekabet ve çatışmalara bırakmıştır. Soğuk savaşın kutuplaşma gölgesinde oluşan doğu-batı blokları, örgüt anlaşmada yer alan temel kuralları iyi niyet ve dürüstlük çerçevesinde uygulamaktan ziyade kavramların anlamları üzerinde karmaşık tartışmalara girerek onları etkisizleştirmeye yönelmiştir. Her ne kadar bu kavramların hukuki ve siyasi yorumları Uluslararası Adalet Divanı tarafından ve BM Genel Kurul görüşmelerinde yapılmaya çalışılmış ise de bağlayıcılığı olmayan ve tavsiye niteliği taşıyan bu kararlar yeterince etkili olamamıştır. Adalet Divanı kararları ise sadece mahkemenin ele aldığı somut uyuşmazlıkla sınırlı olup, bu karardaki hükümlerin kıyasen diğer uyuşmazlıklara uygulanması mümkün değildir.

Kavramların belirsizliği konusunda doktrinde yer alan iki temel örnekten bahsetmek yerinde olacaktır. Bunlardan ilki; BM Genel Kurulu tarafından 1970 yılında kabul edilmiş olan devletler arasında dostça ilişkiler ve iş birliği konularında uluslararası hukuk ilkeleri deklarasyonudur. Bildirge, savaş ilan edilsin veya edilmesin hangi tür eylemlerin kuvvet kullanımı olarak değerlendirilebileceğine ışık tutmaktadır. Bildirgeye göre; savaş propagandası, sınırların ihlali, silahsızlandırılmış alanlar ve özel rejimlere tabi bölgelerin statü değişiklikleri, güç kullanımına karşı yapılan misillemeler, bir başka devlette terörist eylemleri veya sivil karışıklıkları organize etmek, kışkırtmak, yardım etmek yahut bunlara iştirak etmek, kuvvet kullanarak veya tehdit yoluyla elde edilen toprak kazanımları kuvvet kullanımı olarak kabul edilmektedir (BM Bildirgesi, 1970).

Bir diğer hukuki yorum örneği, kuvvet kullanımı ve buna karşı meşru müdafaa hakkının nasıl yorumlanabileceğine dair Uluslararası Adalet Divanının ele aldığı Nikaragua davasıdır. Divan, ABD'nin

Nikaragua'daki rejim karşıtı kontra güçlerine yardım ve destekte bulunduğunu belirterek bu eylemlerden dolayı ABD'yi sorumlu tutmuştur. Divan bu kararında, ABD'nin kontralara sağladığı desteğin silahlı saldırı kapsamında olup olmadığını da incelemiş ancak, yapılan yardımın Nikaragua hükümetine meşru müdafaa hakkı verecek boyutta olmadığını hükmetmiştir. Divan bu tür eylemlerin silahlı saldırı değil, başka bir devletin iç işlerine müdahale olarak kabul edilebileceğine karar vermiştir.

BM anlaşması kendisinden önceki diğer uluslararası anlaşmalarla mukayese edildiğinde, "savaşa başvurma yasağını" daha net ve kapsamlı bir şekilde ifade etmesinin yanı sıra ihlallere karşı caydırıcı yaptırımları içermesi yönünden bariz bir farklılık göstermektedir. Örneğin BM Şartında kuvvet kullanımı anlamında "barışın tehdidi", "barışın ihlali", "saldırganlık eylemi", "silahlı saldırı" veya "saldırı" gibi kavramları da kapsamına almaktadır. Esasında bu yasak, bir devletin başka bir devlete karşı her türlü silah kullanımını içermektedir.

Anlaşma, kullanılacak silahlı gücün seviyesi konusunda herhangi bir kriter öngörmemektedir. Dolayısıyla, küçük sınır ihlalleri dahi bu yasak kapsamına girmektedir. Örgütün kuruluş aşamasındaki çalışmalarda "kuvvet kullanımı" kavramını sadece askeri anlamda değil, daha da geniş kapsamda ele alma gayretleri de görülmüştür. 1945 San Francisco Konferansı'nda, Brezilya tarafından kuvvet kullanımının kapsamı politik ve ekonomik baskıları da kapsayacak şekilde genişletilmek istenirse de, bu teklif kabul edilmemiştir (The use of non-violent coercion, 1974:995-997). Daha sonra benzer bir düşünce BM Genel Kurulu "dostça ilişkiler bildirisinde" ele alınmış, başka bir devlete karşı girişilecek politik ve ekonomik baskıların kuvvet kullanma kapsamında değil, bir başka devletin iç işlerine müdahale etmeme prensibi kapsamında değerlendirilmesinin daha uygun olacağı öngörülmüştür. Hiç şüphesiz, gelişen teknolojik imkânlarla paralel olarak saldırı kavramını sadece bir devletin diğer devlete silahlı kuvvet kullanmasıyla sınırlı tutmak doğru olmayacaktır. Günümüzde devlet dışı aktörlerin, terör gruplarının, paralı askerlerin yahut siber saldırıların da bir ülkenin toprak bütünlüğü ve siyasi bağımsızlığını ciddi boyutlarda tehlikeye düşürdüğünü söylemek mümkündür.

3. Kuvvet kullanımı yasağının istisnaları

Hukukta suç olarak tanımlanan fiiller bazı sebeplerden dolayı hukuka aykırı olma özelliğini yitirir ve herhangi bir cezai yaptırıma maruz tutulmaz. Yasaklanmış bir eylemi meşru ve kabul edilebilir hale getiren başka bir kuralın varlığına hukuka uygunluk veya haklılık sebepleri denilmektedir. Olayda haklılık sebeplerinin varlığı, eylemi suç olmaktan çıkararak en önemli unsurdur. BM anlaşması; üye ülkelerin uluslararası ilişkilerde karşılaştıkları sorunların çözümünde kesinlikle kuvvet kullanımına başvurulmasını yasaklamaktadır (madde.2/4). Ancak BM Şartında, bu yasağı hukuka uygun hale getiren iki açık istisnanın varlığından da söz edilmektedir. Bunlardan ilki, BM Şartı madde.42'de yer alan Güvenlik Konseyi kararı ile kuvvet kullanılmasıdır. BM Anlaşması Bölüm-VII, uluslararası barış ve güvenliğin kolektif güvenlik kapsamında korunması ve yeniden tesisi için sadece Güvenlik Konseyi'ne kuvvet kullanma yetkisi vermektedir. İkincisi ise madde.51'de belirtilen "meşru müdafaa" halidir.

Bu istisnalar bize şunu göstermektedir ki kuvvet kullanımı, yasaklansın veya yasaklanmasın halen etkili ve nihai bir uyuşmazlık çözüm enstrümanıdır. Anlaşmada kuvvet kullanımının istisnalarına yer veriliyor olması, kuvvet faktörünün yarattığı bu tartışılmaz sonucu teyit eden en önemli kanıttır. Ayrıca meşru müdafaa durumunu daha geniş yorumlayarak geliştirilen bazı konsept ve doktrinler de kuvvet kullanımına meşruluk kazandırma yönündeki arayışların bir sonucudur.

4. BM Güvenlik Konseyi'nin kuvvet kullanımı yetkisi

BM Anlaşması Bölüm-VII; barışın tehdidi, bozulması veya saldırı eylemi durumunda alınacak önlemler konusunda Güvenlik Konseyi'ni yetkilendirmektedir. Madde-39'da belirtildiği üzere; Güvenlik Konseyi öncelikle uluslararası barışın tehdit edildiğini, barışın bozulduğunu veya barışa karşı bir saldırı eyleminde bulunduğunu tespit edecek, daha sonra bu saldırganlığın kimin tarafından gerçekleştirildiğini

belirleyecektir. Böyle bir durumda Güvenlik Konseyi, BM Anlaşması m.41 ve m.42 hükümleri kapsamında ne gibi tedbirlere başvuracağına karar verecektir. Konsey tedrici bir yaklaşımla öncelikle silahlı kuvvet kullanımını içermeyen önlemleri yürürlüğe sokarak uluslararası barış ve güvenliğin yeniden tesisini sağlamaya çalışacaktır. Madde-41’de belirtilen önlemler; ekonomik ilişkilerin ve demiryolu, deniz, hava, posta, telgraf, radyo ve diğer iletişim ve ulaştırma araçlarının tümüyle veya bir bölümüyle kesintiye uğratılmasını, diplomatik ilişkilerin kesilmesini içerebilecektir. BM Anlaşması madde 2/5 gereğince; üye devletler örgütün giriştiği tüm eylemlere yardımcı olmayı taahhüt ettikleri gibi, Güvenlik Konseyince aleyhine önleme veya zorlama tedbirlerine karar verilen saldırgan devlete yardım etmekten kaçınırlar. Bu nedenle Konsey teşkilatın tüm üyelerini alinan bu önlemlere uymaya çağırır. Böylece saldırgan karşı sadece hedef devlet değil tüm üye devletler kolektif güvenlik kapsamında karşı durma yükümlülüğü altına girdiğinden sistemin caydırıcılığı çok daha yüksektir.

Güvenlik Konseyi, madde-41’de alınan bu önlemlerin yetersiz kaldığına kanaat getirirse uluslararası barış ve güvenliğin korunması veya yeniden tesisi için hava, deniz ya da kara kuvvetleri aracılığıyla gerekli gördüğü her türlü girişimde bulunmaya yetkilidir. Bu girişimler; kuvvet gösterisi, abluka ve BM üyelerinin hava, deniz ya da kara kuvvetleriyle yapılacak askeri kuvvet kullanılmasını da içerebilir. Ancak bunun için Güvenlik Konseyi; barışın tehdit edildiğini, barışın bozulduğunu veya barışa yönelik bir saldırı olduğunu tespit edecek, saldırgan tarafı tespit ettikten sonra uygulanacak zorlayıcı tedbirlere karar verecektir. Görüleceği üzere, Güvenlik Konseyinin Bölüm-VII kapsamındaki yetkileri oldukça geniş ve etkilidir (Bozkurt, 2012:315).

Güvenlik Konseyi bu konulardaki tespit ve tedbirleri belirlemek için gerektiğinde araştırma ve soruşturma komisyonları teşkil edebilmektedir. Barışa yönelik bir saldırı eylemini tanımlamak için daha somut kriterleri, 14 Aralık 1974 tarihli Genel Kurul kararında görmekteyiz. Saldırı kabul edilen eylemlerin net bir biçimde açığa kavuşturulması hem Güvenlik Konseyi’nin Bölüm-VII kapsamında alacağı önlemlere imkân sağlamakta hem de meşru müdafaa hakkının kullanılmasına yasal bir zemin hazırlamaktadır. Belirtilen Genel Kurul kararına göre:

- a. Bir devlet ülkesinin bir başka devletin silahlı kuvvetleriyle istilası ya da saldırıya uğraması yahut bu saldırı sonucunda geçici bile olsa, bir askeri işgal veya bir devlet ülkesini kuvvet kullanarak kendi ülkesine katması,
- b. Bir devletin silahlı kuvvetlerinin diğer bir devletin ülkesini bombardıman etmesi ya da her türlü silah kullanması,
- c. Bir devletin silahlı kuvvetlerinin diğer bir devletin kıyılarını veya limanlarını abluka altına alması,
- d. Bir devletin silahlı kuvvetlerinin bir başka devletin kara, hava, deniz kuvvetlerine veya sivil uçaklarına, ticaret gemilerine saldırması,
- e. Bir devletin ülkesinde iradesine dayanarak bulunan bir başka devlet silahlı kuvvetlerinin anlaşma şartlarına aykırı olarak kullanılması veya süresi bitmesine rağmen o devlet ülkesini terk etmemesi,
- f. Ülkesini bir başka devletin faydalanmasına sunan devletin topraklarının diğer devlet tarafından üçüncü bir ülkeye karşı saldırı fiili için kullanılması,
- g. Bir devletçe veya bu devlet adına bir başka devlete karşı silahlı gruplar, düzensiz kuvvetler ya da paralı askerler gönderilerek yukarıdaki eylemlerde veya bunlara katkıda bulunulması, gibi eylemler savaş ilanında bulunulmasa dahi saldırı olarak değerlendirilecektir.

Dikkat edileceği üzere, yukarıdaki açıklamaların her birinde, meşru müdafaa hakkını belirleyen düşmanca fiili bir güç kullanmanın maddi olgu örnekleri ortaya konulmaktadır.

Ancak, BM’nin harekete geçmesi için düşmanca bir saldırının maddi olgularıyla tespiti tek başına yeterli olmamaktadır. BM Anlaşmasına göre Güvenlik Konseyi’nin Bölüm-VII kapsamında kuvvet kullanımı

kararı almasının bazı koşulları bulunmaktadır. Bunun için konseyin on beş üyesinin en az dokuzunun karar lehinde olumlu oy kullanması gerekmektedir. Ayrıca daimi üyelerin (ABD, İngiltere, Çin, Fransa, Rusya) karar için olumsuz oy kullanmaması, yani kararı veto etmemesi gerekir. Hangi tarafın barışı bozduğu, hangi tarafın ilk saldırıyı başlattığını belirleme konusu çok açık olmadığından, olayların tarihi ve sosyal geçmişi de göz önüne alındığında tespitler daha da karmaşık bir hal alabilmektedir. Araştırma veya soruşturma komisyonlarının hazırlamış oldukları raporların her zaman doğruluk ve güvenilirlik açısından tatminkâr olduğunu söylemek güçtür.

Ayrıca, daimi üyeler arasındaki politik ve ekonomik menfaat çatışmaları nedeniyle Güvenlik Konseyi'nden yaptırım yönünde müşterek bir karar alınması kolay görülmemektedir. Teşkilatın kurulmasının üzerinden henüz 5 yıl geçmiş olmasına rağmen, Kuzey Kore'nin Güney Kore'ye fiili saldırısı Güvenlik Konseyi'nin üzerine düşen görevi yapamaz hale geldiğini gözler önüne serdi. Bunun üzerine; daimi üyelerin herhangi birinin vetosu nedeniyle Güvenlik Konseyi'nin uluslararası barış ve güvenliğin sağlanması konusunda üzerine düşen görevi yerine getirememesi durumunda Genel Kurul'un devreye girmesine imkân veren 1950 tarihli 377 sayılı karar (uniting for peace) alınarak, konuya çözüm getirilmeye çalışılmıştır.

BM Antlaşması'nda, uluslararası barış ve güvenliği tehdit eden bir durum üzerine Güvenlik Konseyi'nin Bölüm-VII, m.41/42 kapsamında alacağı zorlayıcı önlemlerin üye devletler için bağlayıcı olacağı belirtilmiştir. Madde-43; tüm üyelerin Güvenlik Konseyi'ne gerekli yardım ve kolaylığı sunma yükümlülüğü altında olduklarını ifade etmektedir. BM teşkilatının kuruluşunda üyelerin kolektif güvenlik ihtiyacı Güvenlik Konseyi kararlarının bağlayıcı ve zorlayıcı olma özelliğine dayanmaktaydı. Buna göre, mütecevize karşı sadece mağdur devlet değil tüm üyeler müştereken harekete geçmeyi taahhüt etmektedirler. Asıl caydırıcı etki de bu dayanışmadan kaynaklanmaktadır. Örgüte üye devletler uyuşmazlıklarda kuvvet kullanmaktan vazgeçerek bu haklarını BM teşkilatına devretmişlerdir. Konsey Bölüm-VII kapsamında, barışın bozulduğunu veya bir üyenin saldırıya uğradığını tespit etmeyi müteakip saldırgana karşı, tüm üyeleri de bağlayıcı mahiyette gerekli önlemlere karar verecektir. Teşkilatın kuruluş aşamasında, bu maksatla Güvenlik Konseyi emrinde kullanılacak bir BM Ordusu ve onu sevk ve idare edecek bir askeri karargâhın teşkili öngörülmekteydi. ABD bu orduya 40.000 kişilik bir Kara-Hava-Deniz kuvvetini tahsis hazır olduğunu bildirdi. Ancak Sovyetler Birliği, bu oluşumun kendisine karşı kullanılabileceği kuşku ve endişesi nedeniyle BM Ordusu'nun kuruluşu ve Askeri Komitenin teşkili çalışması tamamlanmadan sonlandırıldı (Göktepe, 2017:54).

Üyeler arasındaki uyuşmazlıklar nedeniyle karar alma gücünün bir tarafa bırakılsa da, Güvenlik Konseyi'nin emrinde derhal kullanılabileceği ve tüm BM'yi temsil eden bir ordunun olmaması teşkilatın yaptırım ve caydırıcılık gücünü azaltmıştır. Artık Konsey'in Bölüm-VII kapsamında kuvvet kullanma imkânı, yapılacak çağrı üzerine üyelerin oluşturulacak kuvvete birlik tahsisi veya lojistik destek sağlaması gibi daha karmaşık ve uzun bir sürecin tamamlanma zorunluluğuna bağlı bırakılmıştı. Hiç şüphesiz bu harekâtın sevk ve idaresini BM adına yürütecek güçlü bir devletin gönüllü liderliği üstlenmesinin haricinde, harekâtın mali yükünün paylaşımı ise ayrı bir problem sahasını oluşturmaktadır. BM örgütü tarafından silahlı kuvvet kullanımını içeren çok az sayıda karar olması Güvenlik Konseyi'nin bu yetkiyi kullanmasındaki zorluğu ortaya koymaktadır.

Bu zorluklara rağmen 2005 yılında yapılan, BM Devlet ve hükümet başkanları Genel Kurul toplantısında, BM Anlaşması'nın her türlü tehdidi önleyecek yeterlilikte olduğu, uluslararası barış ve güvenliğin korunması yönünde Güvenlik Konseyi'nin gerekli zorlayıcı tedbirleri alma yetkisine sahip olduğu vurgulanmıştır. Esasında teşkilatın güçlü olmasını sağlayan en önemli faktör, sözleşme metninde yer alan ana ilkelerin yeterliliğinin yanı sıra, Güvenlik Konseyi üyelerinin ve oluşturulacak askeri kuvvete birlik tahsis eden devletlerin politik kararlılığıdır (Wood, t.y:354).

5. Meşru müdafaa

Meşru müdafaa bir kuvvet kullanımı olmayıp, hayatta kalabilmek veya varlığını sürdürebilmek için her varlığın kendisine yönelen saldırıyı defetmeye yönelik fiziksel bir reaksiyondur. Tüm canlılar için doğal ve içgüdüsel yapılan bu davranış biçimi hiç şüphesiz ülkesel bütünlüğünü ve bağımsızlığını korumak isteyen devletler için de geçerli bir haktır. Bu nedenle, kuvvet kullanımını yasaklayan teamül hukuku kuralları ve uluslararası hukuk kuralları içinde meşru müdafaa her zaman istisnai konumunu korumuştur.

Meşru müdafaa, BM antlaşması Madde 51’de düzenlenmektedir. Maddeye göre; “Bu Antlaşmanın hiçbir hükmü, Birleşmiş Milletler üyelerinden birinin silahlı bir saldırıya hedef olması halinde, Güvenlik Konseyi uluslararası barış ve güvenliğin korunması için gerekli önlemleri alıncaya dek, bu üyenin doğal olan bireysel ya da ortak meşru savunma hakkına hanel getirmez. Üyelerin bu meşru savunma hakkını kullanırken aldıkları önlemler hemen Güvenlik Konseyine bildirilir ve Konseyin işbu Şart gereğince uluslararası barış ve güvenliğin korunması ya da yeniden kurulması için gerekli göreceği biçimde her an hareket etme yetki ve görevini hiçbir biçimde etkilemez.” BM Şartında açıkça görüleceği üzere meşru savunma hakkından söz edebilmek için şu üç şartın varlığı özellikle vurgulanmaktadır. İlk olarak, meşru savunma hakkı doğal bir haktır. Yani, bir başka makam, sözleşme yahut bir teşkilat tarafından devletlere tanınmış bir hak değildir. İkinci olarak, meşru savunma hakkının doğması için silahlı bir saldırının fiilen vuku bulması gerekir. Bir başka ifadeyle, anlaşmaya göre silahlı bir saldırı durumu olmaması halinde kuvvet kullanımı meşru olarak kabul edilmemektedir. Silahlı saldırı kavramının yorumlanmasında karşılaşılabilecek tereddütlerin önlenmesi açısından BM Genel Kurulu’nun 1974 tarihli kararının yol gösterici olduğunu tekrar vurgulamak gerekir. Hiç şüphesiz saldırı kavramının bu kararda sayılanlarla sınırlı kabul edilmesi mümkün değildir. Devlet dışı aktörlerden, terör örgütlerinden yönelen saldırılar, günümüzde teknolojik gelişmelere bağlı olarak ortaya çıkan yeni saldırı türlerinin de (siber saldırılar gibi) bu kapsamda değerlendirilmesi gerekmektedir. Üçüncü olarak, devletler meşru savunma hakkını bireysel olarak kullanabileceği gibi diğer devletlerle birlikte ortak olarak da kullanabilirler. Kolektif savunma için devletler barış zamanında NATO benzeri ittifaklar oluşturabileceği gibi, saldırı altında yapılacak yardım çağrısına cevap veren diğer devletlerce de bu hakkın müştereken kullanımı mümkündür.

Meşru müdafaa kavramı içinde ele alınması gereken bir diğer faktör orantılılık prensibidir. Buna göre savunma için kullanılan güç amaca uygun olmalı, saldırıyı engelleme ve defetme için gereken miktarda olmalıdır. Ayrıca, meşru müdafaa hakkı bir cezalandırma aracı olarak kullanılmamalıdır. Madde-51’de yer aldığı üzere, meşru savunma için hedef devletin aldığı önlemler Güvenlik Konseyi’nin durumu ele alıp müdahil olmasına kadar olan süre için geçerli olup, taraflar daha sonra Güvenlik Konseyi’nce alınan kararlara uygun hareket etmekle mükellef olacaklardır. Yani, meşru müdafaa hakkı zaman yönünden sınırlandırılmış olup, saldırı üzerine başlayan bu hak BM kolektif güvenlik kapsamında konuyu ele aldığına sona erecektir.

5.1 Meşru müdafaa kavramının türevleri: Önleyici Meşru Müdafaa (Preventive Self Defence) ve Önalcı Meşru Müdafaa (Pre-emptive Self Defence)

BM antlaşması, uluslararası örf-adet hukukuna paralel olarak meşru müdafaa hakkını devletler için doğal bir hak olarak kabul etmektedir. Madde-51 sadece, henüz olmuş yahut halen devam eden bir saldırıya karşılık olan meşru müdafaa eylemine müsaade etmektedir. BM Antlaşması madde-51’de yer alan meşru müdafaa açıklamasının lafzi yorumu, ileriye yönelik meşru müdafaa (Pre-emptive/Preventive Self Defence) kavramlarını içermediğini açıkça ortaya koymaktadır. Bu nedenle, BM Şartında belirtilen sınırlı bir meşru müdafaa hakkının günümüz koşullarına göre yetersiz kaldığı görüşü pek çok çevrelerce ileri sürülmektedir. Bush yönetiminin 2002 yılında yayınladığı ulusal güvenlik stratejisinde yer alan “önleyici meşru müdafaa” kavramı da böyle bir düşünceyi yansıtmaktadır.

Beklentiye dayalı meşru müdafaa ise, saldırının henüz gerçekleşmediği ancak tahmin edilen bir durumu öngörmektedir. Soğuk Savaş süresince Sovyetler ve Doğu Bloku, meşru müdafaa hakkının sadece bir saldırı olayı gerçekleştiikten haklılık kazanacağını ve hukuka uygun hale geleceği görüşünü ileri sürüyordu.

ABD ve Batı Bloku ise “Caroline” olayı yaklaşımını benimseyerek yakın bir saldırı beklentisi durumunda da meşru müdafaa kapsamında kuvvet kullanımının kabul edilebileceği görüşünü benimsiyordu. Ancak, Soğuk Savaş sonrasında devletler arasında yakın bir saldırıya karşı, ileriye yönelik meşru müdafaa düşüncesinin kabulünde genel bir anlayış birliği olduğu görülmektedir (Wood, t.y:357).

Önleyici veya ön alıcı meşru müdafaa düşüncesi temellerini 1837 yılında yaşanan Caroline olayından almaktadır. Buna göre, bir saldırının gerçekleşmek üzere olduğu algısı, onun yakın olmasını zorunlu kılar. Caroline kriterlerine göre; meşru müdafaa gerekli ve anında olmalı, uğranılan saldırı çok yoğun ve ezici olmalı, kuvvet kullanarak karşı koymaktan başka hiçbir seçenek ve yönleme imkân vermemeli, müzakereye yahut düşünüp taşınmaya fırsat bırakmayacak bir durum söz konusu olmalıdır. Uygulamalar, ancak kesin ve yakın bir silahlı saldırı beklentisine karşı tepki durumunda, meşru müdafaa yasallık kazanacağını ortaya koymaktadır. Böyle bir ön alıcı saldırının meşruluğu ancak, önlemeyi amaçladığı tehdidin kesin ve yakın olmasına bağlıdır. Bu ise yakın, kesin ve ciddi bir silahlı saldırının varlığını gösterecek kanıtların varlığını gerektirir. Aksi takdirde, meşru müdafaa hakkının kötüye kullanılma ihtimalini ortaya çıkaracağı gibi, telafisi güç sonuçlara neden olacak hata olasılıklarını da artıracaktır. Kriterler içinde yer alan “pek yakın ve kesin olma” kavramlarının pratikte uygulanması her zaman tartışmalara yol açmıştır. Pek yakın olma kriterinin tespitinde, kuvvet kullanımında herhangi bir gecikme devletin kendini savunma veya saldırıyı önleme güçsüzlüğüne neden olup olmayacağı hususu göz önünde bulundurulmalıdır. Yakın bir saldırının değerlendirilmesinde ise saldırının ağırlığı, kitlesel imha yeteneği, saldırganın kapasitesi, saldırının özelliği örneğin, hiçbir uyarı olmaksızın gerçekleşen bir saldırı tipi gibi faktörler referans teşkil eder (Lubell, 2015:708).

Bu durum, potansiyel bir düşmanca tehlike ile karşı karşıya kalındığında, hareketsiz beklemenin riskleri dikkate alındığında, şimdi savaşmanın daha avantajlı olacağı, en azından daha olumsuz şartlar altında savaşmak zorunda kalınmayacağı düşüncesine dayanır (Levy, 2008:24). Önleyici/Önalıcı (prevention/pre-emption) kavramlarının her ikisi de “şu an daha sonradan daha iyidir” mantığına dayanmaktadır. Ancak onlar değişik durumları göz önünde bulundurarak farklı tehditlere, farklı zamanlarda ve farklı stratejik tepkiler olarak ortaya çıkmıştır. Ön alıcı (Pre-emption) darbe, yakın bir düşman saldırı tahmini üzerine derhal vurmayı öngörerek, ilk vuruşun avantajını güvence altına almayı amaçlar. Önleyici (Prevention) saldırı ise yakın bir tehlikeden ziyade, gelecekteki bir tehdide cevaptır. Önleyici saldırı hasım güç değişimi ve onun sonuçlarından duyulan endişe, üstün askeri pozisyonun kötüleşmesi yahut daha sonra uygun olmayan koşullarda savaş zorunluluğunu önlemek gibi tehlikeleri karşılamaktadır. Buradaki amaç, gelecekteki güç değişimini fırsat varken aksatmak ve durdurma (Evera, 1999:76).

Şayet önleyicilik motivasyonu saldırı için yeterli bir koşul olarak görülür ise, pek çok savaş için muhtemel bir tehlikenin önlenmesi amacıyla başlatıldığı gerekçesini meşru kabul etmememiz gerekecektir. Taylor’a göre, 1848-1918 döneminde yaşanan her süper güç savaşı “preventive war” olarak başlamıştır (Taylor, 1954:166).

Ön alıcı (pre-emption) saldırı, önleyici kuvvet kullanmaktan daha kolay meşrulaştırılabilir, çünkü yakın bir tehdit alternatif stratejik tepki seçeneklerine engel teşkil eder. Önleyici eylemi yapanlar genellikle ilk saldırıyı başlatırlar, karşı tarafı provoke ederek onu savaşa teşvik ederler ancak, savunan gibi görünerek iç politika ve diplomaside avantajı korurlar (Lebow, 1981:264).

Uluslararası ilişkilerde klasik anlayış, kuvvet kullanımının milletlerarası toplumun sükûti olan devletler arasında gerçekleşeceği varsayımına dayanmaktadır. Ancak günümüzde bu durum hem farklılaşmış hem de daha karmaşık bir hal almıştır. Bir başka devlet ülkesinden yönelen terör gruplarının saldırılarına karşı tepki verme de kuvvet kullanma yasağının istisnası olan ve örf ve adet hukukunun bir parçası olan meşru müdafaa hükümlerine dayanmaktadır. Ancak burada, düşmanca saldırı doğrudan bir başka devlet tarafından gerçekleştirilmediğinden o ülkeye karşı kuvvet kullanmadan önce diğer barışçı ve diplomatik yolların denenmesi gerekir. Çünkü saldırı eylemini gerçekleştiren gruplar/terör unsurları ev

sahibi ülkenin zayıflığı veya askeri yetersizliklerinden istifade ediyor olabilirler. Ayrıca kuvvete başvurulması zorunlu olduğu hallerde, orantılılık prensibi dikkate alınmalıdır. Yani, savunma için kullanılacak güç amaca uygun olmalı, saldırıyı engelleme ve defetme için gerekli olandan daha fazla olmamalıdır. Bir diğer faktör ise; devlet dışı aktörlerce saldırıya uğrayan ülkenin güvenlik menfaatleri ile toprakları terörist gruplarca kullanılan devletin güvenliği arasında bir denge olmalıdır. Aksi takdirde, ev sahibi ülkenin bu saldırıya karşı ülke bütünlüğünün tehdit edilmesi nedeniyle BM antlaşması madde.51 kapsamında meşru müdafaa hakkı doğacaktır (Trapp, 2007:141-156).

Gerek önceden davranma doktrini (önleyici/ön alıcı meşru müdafaa) gereği kuvvet kullanma gerekse devlet dışı aktörlerin saldırılarına yönelik kuvvet kullanımı konusunda ABD ve İsrail'in uygulamaları dikkat çekicidir. 1981 yılında İsrail, Irak'taki Osirak nükleer santraline yaptığı saldırının ülkesine karşı kullanılmak üzere geliştirilmekte olan bir nükleer bombayı yok etmeye yönelik bir meşru müdafaa eylemi olduğunu iddia etmişti. Ancak BM Güvenlik Konseyi 487 sayılı kararıyla; İsrail'in bu saldırısının uluslararası hukukun ve BM Antlaşması'nın ihlali niteliğinde olduğunu vurgulayarak saldırıyı şiddetle kınadı. İsrail'in barışçı yolları denemeden bu saldırıya yönelmesinin kabul edilemez olduğu açıklandı. Ayrıca İsrail, bu saldırıyı haklı kılacak ve iddialarını destekleyecek herhangi bir kanıt da ileri sürememiştir.

İsrail benzer şekilde, Güney Lübnan'da bulunan Filistin Kurtuluş Örgütü (FKÖ) kamplarına yönelik olarak 1978 ve 1982 yıllarında askeri işgal harekâtı gerçekleştirmiştir. İsrail bu operasyonlarda sadece FKÖ kamplarını değil, bölgedeki sivil halkın istifade ettiği okul, hastane, elektrik trafoları, yol ve köprüleri de imha etmiş, binlerce sivilin hayatını kaybetmesine neden olmuştur. İsrail bu eylemlerini uluslararası hukukun kendisine tanıdığı meşru müdafaa hakkının kullanılması olarak açıklamış ise de aşırı ve orantısız güç kullanımından dolayı uluslararası toplum tarafından defalarca kınanmıştır.

Ekim 1985 tarihinde İsrail, FKÖ'nün Tunus'ta bulunan karargâhını bombalamış, 68 kişi bu saldırıda öldürülmüştür. İsrail bu saldırıyı FKÖ'nün Kıbrıs'ta 3 vatandaşını öldürmesine misilleme olarak yaptığını, İsrail hedeflerine karşı yapılan bu terör eylemlerine karşı meşru müdafaa hakkının doğduğunu, örgütün bu eylemlerine bilerek göz yuman Tunus'un da sorumlu olduğunu iddia etmişti. Ancak BM Güvenlik Konseyi 537 sayılı kararı ile İsrail'in bu eylemini Antlaşma'da yer alan kuvvet kullanımı yasağının ihlali olarak görmüş ve şiddetle kınamıştır.

1998 yılında Etiyopya ve Kenya'daki elçiliklere yapılan terörist saldırıları müteakip ABD, Afganistan ve Sudan'daki terör kamplarına yaptığı saldırıları meşru müdafaa hakkının kullanımı olarak açıklamıştır. ABD bu saldırıların Sudan hükümeti ve Taliban rejiminin ülkelerindeki terörist faaliyetlerin durdurulması için ikna edilmesini amaçladığını ileri sürmüştür. Ancak uluslararası toplum ABD'yi, Sudan'a yapılan harekâta yeterli kanıt olmadığından dolayı kınamıştır. ABD'nin kimyasal silah fabrikası olduğunu iddia ettiği ve 300'e yakın insanın öldürüldüğü bu hava saldırısında, hedeflerden birinin oyuncak fabrikası diğerinin ise ilaç fabrikası olduğu anlaşılmıştır.

11 Eylül saldırılarını müteakip ABD, 7 Ekim 2001 tarihinde BM Güvenlik Konseyi'ne gönderdiği mektupta; El-Kaide örgütüne Taliban yönetimince eğitim kampları ve askeri tesisler sağlandığı, ABD'nin meşru müdafaa hakkının gereği olarak Afganistan'da önleyici ve caydırıcı saldırıların gerçekleştirildiği bilgisini vermiştir. Güvenlik Konseyi almış olduğu 1368 sayılı kararı ile ABD'nin pozisyonunu uygun görerek, 11 Eylül saldırılarına karşı meşru müdafaa kapsamında kuvvet kullanımı hakkını vurgulamıştır. Uluslararası toplumun 11 Eylül saldırılarından sonra devlet dışı gruplar ile onlara yardım ve destek sağlayan devletlere karşı meşru müdafaa hakkına dayanarak savunma amaçlı kuvvet kullanımına hoşgörüyü yaklaştığı görülmektedir.

2002 yılı süresince Rusya Federasyonu, Gürcistan topraklarında Çeçen ve diğer terör üslerine yönelik meşru müdafaa kapsamında kuvvet kullanımı hakkını saklı tuttuğunu açıklamıştır. Rusya Federasyonu daha sonra 2008 yılında, Gürcistan'a karşı Güney Osetya nedeniyle çıkan savaşı meşru müdafaa hakkının kullanımı olarak gerekçelendirmiştir.

2003 Irak işgalinden önce gerek ABD gerekse İngiltere, Saddam Hüseyin rejiminin elinde kitle imha silahları olduğu ve bunun kendi halkı ve komşuları için tehdit oluşturduğu iddiasını tekrarlamışlardı. ABD, Saddam rejimine karşı yapılacak bir askeri harekâtla bu tehditlerin bertaraf edileceğini ve Irak halkının özgürleşeceğini ileri sürüyordu. İngiltere Başbakanı Tony Blair benzer açıklamalarda bulunarak, Saddam'ın kitle imha silahlarını üretmeye devam ettiğinin şüphe götürmez bir gerçek olduğunu söylüyordu. Ancak Irak'ın ABD ve koalisyon kuvvetlerince işgali ve bir milyona yakın insanın ölümünden sonra bu iddiaların hiçbirinin doğru olmadığı anlaşılmıştır. ABD Dışişleri Bakanı Colin Powell, Senato Komitesine yaptığı açıklamada bu iddiaların tamamen yanlış istihbarata dayandığını itiraf etmek zorunda kalmıştı.

Örneklerde görüleceği üzere, ileriye dönük meşru müdafaa hakkının kullanımı yasal şartların oluşmaması, zorunluluk ve orantılılık ilkelerine riayet edilmemesi nedeniyle kolaylıkla keyfi uygulamalara ve cezalandırmalara dönüşebilmektedir. Bu durum yaşanan insani trajedilerin yanı sıra bölgesel istikrarsızlıklara neden olmakta, uluslararası barış ve güvenliği tehdit eder bir hale dönüşebilmektedir.

6. Sonuç

Devletlerin hak ve menfaatlerini kuvvet yoluyla koruma gayretleri savaşlara neden olmakta, teknolojik gelişmeye paralel olarak bu savaşlarda kullanılan silahların yıkıcı etkileri çevre ve insanlık için telafisi mümkün olmayan zararlar ortaya çıkarmaktadır. Devletlerin haklarını savaş yoluyla bizzat kendilerince elde etmesi değil, uluslararası toplumca benimsenen hukuk kuralları ve örgütler vasıtasıyla adil bir şekilde güvence altına alınması düşüncesi uzun bir geçmişe sahiptir. İnsanlık savaşları ortadan kaldırma yönünde hep ileriye doğru bir çaba içerisinde olmuş ise de, bunda başarılı olunduğunu söylemek zordur. Son büyük savaştan sonra kurulan BM teşkilatı, kuruluş antlaşmasında öngörülen ilkeler doğrultusunda uyum ve iş birliği içinde çalışabilseydi, kuvvet kullanımının önlenmesi konusunda dünya çok daha güvenli bir yer olabilirdi. Ancak mevcut uluslararası yapı ve rekabet ortamı buna imkân vermediğinden bu gaye hoş bir ütopya olarak kalmıştır.

Uppsala Conflict Data Program (UCDP) verilerine göre 1946 yılından günümüze dünyamızda savaşız geçen tek bir yıl bile olmamıştır (UCDP, 2020). UCDP verilerine göre 1946-2020 döneminde savaş ve çatışmanın en az yaşandığı 1955 yılında toplam sayı 13 iken, 2020 yılında bu rakam 55'in üzerindedir. Bu veriler bize uluslararası kuralların ve yasakların tek başına devletlerin kuvvet kullanmasına engel olamayacağını somut bir biçimde göstermektedir.

İnsana özgü bir davranış biçimi olarak sorunların çözümünde kuvvete başvurma eğilimi, karar vericilerin değerlendirmesine paralel bir biçimde devletlerarası ilişkilerde de geçerliliğini sürdüren bir özelliktir. Tarihî süreç içinde devletlerin kuvvete başvurma eğilimleri teamüllerle, antlaşmalarla, uluslararası kurallarla sınırlandırılmaya çalışılmış olsa da tamamen sonlandırılması mümkün olmamıştır.

Devletler arasında iş birliği ve yardımlaşma olduğu kadar, rekabet ve güç mücadelesinin de var olduğu ve bu mücadelenin çatışmaya dönüşmesinin karar vericilerin politik değerlendirmelerine bağlı olduğu bilinmektedir. Yönetim şekillerinin de devletlerin savaşa başvurma konusunda önemli bir faktör olduğunun altını çizmek gerekiyor. Devletler güç kullanımına yönelik bir karar alırken, daha önceden kendi iradeleri ile kabul ettikleri taahhütlerine, antlaşmalara aykırı davranarak uluslararası kurallara ters düşmek istemezler. Bu durum onların uluslararası toplumda yalnız kalması veya yaptırımlara maruz kalma olasılığını gündeme getirebilir. Uluslararası ilişkileri belirleyen kuralların tamamen göz ardı edilmesi mümkün olmadığından verilecek kararların bir şekilde meşruluğunun sağlanması ve uluslararası toplum tarafından kabul görmesi önemlidir.

Mevcut uluslararası sistem içerisinde güçlü devletlerin (ABD, Rusya, Çin, İngiltere, Fransa gibi) yahut arkasında böyle bir desteğe sahip ülkelerin (İsrail, Suudi Arabistan gibi) kuvvet kullanma konusunda daha fütursuzca davrandıklarına tanık olmaktadır. Esasında bir devletin silahlı güç kullanması için meşru gerekçe oluşturulması hukuki bir konu olmaktan ziyade politik bir meseledir. Devlet yöneticileri stratejik

menfaatlerine uygun olarak güç kullanma seçeneğine karar verdikten sonra uluslararası toplumu ikna edecek hukuki gerekçelerin yaratılmasına yönelmektedirler.

Hukuk kuralları dinamik olup toplumsal gelişmeye, zamanın ihtiyaçlarına paralel olarak değişmeleri, zamanın ihtiyaçlarına göre yorumlanmaları doğaldır. Uluslararası toplumun geldiği bu noktada, kuvvet kullanımını düzenleyen mevcut normların özüne aykırı olmayacak şekilde yorumlanması da bir gerekliliktir. Bir hukuk normunun ayakta tutulmasının yegâne yöntemi budur, aksi takdirde o norm fiilen yürürlükten kalkmış sayılır. İşte böyle bir durumda ihtiyaç duyulan meşruiyet dayanağının, BM antlaşması ve uluslararası hukuk kurallarının kuvvete başvurma yasağının yegâne istisnası olan “meşru müdafaa” kavramı üzerinden geliştirilen doktrin ve stratejilerde arandığını görüyoruz. Önleyici ve ön alıcı (preventive, pre-emptive) meşru müdafaa doktrinleri de ortaya koydukları makul gerekçelerle böyle bir ihtiyacı karşılamaktadır. Ancak bu kavramların uygulamasının mevcut yapı ile çatışmadan ziyade onunla uyum ve bütünlük içinde olması zorunludur.

Şu husus kesindir ki, mevcut uluslararası sistem iki istisna haricinde (Güvenlik Konseyi kararı ve meşru müdafaa hali) kuvvet kullanımını mutlak olarak yasaklamaktadır. Kuvvet kullanımı istisnaları sınırsız bir hak olmayıp, riayet edilmesi gerekli yöntem ve esaslar yukarıda açıklanmıştır.

Bu düşünceden dolayı, meşru müdafaa kapsamında yapılan her kuvvet kullanımı eyleminde Güvenlik Konseyi’nin devreye girmesi, uygulamanın uluslararası hukuka uygun olup olmadığının denetimini gerçekleştirmesi gerekmektedir. Böyle bir süreç tamamlanmadan yapılan kuvvet kullanımlarının meşruluğu daima tartışmalı kalacaktır. Ancak Güvenlik Konseyi daimi üyelerinin veto ayrıcalıkları nedeniyle Konsey’in bu konularda etkin olarak görev yapabildiğini söylemek zordur. Böylece günümüzde yaşanan yanlış uygulamalar oldubittiye getirilmektedir. Bu ise uluslararası toplumun kabul ettiği kurallara saygıyı ve BM’ye olan güvenilirliği zedelemektedir.

Bu günkü uluslararası sistem, devletlerarası ilişkilerde kuvvet kullanmayı ve hatta kuvvet kullanımı tehdidinde bulunmayı yasaklamaktadır. Bunun yegâne istisnalarından biri olan meşru müdafaa durumunda kuvvet kullanılması doğal bir hak olarak kabul edilmektedir. Ancak bu hakkın farklı yorumlanmasıyla genişletilmesi uluslararası barış açısından pek çok riskleri de beraberinde getirmektedir. Kuvvet kullanımına dair hatalı uygulamalar hukuken kabul edilen meşru müdafaa hakkının kullanımından ziyade, meşru bir hakkın farklı yorumlanarak kötüye kullanımına örnek teşkil eden eylemler haline dönüşmektedir. Mevcut uluslararası sistemin kabul edilen ilkeler doğrultusunda işleyişinin en önemli güvencesi olan BM örgütünü devre dışı bırakan bu tip keyfi uygulamalar konusunda duyulan endişeler son derece haklıdır. Bu tip doktrinler güçlü devletlerin emperyalist politikalarını gerçekleştirmeye hizmet etmesinin yanı sıra uluslararası barış ve güvenliğe yönelik en büyük tehdidi oluşturmaktadır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Kaynakça

Ackermann, A. (1999). *Making peace prevail: preventing violent conflict in Macedonia*. Syracuse University Press.

Bercovitch, J. ve Jackson, R. (2009). *Conflict resolution in the 21 century*. The University of Michigan Press.

Birleşmiş Milletler anlaşması doğrultusunda devletler arasında dostça ilişkiler ve iş birliği konularında uluslararası hukuk ilkeleri bildirgesi. (1970). Erişim tarihi: 19.01.2022, https://diabgm.adalet.gov.tr/arsiv/sozlesmeler/coktarafliisoz/bm/bm_17.pdf

- Bozkurt, E. (2012). *Devletler Hukuku*. Ankara: Yetkin Yayınları.
- Brown, M. E., Cote, O. R., Sean, M. L., Steven E., Miller, S.E. (Ed.). (1998). *Theories of war and peace*. London: The MIT press.
- Clausewitz, C. (1975). *Savaş Üzerine*. İstanbul: May Yayınları.
- Declaration on principles of international law concerning friendly relations and cooperation among states*. Erişim tarihi: 03.03.2022, <https://www.un.org/ruleoflaw/files/3dda1f104.pdf>
- Evera, S. V. (1999). *Causes of war: power and the roots of international conflict*. Cornell University Press.
- Göktepe, O. (2017). *United nations peacekeeping operations: Lebanon case*. Cinius Yayınları.
- Gündüz, A. (2000). *Milletlerarası hukuk temel belgeler örnek kararlar*. İstanbul: Beta Yayınları.
- Heselhaus, S. (t.y.) *International law and the use of force*. *International law and institution*. Encyclopedia of Life Support Systems (EOLSS). Erişim tarihi: 08.03.2022, <https://www.eolss.net/sample-chapters/c14/E1-36-01-02.pdf>
- Lebow, R. N. (1981). *Between peace and war: the nature of international crisis*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Levy, J. S. (2008). Preventive war and democratic politics. *International Studies Quarterly* Vol.52, issue:1, Chicago.
- Luard, E. (1968). *Conflict and peace in the modern international system*. Boston: Little Brown and Company.
- Lubell, N. (2015). *The problem of imminence in an uncertain World*. The oxford handbook of the use of force in international law. M. Weller (Ed.), Oxford University Press.
- Morgenthau, H. (1978). *Politics among nations: The Struggle For Power and Peace, (5.th ed.)*. New York: Knopf.
- Resolution adopted by the General Assembly on 16 September 2005*. Erişim tarihi: 22.11.2021, https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_RES_60_1.pdf
- Seybolt, T.B. ve Aronson, J.D. (Ed). (2013). *Counting civilian casualties: an introduction to recording and estimating non military deaths in conflict*. Oxford University Press.
- Taylor, A.J.P. (1954). *The struggle for mastery in Europe, 1848-1918*. Oxford: Clarendon Press.
- The use of non-violent coercion: a study in legality under article 2(4) of the charter of the United Nations. *University of Pennsylvania Law Review*, Apr. 1974, Vol:122, No:4. s.995-997.
- Trapp, K.N. (2007). Back to basics; necessity, proportionality and the right of self defence against non-state terrorist actors. *The international and comparative law quarterly*. Vol.56, No:1, Cambridge University Press.
- UN General Assembly, 14 December 1974, A/RES/3314 (XXIX), Article-3*. Erişim tarihi: 22.03.2022, <https://legal.un.org/avl/ha/da/da.html>
- Uppsala Conflict Data Program (UCDP)*. Erişim tarihi: 20.12.2021, <https://ucdp.uu.se/>
- Waldock, H.M. (1982). *The regulation of the use of force by individual states in international law*. Paris: Recueil Sirey
- Waltz, K.N. (2001). *Man, the state and war, a theoretical analysis*. New York: Columbia University Press.

Wood, M. (t.y.) *International law and the use of force: what happens in practice*. Erişim tarihi: 26.01.2022, https://legal.un.org/avl/pdf/ls/Wood_article.pdf

Sanayi Devrimi'nden Klasik Yönetim Düşüncesine: Sir Richard Arkwright Üzerinden Bir Değerlendirme

From The Industrial Revolution to Classical Management Thought: An Evaluation by Sir Richard Arkwright

Ali DAVUT ALKAN¹ , SALİM KURNAZ²

ÖZ

İnsanlık tarihi kadar eski olan yönetim, tarihin hemen her döneminde önemli olaylarla birlikte değişim göstermiştir. Ancak yazının bulunması gibi önemli olaylarla birlikte tarihe ilişkin kanıtlara ulaşmak kolaylaşsa da öncesindeki kanıtların yokluğu/azlığı yönetimle ilgili bir başlangıç noktası belirlemeyi zorlaştırmaktadır. İnsanlık tarihinin en önemli toplumsal gelişmelerinden biri olan Sanayi Devrimi ile birlikte geleneksel yaşam koşulları köklü şekilde değişen insan, yeni gelişen teknolojiye uygun bir hayat sürmek zorunda kalmıştır. Bu kapsamda, teknolojik yenilikler geleneksel iş yapma şekillerini değiştirmiş, işini kaybetme korkusu taşıyan çalışanların bir bölümünde yeni geliştirilen cihazlara düşmanlığa varan bir dirençle karşılaşmıştır. Bu dönemde, Sir Richard Arkwright tarafından geliştirilen “Water Frame” isimli icat tekstil ve dokuma endüstrisinde adeta çığır açmış, makineleşme ve fabrikalaşmanın başlangıç noktasını oluşturmuştur. Çalışma kapsamında Sanayi Devrimi ile değişen yönetim anlayışı ele alınmış, günümüze dek değişerek ve gelişerek ulaşan yönetim düşüncesine Sanayi Devrimi ve Sir Richard Arkwright’in katkıları açıklanmaya çalışılmıştır. Son tahlilde, anılan dönem ve kişinin yönetim düşüncesinin ontolojik kökenine katkı sunup sunmadığı tartışılmıştır. Elde edilen bulgulara göre, Sir Richard Arkwright’in faaliyetleri ile klasik yönetim düşüncesi arasında paralellikler bulunmakla birlikte, klasik yönetim düşüncesinin insan unsurunu ikinci plana atma eğiliminin Sir Richard Arkwright’in faaliyetlerinde görülmediği, ancak üretim ve verimlilik noktasında klasik yönetim düşüncesinin dönemselsel teknolojik imkanlar doğrultusunda daha başarılı olduğu söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Yönetim Düşüncesi, Sanayi Devrimi, Sir Richard Arkwright.

Jel Sınıflaması: M10, M11, M16.

ABSTRACT

The management, which is as old as the history of humanity, has undergone a change along with important events in almost every period of history. However, although it is easier to reach historical evidence with important events such as the invention of writing, the absence/insufficiency of previous evidence makes it difficult to establish a starting point for management. With the Industrial Revolution, which is one of the most important social developments in the history of humanity, the traditional living conditions have changed radically and humans had to lead a life in accordance with the newly developing technology. In this context, technological innovations have changed the traditional way of doing business and some of the employees who are afraid of losing their jobs have encountered resistance up to the newly developed devices. In this period, the invention “Water Frame”, developed by Sir Richard Arkwright, broke new ground in the textile and weaving industry and formed the starting point of mechanization and factory tradition. Within the scope of the study, the changing management perception with the Industrial Revolution was discussed and the contributions of the Industrial Revolution and Sir Richard Arkwright to the management thought, which has changed and developed until today, have been tried to be explained. In the final analysis, it has been discussed whether the aforementioned period and the person contributed to the ontological origin of the management thought. According to the findings, although there are parallels between Sir Richard Arkwright’s activities and classical management thought, the tendency of classical management thought to put the human element in the background was not seen in Sir Richard Arkwright’s activities, but in terms of production and efficiency, classical management thought was more in line with periodic technological possibilities it can be said to be successful.

Keywords: Management Thought, Industrial Revolution, Sir Richard Arkwright.

Jel Classification: M10, M11, M16.

DOI: [10.47934/tife.11.01.03](https://doi.org/10.47934/tife.11.01.03)

1. Öğr. Gör., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Niğde.

ORCID: 0000-0002-9463-8683

2. Dr. Öğr. Üyesi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta.

ORCID: 0000-0002-8060-5151

SORUMLU YAZAR / CORRESPONDING AUTHOR

Ali Davut Alkan,
Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, Aşağıkayabaşı Mah. Süleyman Fethi Cad. 51200 Merkez/NİĞDE
E-mail: alidavutalkan@ohu.edu.tr

BAŞVURU / SUBMITTED: 10.02.2022

REVİZYON TALEBİ /

REVISION REQUESTED: 10.05.2022

SON REVİZYON /

LAST REVISION: -

KABUL / ACCEPTED: 01.06.2022

Atf / Citation: Alkan, Ali D., Kurnaz, S. (2022). Sanayi Devrimi'nden klasik yönetim düşüncesine: Sir Richard Arkwright üzerinden bir değerlendirme. *Trakya Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi e-Dergisi*, 11(1), 31-41, <https://doi.org/10.47934/tife.11.01.03>

1. Giriş

İnsanın sosyal bir varlık olması ve tarih boyunca topluluklar halinde yaşaması, yönetim düşüncesinin temel sorunsallarından biri olarak kabul edilebilir. Zaman içinde insan toplulukları sayıca çoğalmış ve tarım toplumuyla birlikte yerleşik hayata geçmiştir. Tarım toplumuna geçişle birlikte hareket halinde olan insan yerleşik hayatı tercih etmiş ve geçmişte hayatta kalmak için aramak ve bulmak zorunda olduğu besinleri tarım yoluyla üretmeye başlamıştır. Yerleşik hayata geçişle hareket halindeki tehlikelerin artık olmaması, nüfus artışını daha da hızlandırmıştır. Bu süreçte insanlar, hem müşterek hayatlarını düzenlemek hem de dış tehditlere karşı topyekûn mücadele ederek hayatta kalabilmek amacıyla yöneticilere ihtiyaç duymuşlardır. Bu dönemde, yönetimin kaynağı genellikle soy bağı ya da toprak sahipliği olarak karşımıza çıkmaktadır. Nişancı (2015, s. 261), yönetim düşüncesine katkıların erken dönemde devlet yönetimini üstlenen yöneticilerce (kral, prens vb.), askerî yöneticilerce ve komutanlarca sağlandığını, daha sonraları söz konusu katkıların yönetimde yer almayan/yönetimle soy bağı olmayan birey ya da grup temelli sağlandığını belirtmiştir. Ancak insan, yerleşik hayata geçişle birlikte her dönemde üretim yapmak durumunda kalmıştır. Bu ilk dönemlerde tarımsal üretim olarak kendini gösterirken, yeni aletlerin icat edilmesiyle birlikte ticari amaçlı üretim olarak değişim göstermiştir. Geçmişte bireysel ya da küçük ölçekli atölyelerde yapılan ve görece verimsiz üretim faaliyetleri, Sanayi Devrimi ile yerini yığın üretime bırakmak zorunda kalmıştır. Sanayi Devrimi ile endüstriyel makinelerin kullanımı, hem üretim hacmini hem de yerleşim yerlerinin nüfusunu ciddi oranda artırmıştır. Söz konusu köklü değişim, kimi düşünürler tarafından modern yöneticilik mesleğinin ortaya çıkış nedeni olarak gösterilmektedir.

Sanayi Devrimi'nin ilk dönemlerinde, su gücü ile üretim yapmaya elverişli makineler kullanılırken, üretim tesisleri bu ihtiyaç sebebiyle su kaynaklarının yakınlarına konumlandırılmıştır. Ancak her geçen gün geliştirilen yeni makinelerden belki de çığır açan, buhar gücünün kullanımı ile üretim yapabilen makineler olmuştur. Buhar makinesiyle birlikte, bu kez de yüksek miktarda üretilen ürünlerin pazarlara ulaştırılması ihtiyacı doğmuştur. Buhar gücü, sadece endüstriyel üretimde kullanılmamış, buhar gücüyle çalışan gemiler üretilen ürünlerin pazarlara sevk edilmesini kolaylaştırmış ve hızlandırmıştır. Kullanılan teknoloji değişmesine rağmen üretim tesisleri suyunun yakınına konumlandırılmaya devam etmiştir. Bu kez amaç, anılan dönemde yetersiz olan karayolu ulaşımının tek alternatifi olan su yolu taşımacılığı ile ürünleri alıcılara ucuz ve güvenli şekilde ulaştırmaktır. Bu zorunluluk, dönemin önde gelen girişimcilerinin faaliyetlerini de şekillendirmiştir. Tann (1973, s. 32), Sir Richard Arkwright'ın ticari faaliyetlerini Lombe'den Nottingham şehrine taşımalarının sebeplerinden biri olarak, eski yerindeki su gücünün zayıflığını göstermiştir. Sir Richard Arkwright'ın ülkesi ve Sanayi Devrimi'nin ev sahibi olan İngiltere, iç suyunun ülkenin neredeyse tamamında yer alması sebebiyle coğrafi olarak da elverişli bir özelliğe sahiptir denilebilir.

Sanayi Devrimi'nin başlangıç döneminde yönetim işlevini, üretim tesisini kuran ve işleten, bugün girişimci olarak adlandırdığımız kişilerin yürüttüğü söylenebilir (Berber, 2013, s. 35). Tann (1973, s. 29), pek çok girişimcinin resmî bir eğitim almadığına ve bilim/teknoloji alanında sınırlı bir başlangıç bilgisine sahip olduğuna işaret etmiştir. Zamanla girişimciler tarafından sağlanan yönetim işlevinin yeterli olmadığı görülmüş ve bu durum günümüzdeki yönetici sınıfının ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Wren ve Bedeian (2018, s. 35), fabrikalaşmaya birlikte girişimcilerin daha önce hiç karşılaşmadıkları durumlarla yüzleştiklerine dikkat çekmiştir. Sanayi Devrimi sonrasında yöneticiden beklentiler değişmiş ve gelişmiştir. Geçmişte kaynakları verimli kullanarak en yüksek verim almak yeterli iken artık yöneticilerin bir yetenek ve yeterlilikler setine sahip olmaları ve bu becerilerini sürekli geliştirmeleri zorunlu hale gelmiştir.

Tarih boyunca insan toplulukları ve endüstriyel tesisler yönetilmiş olmasına rağmen yönetim düşüncesinin bilimsel olarak ele alınmaya başlandığı tarihi ile ilgili farklı görüşler bulunmaktadır. Bazı kaynaklar (Koenig ve Waters 2002; Crowley ve Sobel, 2010) yönetim düşüncesinin miladı olarak Adam Smith ve ünlü eseri 'Ulusların Zenginliği'ni kabul ederken, bazı kaynaklar (Keskin, 2010; Bakalbaş, 2017) ki ekseriyetle bu şekilde olduğu görülmektedir F.W. Taylor, H. Fayol ve M. Weber'i başlangıç noktası olarak

kabul etmektedir. Ancak tabii ki yönetim bilimi bir anda meydana gelmemiş, belirli ihtiyaç ve tecrübelerin birikimiyle, belirli bir zaman diliminde ve tedricen ortaya çıkmıştır denilebilir. Adam Smith'in anılan eseri 1776 yılında, F.W. Taylor'un "Bilimsel Yönetimin İlkeleri" adlı makalesi ise 1911 yılında yayımlanmıştır. M. Weber (1915) ve H. Fayol (1930) yıllarında yönetimle ilgili eserlerini vermişlerdir. Ancak söz konusu eserlerin öncesinde bir çalışma dönemi olduğu unutulmamalıdır. Zira F.W. Taylor'un çalışmalarına 1890'lı yılların ikinci yarısında başladığı bilinmektedir.

Aralık 1909 tarihli Mülkiye Mecmuası'nın on birinci sayısında yayımlanan ve Bedii Nuri tarafından yönetim düşüncesine odaklanarak hazırlanan "Sosyal Bilimler ve Yönetim Bilimi" isimli makalede yazar, yönetimi 1900'lü yılların ilk bölümünden itibaren bilim olarak tanımlamıştır (Keskin, 2010, s. 181). Keskin (2008, s. 1) Türkiye'de yönetim biliminin gelişimiyle ilgili yaptığı çalışmada, Türkiye'de yönetim bilimi alanında oldukça büyük ancak farklı nedenlerle görünürlüğü azalmış ve doğru tasnif edilmemiş bilgi birikimine dikkat çekmiştir. Bu durum, yukarıda belirtilen yönetim biliminin aniden ortaya çıkışının nedenlerinden biri olarak görülebilir. Bütün dünyada olduğu gibi Türkiye'de de yönetim bilimine temel teşkil edecek yeterli bilgi ve birikim olmakla birlikte, bundan yeterince istifade edilemediği sonucu çıkarılabilir. Bakkalbaşı (2017, s. 430), yaygın yönetim yazınının, ilk yönetim bilimcilerin 1900'lü yıllarda aniden ortaya çıkmasıyla başladığına eleştiri getirmiştir. Görüldüğü gibi Dünya genelinde ve Türkiye'de yönetim düşüncesinin temelleri, gelişimi ve kökleri belirli bir yöntemle tasnif edilmemiş, bu konuda yeknesak bir uygulamanın olmadığı görüşü hasıl olmuştur. Farklı bilim insanlarının çeşitli yaklaşımları olmakla birlikte, 1900'lü yıllar öncesine ait genel kabul görmüş bir tasnif ve kronolojiden bahsetmek mümkün görünmemektedir. Ancak bu noktada dikkate alınması gereken belki de en önemli husus, dünya genelinde yönetim düşüncesi alanında köşe taşı olarak nitelendirilebilecek çalışmaların aslına uygun tercüme edilerek ülkelerin yönetim yazınına kazandırılmasıdır. Böylelikle, ilgili ülkelerdeki yönetim yazını sağlıklı oluşturularak uluslararası ve ulusal çalışmalar arasında paralellikler kurulabilir ve sağlıklı bir gelişim sağlanabilir. Ancak, Karaboğa ve Zehir (2020, s. 66), Henri Fayol üzerine yaptıkları araştırmada yönetim dünyasının Fayol'un öneri ve çalışmalarını ezberden uyguladıklarına, çalışmaların nasıl ortaya çıktığına ve temellerinde yatan düşüncelere vakıf olunmadığına dikkat çekmiştir. Coşkun (2020, s. 119), klasik yönetimin kapalı sistem anlayışını benimsediği ön kabulünün doğruluğunu ortaya koymak üzere yaptığı çalışmada Weber, Taylor ve Fayol'un çalışmaları ile 1925 yılından önce İngilizce hazırlanmış ders kitaplarını incelemiş, Türkçe hazırlanan/çevirisi yapılan ders kitaplarında görülen kapalı sistem vurgusunun İngilizce eserlerde görülmediğine değinmiştir. Coşkun (2020, s. 119), bu durumu Türkçe eser ortaya koyan ve çeviri yapan bilim insanlarının orijinal eseri kapsamlı şekilde incelememesine ve eserlerin genel hatlarıyla ortaya konulmasına bağlamaktadır. Bu durum, klasik yönetim düşüncesinin ders kitaplarında tam manasıyla ele alınmadığını ortaya koyması bakımından önemlidir.

İki görüş arasında yüz yıldan fazla bir zaman dilimi olduğu görülmektedir. Bu süre zarfında hiçbir gelişmenin olmadığını düşünmek gerçekçi olmayacaktır. Anılan dönemde uygulamaları ve keşifleri ile öne çıkan, yönetim düşüncesinin gelişimine katkı sağlamış kişilerin faaliyetlerinin incelenmesinin, gölgede kalmış bu uzun dönemi ve yönetim düşüncesinin gelişimini anlamak açısından önemli olduğu değerlendirilmektedir.

Çalışmanın amacı, söz konusu dönemde (1776-1911) bilimsel çalışmalar yapmamış ya da bilimsel çalışmalara konu olmamış, ancak uygulamalarıyla yönetim bilimine ve diğer bazı alanların (örneğin endüstri mühendisliği) oluşumuna/gelişimine katkı sağlayan girişimci ve üretim tesisinin yönetim işlerini de dönemin gereklerine uygun şekilde yürütmüş Sir Richard Arkwright'ın faaliyetleri hakkında bilgi vermektir. Söz konusu faaliyetlerin hangi düşüncelere esin kaynağı olmuş olabileceğini tartışmak ve yönetim yazınında kendine fazla yer bulamamış bu kişinin faaliyetlerini günümüz bakış açısı ile değerlendirmek bir diğer amaçtır. Ayrıca Sanayi Devrimi'nin ilk bayrak taşıyıcılarından klasik yönetim düşüncesine giden yolu ortaya koymak hedeflenmiştir. Çalışmada, fikri hakları alınan makineden çok bu gelişmenin yönetime etkileri çalışmanın ana konusunu oluşturmaktadır. İncelenen çalışmaların pek

çoğunda Sir Richard Arkwright'ın kişisel yaşamı ile ilgili detaylı bilgilere yer verildiği gözlenmiştir. Bu çalışmada, adı geçen girişimcinin yönetim alanına katkısını ortaya koyan hususlar seçilerek okuyucunun dikkatine sunulması amaçlanmıştır.

Çalışmanın öznesi olarak Sir Richard Arkwright'ın seçilmesinin birkaç sebebi bulunmaktadır. İlki, anılan kişinin döneminde küçük tezgâhlarda sürdürülen dokuma faaliyetlerini dokuma tezgâhını geliştirerek fabrikalarda tek merkezden sürdürmeye imkân tanimasıdır. Piercy (2012, s. 162), Sir Richard Arkwright tarafından geliştirilen ve orijinal adı "Water Frame" olan cihazın, insan gücünden ziyade hayvan ve su gücünü kullanarak enerji tasarrufu yaptığına ve daha güçlü iplikler eğirdiğine değinmiştir. Bu yönüyle öncüllerindeki eksik yönleri geliştirerek kendisinden sonraki gelişmelere zemin hazırladığı söylenebilir. Söz konusu cihaz 1769 yılında, Sir Richard Arkwright ismiyle patent almış, başlangıçta at gücü sonrasında su değirmeni gücü ile çalışmış ve en nihayetinde buhar makinesi ile çalışacak şekilde son halini almıştır (Wellington, 1993, s. 40).

İkinci olarak, adı geçen şahsın İngiliz Kraliyet Ailesi tarafından oldukça büyük bir itibar göstergesi olan ve alanında son derece başarılı kişilere tevdi edilen "Sir" unvanına layık görülmesidir. Nasmith (1932, s. 53), Richard Arkwright'ın 1784 tarihinde şövalyeliğe onurlandırıldıktan sekiz yıl sonra 1792'de öldüğünü belirtmiştir. Üçüncü ve son olarak da Sir Richard Arkwright'ın döneminde uyguladığı yönetim yaklaşımlarının ardılı olan bilimsel çalışmalara temel teşkil edebilecek ölçüde yerinde ve uygulanabilir olmasıdır.

2. Sanayi Devrimi ve Richard Arkwright'ın Yönetim Düşüncesine Katkıları

İnsanlık tarihi boyunca, farklı yöntemlerle uygulansa da yönetim faaliyetlerinin varlığı genel olarak kabul görmektedir. Nişancı (2015, s. 257), yönetim düşüncesinin M.Ö. 5000'li yıllara uzanan bir geçmişi olduğuna ve 18. yüzyıla kadar anlık yükselişler gösteren ancak genelde durağan bir çizgide ilerlediğine değinmiştir. Yönetim uygulamaları, insanların yerleşik yaşama geçmesi ve özellikle Sanayi Devrimi ile daha belirgin ve gözlemlenebilir bir hal almış, bu durum anılan dönemdeki yönetici rolü üstlenen girişimcilerin önemini artırmıştır denilebilir. Toplu Yaşlıoğlu ve Yaşlıoğlu (2021, s. 183), Sanayi Devrimi'ne kadar yönetim düşüncesinin, filozofların ticaret ve çalışma hayatı ile örgüt ve yönetime ilişkin görüşleri ile şekillendiğini öne sürmüştür.

Martins (2009, s. 99), büyük çaplı endüstriyel ve teknolojik gelişimin 1770'li yıllarda Sir Richard Arkwright'ın Cromford'da kurduğu fabrika sistemi ile başlamadığını, söz konusu gelişmelerin 16. Yüzyılın ortalarına kadar dayandırılabilirliğini belirtmiştir. Koenig ve Waters (2002, s. 242), 1700'lü yılların ortalarından itibaren yeni bir ekonomik-politik teoriye ihtiyaç bulunduğunu, Avrupa'da hanedanlık ve sömürge savaşlarının kamu maliyesinde ciddi bir kriz ve tıkanma oluşturduğunu belirtmiştir. Bu kriz ve tıkanıklıkların oluşturduğu buhranlı günler, hem Fransız İhtilali'ne zemin hazırlamış, hem de teknolojik gelişmeler için uygun bir ortam oluşturmuştur denilebilir.

Cooke (1979, s. 196), Sir Richard Arkwright'ın 1732 tarihinde doğduğunu belirtmiştir. Hills (1970, s. 254), Sir Richard Arkwright'ın fakir bir berberken ünlü ve zengin bir şövalyeye dönüşme hikayesini ele almıştır. Zira Arkwright'ın tekstil endüstrisi ile yollarının kesişmesine sebep olduğu düşünülen konuyu Hill (1969) de ele almıştır. Hill (1969, s. 1175), Sir Richard Arkwright'ın ailesinin tekstil endüstrisi ile bir bağlantısı olmadığını, berberlik ve bununla bağlantılı peruk yapma işinde çalışmasının, tekstil ve dokuma endüstrisi ile tanışmasına yol açtığını belirtmiştir. Bu açıdan bakıldığında, Sanayi Devrimi döneminde ticari bağlantılar ve aileden gelen mesleki tecrübe olmaksızın, girişimcilerin adil koşullar altında mücadele ettiği söylenebilir.

Tann (1973, s. 44), Sir Richard Arkwright'ın başarısının ardında, sadece bir iş insanı olarak dehasının değil, aynı zamanda gelişim, planlama ve üretim kontrolü hususlarındaki yenilikçi yaklaşımının önemli olduğunu belirtmiştir. Hill (1969, s. 1175), Sir Richard Arkwright tarafından 1769 yılında fikri hakları

alınan “Water Frame” makinesi ile İngiltere’de fabrikalaşma hareketinin hızlandığını ve tekstil endüstrisinin en büyük sanayi kolu haline gelerek uzun yıllar ihracat dengesine katkı sağlayıp kaynaklık ettiğine dikkat çekmiştir. Hills (1970, s. 254), Sir Richard Arkwright’ın berberlikten başarılı iş insanlığına uzanan hikayesine vurgu yapmıştır. Richard Arkwright tarafından kurulan ve bugün müze olan Cromford Mills isimli üretim tesisinin web sitesinde, “Modern fabrika sisteminin doğum yeri” ifadesi ana sayfada yer almaktadır. Sir Richard Arkwright’ın icadı ile tekstil endüstrisi sadece İngiltere’de değil, dünyanın çeşitli yerlerinde de gelişmeye devam etmiştir. Cooke (1979, s. 197), İskoçya’daki ilk tekstil fabrikasının, Sir Richard Arkwright’ın eski çalışanlarından biri tarafında faaliyete geçirildiğini belirtmiştir. Benzer şekilde Barkin (1981, s. 463), Amerika Birleşik Devletleri (ABD)’nde tekstil alanında ilk tesisin 1790 yılında, bir tüccar ve bir İngiliz teknisyen tarafından Richard Arkwright’ın sistemi kopyalanarak kurulduğunu belirtmiştir. Bu yönüyle Sir Richard Arkwright, Sanayi Devrimi ve bu dönemde gelişen teknolojinin dünyaya sağladığı refahta pay sahibidir demek yanlış olmayacaktır. İcadı, okyanus ötesine ulaşmış ve bugün modern Amerika Birleşik Devletleri (ABD)’nin kurulmasına katkı sağlamıştır demek yanlış olmayacaktır. Sanayi Devrimi döneminde çok ciddi gelişmeler yaşanmıştır.

Mueller (1988, s. 173), 1776 yılında, Adam Smith’in “Ulusların Zenginliği” adlı eserinin ilk baskısının yayınlanmasından bir gün önce, yakın arkadaşı James Watt’ın buhar makinesinin endüstriyel amaçlarla kullanıma hazır olduğunu insanlık tarihinde ilk defa ilan ettiğini ilginç bir tesadüf olarak nitelemiştir. İnsanlık tarihinde oldukça önemli olan bu eser ve icadın bir gün arayla dünyaya duyurulması dikkate değerdir. Belki de bu iki gelişmenin bir gün arayla yapılması, yukarıda belirtilen koşulların bir tezahürü olarak kendini göstermiştir denilebilir.

Sanayi Devrimi ve makinelerden oluşan fabrikaların üretimde rakipsiz hale gelmesi tartışmalı bir durumdur. Zira fabrikalarda görevlerin belirli kişiler arasında paylaşılması ve makine kullanımının kaçınılmaz sonuçlarından bir olan uzmanlaşma bu dönemde daha görünür hale gelmiş, geçmişte görece vasıfsız olan insan kaynağının gelişimine katkı sağlamıştır.

Toplu Yaşlıoğlu ve Yaşlıoğlu (2021, s. 181), iş bölümünün sadece fiziksel değil zihinsel süreçlerde de ele alınmasının önerildiğini vurgulamış, bu durumun Fayol’un öne sürdüğü yönetim ilklerinin yönetimde iş bölümü esaslı bir şekillenmeye yol açtığını öne sürmüştür. Aslında İş bölümünün ortaya çıkışı, bazı düşünürler tarafından Adam Smith’e dayandırılmaktadır. Crowley ve Sobel (2010, s. 504), Adam Smith’in üretkenliği artırmak için iş bölümünü ve uzmanlaşmayı başlattığını, bunun da Sanayi Devrimi fabrika sisteminin idaresine zemin hazırladığını, “Görünmez el” prensibi ile gelişen sanayinin denge durumunun açıklanmaya çalışıldığını öne sürmektedir. Wren ve Bedeian (2018, s. 28), Smith’in işleri bölümlendirmesini pazar rekabetinin dayanak noktası olarak betimlemiş, iş bölümlendirmenin üretilen mamulün miktarını artıracığını öne sürmüştür.

Diğer taraftan Wellington (1993, s. 47), Richard Arkwright’ın, “Water Frame” isimli cihazın gerçek mucidi olmayabileceği, bu fikrin Thomas Highs tarafından üretilip Arkwright tarafından işlevsel hale gelmiş olabileceği yönündeki şüphelerin varlığına dikkat çekmiştir. Benzer şüpheler Hill (1969, s. 1178) tarafından da dile getirilmiştir. Bu şüphelerin varlığı, tarihte önemli buluşlar yapan hemen her bilim insanına yöneltilmiştir demek yanlış olmayacaktır.

İnsanlık tarihi incelendiğinde, değişim ve yeniliklerin bir dirençle karşılaşmadığını görmek neredeyse imkânsızdır. Baş döndürücü bir hızda gelişmelerin yaşandığı bu dönemde de, hiçbir dirençle karşılaşılması beklenmemektedir. Stead (1907, s. 40), 1812 yılında Rawfolds Mill isimli fabrikaya Luddistler (İng. Luddites) olarak adlandırılan bir grup tarafından saldırıldığı ve makinelere zarar verildiğini belirtmiştir. Ned Ludd isimli olduğu iddia edilen, ancak hala gerçek olup olmadığı tartışılan bir kişi tarafından başlatıldığı iddia edilen ve bu kişinin soyadı ile adlandırılan bu teknoloji karşıtı hareket, dönemin en önemli direnç unsurlarından bir olarak değerlendirilmektedir. Hareketin çıkış noktasının, makineleşme sonucu işsiz kalacağına inanan tekstil işçilerinin memnuniyetsizliği olduğu bilinmektedir.

3. Yöntem

Araştırma amacı bakımından keşfedici bir çalışmadır. Keşfedici araştırmalarda genellikle nitel araştırma yöntemleri kullanılmaktadır (Gürbüz ve Şahin, 2018, s. 101). Analiz birimi açısından birey (Sir Richard Arkwright) temelli bir araştırmadır. Süre açısından bakıldığında, Sanayi Devrimi dönemine ve adı geçen şahsın faaliyetlerine odaklandığından kesitsel bir özellik taşımaktadır. Araştırma kapsamında literatür taraması yapılarak veri toplanmıştır. Literatür taraması yönteminde, araştırılan konuyla ilgili akademik çalışmalar belirlendikten sonra etraflıca incelenerek ihtiyaç duyulan bilgi ve verilerin edinilmesiyle konunun daha sarıh şekilde anlaşılması amaçlanmaktadır (Nişancı ve Usta, 2021, s. 99). Demirci (2014, s. 74); literatür tarama yönteminin araştırma yapılan alana geçmişte katkı yapmış çalışmalara erişme, araştırma içerik ve derinliğini artırma, araştırma konusuyla ilgili farklı yaklaşımları bir arada görmeye imkan tanıma gibi özelliklerine vurgu yapmıştır. Araştırmada Sir Richard Arkwright dönemine ait birincil veri kaynaklarına ulaşmakta zorluk yaşanmıştır.

Araştırma, tümevarım yaklaşımıyla ilgili kişinin faaliyetlerinin yönetim düşüncesinin oluşumuna/gelişimine katkılarını ortaya koymayı amaçlamaktadır. Araştırmada, nitel araştırma desenlerinden tarihsel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Gürbüz ve Şahin (2018, s. 113) tarihsel araştırmaların belirli bir olay ve konuyla ilgili olarak geçmişte ne oldu? nasıl oldu? gibi sorulara tarihi kaynaklardan istifade ile cevap arandığını, bu yöntemde kullanılan kaynak türlerinin, birincil ve ikincil kaynaklar ile hatıralar ve resmî kayıtlar olduğunu belirtmiştir.

Ancak araştırmada belirli bir kişinin faaliyetleri incelendiğinde olası bir indirgemecilik hatasına düşülmemeye özen gösterilmiştir. Sanayi Devrimi ile pek çok girişimci ortaya çıkmış ve faaliyet göstermiştir. Sir Richard Arkwright'ın faaliyetlerinin anılan döneme mal edilemeyeceği öncelikle kabul edilmektedir.

Araştırmada nadiren birincil ve çoğunlukla ikincil veri kaynakları kullanılmıştır. Anılan döneme ait birincil veri kaynaklarına ulaşmada pek çok kısıt bulunmaktadır. Ancak, ağırlıklı olarak ikincil veri kaynakları ile anılan dönem anlaşılmaya çalışılmıştır. Oldukça sınırlı olan birincil veri kaynağı olarak, Sir Richard Arkwright tarafından kurulan, aynı isimle günümüze dek varlığını sürdüren ve günümüzde kurulduğu yerde bir de müze barındıran tesise ait web sitesi kullanılmıştır. Bu döneme ait günümüze ulaşan yazılı kaynakların yok denecek kadar az olması araştırmacının önemli kısıtlarından biridir.

Nitel araştırmalarda kullanılan veri toplama araçlarından belge incelemesi kullanılmıştır. Belge incelemesi, çeşitli dokümanın araştırma konusuyla ilgili veriyi bünyesinde barındırdığından, araştırılan konuya ait bilginin çözümlenmesi faaliyetini kapsamaktadır (Gürbüz ve Şahin, 2018, s. 187). Anılan dönemde bilimsel yayınların azlığı ve bu yayınlara ulaşmanın zorluğu sebebiyle, anılan döneme ait olup kısmen de olsa Richard Arkwright ile ilgili verileri barındıran belgeler incelenmiş ve söz konusu veriler aşağıda belirtilen şekilde kullanılmıştır.

Nitel araştırmalarda veri analizi konusunda ortak bir yöntem ve işlem silsilesi bulunmamakla birlikte, yapılması gereken işlemler genel kabule göre; veri toplama süreci, verinin tasnifi, kategoriler arasında rabita kurulması, açıklama ve yorum yapılarak araştırmacının raporlanması şeklinde bir yol izlenebilir (Gürbüz ve Şahin, 2018, s. 435). Araştırma kapsamında, doküman incelemesi yapılarak elde edilen veriler tasnif edilmiş ve birbirleriyle ilişkilendirilerek bir yorum yapılmıştır.

4. Bulgular

Çalışma kapsamında, Sir Richard Arkwright ile ilgili bilgiler, yöntem kısmında belirtildiği gibi çeşitli kaynaklardan derlenerek edinilmiştir. Tablo 1'de bilgilerin derlendiği kaynaklar toplu olarak gösterilmiştir.

Tablo 1: Sir Richard Arkwright İle İlgili Bilgi Edinilen Kaynaklar

S. Nu.	Yazar(lar)	Yayın Yılı	Eser Adı	Eser Türü	Açıklama
1	Frank Nasmith	1932	Richard Arkwright	Makale	Sir Richard Arkwright'ın yaşamından kesitler sunulmakta ve tekstil endüstrisinin gelişimine yaptığı katkılar ele alınmaktadır.
2	D.W. Hill	1969	Richard Arkwright and the water frame	Makale	Sir Richard Arkwright'ın yaşamından kesitler sunulmakta ve icadı ile ilgili bilgiler verilmektedir.
3	Richard L. Hills	1970	Sir Richard Arkwright and his patent granted in 1769	Makale	Sir Richard Arkwright'ın yaşamından kesitler sunulmakta, "Water Frame" makinesinin patent süreci ve bazı teknik bilgilerine yer verilmektedir.
4	Jennifer Tann	1973	Richard Arkwright and technology	Makale	Sir Richard Arkwright'ın girişimcilik yönü ve ticari hayata icadının yaptığı katkılar ele alınmıştır.
5	A.J. Cooke	1979	Richard Arkwright and the Scottish cotton industry	Makale	Sir Richard Arkwright'ın yaşamından kesitler sunulmakta ve dönemin İskoç ve İngiliz tekstil endüstrisi hakkında bilgi verilmektedir.
6	Solomon Barkin	1981	Management and ownership in the new England cotton textile industry	Makale	Sanayi Devrimi sürecinde, İngiltere'de tekstil endüstrisinde sahiplik ve yönetimin ayrımı ele alınmaktadır.
7	Donald C. Wellington	1993	Sir Richard Arkwright: premier crook in the industrial revolution	Makale	Sir Richard Arkwright'ın Sanayi Devrimi'ne yaptığı katkılar incelenmiştir.
8	Jeremy Black	2022	https://historyreclaimed.co.uk/defending-our-heritage-richard-arkwright/	Web sitesi	Sir Richard Arkwright'ın insanlığın gelişimine yaptığı katkısı ele alınmıştır.
9	Internet	2022	https://www.cromfordmills.org.uk/	Web sitesi	Sir Richard Arkwright tarafından kurulan Cromford Mills fabrikasının tarihi hakkında bilgiler içeren bir internet sitesidir.

Sanayi Devrimi'ne kadar belirli bir bölgedeki topluluklar, aşiretler, mezhepler gibi topluluklar içinde yer almadıkça birey olarak değerlendirmeye alınmayan ve kontrolü kolay olan insan unsuru, sanayi ve teknolojidaki gelişimle birlikte daha fazla önem verilmesi gereken ve birey bazında kontrol edilmesi gereken bir üretim aracı haline gelmiştir. Gürkan (2022, s. 16-17), geçmişteki çevresel faktörlerin bireylerin kendi başlarına varoluşlarına izin vermediğine, insanı bu toplulukların güdümünden çıkararak optimize ederek, üretken ve kurallara uyan bir vatandaşa dönüştürmenin zorluğuna dikkat çekmiştir.

Fransız İhtilali sonrası dünyaya yayılan özgürlükçü düşüncelerle toplumdan sıyrılıp birey olarak değerlendirilmek isteyen insan unsuru, çalışma hayatına katılarak bu isteğini gerçekleştirmeye bir adım daha yaklaşmıştır. Bu değişim aynı zamanda geçmişte çalışmasının karşılığını belirlemeye muktedir olmayan ve kendisine verilenle yetinmek zorunda kalan insanın bireysel kazanç sağlaması ve bunu kendi tasarrufu doğrultusunda kullanabilmesi ile de köklü bir değişim yaşamıştır. Bu değişimin bir sonucu olarak, çalışan insanın ikamet ihtiyacı başlıca sorunlardan biri, belki de en önemlisi olarak ortaya çıkmıştır. Geçmişte kalacak yer insanlar için bir sorun olmaktan uzakken, belirli merkezlerde toplanan sanayi tesislerinde çalışan insanlar şehirlerin nüfusunu kaçınılmaz olarak artırmış, mevcut konut stoku da bu ihtiyacı doğal olarak karşılayamamıştır. Idowu ve Towler (2004, s. 420), Sir Richard Arkwright'ın fabrikalarında, yakın çevreden gelen personelin konaklaması için uygun fiyatla kalınabilecek odalar

kurduğunu belirtmiştir. Bu yönüyle Richard Arkwright, sadece bir girişimci olmaktan öte dönemin ihtiyaçlarını okuyabilen başarılı bir yönetici adayı olarak da dikkat çekmiştir. Bu gelişme, aynı zamanda klasik yönetim düşüncesine getirilen en önemli eleştirilerden bir olan insan faktörünü göz ardı etme, insani ihtiyaçları önemsememe ithamından yaklaşık 125 yıl önce, Sanayi Devrimi'nin başlangıç yıllarında söz konusu eksikliğin giderilebildiğini göstermesi açısından da son derece önemli görülmektedir.

Koenig ve Waters (2002, s. 243-244), insanların fabrikalarda toplu çalışmasının, üretim aletlerinin sermaye sahibi girişimcilerin marifetiyle tek yerde toplanmasının bir sonucu olduğuna dikkat çekmiştir. Böylelikle teknolojinin sanayide kullanımına bağlı olarak toplumsal yaşamda kaçınılmaz değişimler yaşanmıştır. Berber (2013, s. 27), Charlie Chaplin'in "Modern Zamanlar" isimli eserinin fabrika düzeninin sebep olduğu monoton yaşam şeklini eleştirdiğini işaret etmiştir. 1936 yılında, sinema endüstrisinin ilk yıllarında bir eserin konuyu ele alması ve dünyaca popüler hale gelmesi, fabrika düzeninin insan hayatına etkisinin büyüklüğünü ortaya koyması açısından önemli görülmektedir. Bu değişim sadece sanatta değil, iş hayatında da kendini göstermiştir. Kazak (1992, s. 64), teknolojinin gelişimi ve makineleşmeyle birlikte işçi sınıfının ortaya çıktığına, bu durumun işçi-işveren ilişkilerinin mahiyetini değiştirdiğine ve fabrikaların yoğun olduğu merkezlerdeki işçi topluluklarının günümüzdeki sendikal hareketlerin kurucusu ve geliştiricisi olduğuna işaret etmiştir.

Bütün bu değişimler, yönetimin ana öznesi olan insanda kaçınılmaz bir dönüşümü gerektirmiştir. Bu sebeptendir ki, Sir Richard Arkwright dönemindeki yönetim uygulamaları ile günümüz ve yakın geçmişteki yönetim uygulamalarını mukayese etmek makul görünmemektedir. Ancak Leblebici (2008, s. 114), insanlığın yaradılış ve geleneğinde öncüllere eleştiri olduğunu ve eleştirinin gelişimin temel unsuru olarak değerlendirilebileceğini işaret etmiştir. Yönetim başta olmak üzere sosyal bilimlerin hemen hiçbir alanı insan unsurundan ayrı düşünülemez. Kutlu (2016, s. 1275), bilginin doğası gereği insan unsurundan ayrı tutulamayacağına, bilginin insani etkiye her zaman açık olmasının modern bilimin iddia ettiğinin aksine bilgiyi kesinlikten uzaklaştırdığına işaret etmiştir.

Ancak yönetim biliminin gelişimiyle birlikte ortaya konan kavram ve modellerin, daha önce hiçbir şekilde var olmadığını öne sürmek tartışmalı bir durum ortaya çıkarmaktadır. Alan (2018, s. 43), bilginin niteliklerinin (kesinlik, doğruluk vb.) ontolojik temelleri tarafından belirlendiğini, epistemoloji yaklaşımının açık bilgi üzerine odaklanırken ontolojik yaklaşımın bireylerin sahip olduğu ancak tam olarak ifade edilemeyen, ima yoluyla dile getirilen, anlaşılabilir ve belirli bir anlam atfedilen örtük bilgi üzerine odaklandığına dikkat çekmiştir. Kutlu (2016, s. 1277), sosyal olmasının insanın ontolojik bir özelliği olduğuna dikkat çekmekte ve yaşamını sürdürdüğü sosyal ilişkiler ile bildiği ve inandığı şeylerin, insanın inanç ve bilgi dünyasına şekil verdiğini öne sürmektedir. Sir Richard Arkwright'ın yaşadığı dönemde tam manasıyla bir yönetim biliminin oluşmadığı dikkate alındığında, adı geçen kişinin faaliyetleri örtük bilgi kapsamında değerlendirilebilir ve hatta modern yönetim biliminin ontolojik temellerinde kendine yer bulabileceği iddia edilebilir. Bu yönüyle çalışma kısmen de olsa yönetim biliminin ontolojik kökenlerine ışık tutmaya çalışmıştır.

5. Sonuç

Tarihte, insanlar farklı amaçlarla topluluklar halinde yaşamıştır. Kimi zaman dış tehditlere karşı birlik olmanın gücü, kimi zaman ticari bir faaliyette bulunarak kazanç sağlamak temel motivasyon olmuştur. Ancak her durumda, mevcut kaynakların etkin ve verimli kullanılması için yönetim faaliyetlerine ihtiyaç duyulmuştur. Sanayi Devrimi ile başlayan süreçte, ticari faaliyetlerde ve kazanç sağlama genel amaç olarak kendini göstermektedir. Klasik yönetim düşüncesinin ortaya çıkışı incelendiğinde, düşüncenin öncülerinden F.W. Taylor'un çelik endüstrisinde üretimi azami seviyeye çıkarma gayretinin temel oluşturduğu görülmektedir.

Sir Richard Arkwright, ailesinden miras olarak almadığı bir alanda, tamamen gayret ve deneysel çalışmaları ile "Water Frame" isimli makineyi icat etmiş, tekstil üretiminde köklü bir değişimin yolunu

açmış ve klasik yönetim düşüncesinin öncülerinden Henri Fayol'un "General and Industrial Management" eserine adını veren endüstriyel yönetimin temellerini atmıştır denilebilir. Her ne kadar Arkwright tekstil, Fayol ise madenler üzerinden tecrübelerini sunsalar da, her ikisi de Sanayi Devrimi'nin fitilini ateşlediği gelişimin farklı evrelerinde yer almışlar ve yönetim düşüncesine katkı sunmuşlardır.

Bilimin birikimli olarak ilerlediği dikkate alındığında, Sir Richard Arkwright ve aynı dönemde yaşamış girişimcilerin uygulamalarının, klasik yönetim düşüncesi ve devamında günümüze ulaşan yönetim düşüncesinin temellerini oluşturduğu söylenebilir. Sanayi Devrimi, dünya genelinde üretim ve tüketim alışkanlıklarında köklü değişiklikleri beraberinde getiren bir kırılma olarak ele alınabilir. Bu noktada, Sanayi Devrimi ve Sir Richard Arkwright'ın faaliyetlerini günümüz lensleri ile değerlendirmek yerine dönemin koşulları çerçevesinde ele almak yerinde olacaktır. Zira klasik yönetim düşüncesinin, bilhassa F.W. Taylor'un üretimi azami seviyeye çıkarmak için hemen her yolu denemesi, insan faktörünü göz ardı etmekle eleştirilmesine yol açmıştır. Ancak Sir Richard Arkwright'ın insan unsuruna önem vermesi (örneğin çalışanlarına kalacak yerler yapması), bu dönemin ve kişinin bazı yönleriyle klasik yönetim düşüncesinden yaklaşık 125 yıl önce bu düşüncenin belirli noktalarda ilerisine geçtiği şeklinde yorumlanabilir. Ancak Sir Richard Arkwright'ın, klasik yönetim düşüncesinin ortaya çıktığı dönemle mukayese edildiğinde oldukça kısıtlı teknik olanaklara sahip bir dönemde yaşaması, üretim ve verimlilik noktasında geride kalmasının en önemli sebebi olarak değerlendirilebilir.

Çalışmanın en önemli kısıtlarından biri, yazılı eserlerin az olduğu ve söz konusu eserlere erişimin zor olduğu bir döneme yönelik olarak yapılmış olmasıdır. Bu dönemde yazılan eserlerin bilimsel yönü de tartışmalı görülebilmektedir. Bir diğer kısıt ise Sanayi Devrimi'nin ortaya çıktığı İngiltere'deki gelişmeleri ele almasıyla sınırlı olmasıdır. Çalışmanın, 1776-1792 yılları arasında faaliyet gösteren Sir Richard Arkwright'ın faaliyetlerini incelemesi ve daha önce çok fazla ele alınmamış bir dönem ve kişiye odaklanması bakımından bir boşluğu dolduracağı değerlendirilmektedir. Belirli bir kişinin faaliyetlerinin derinlemesine incelenmesi çalışmayı özel kılmaktadır. Yönetim düşüncesinin, tarih boyunca değişiminin ve gelişiminin incelenmesinde söz konusu dönemin (1776-1911) önemli bir parçayı oluşturduğu öngörülmektedir. Zira insanlık tarihi boyunca var olan yönetim faaliyetleri, Sanayi Devrimi ile birlikte büyük bir gelişim göstermiş, yönetime duyulan ihtiyaç bu dönemde geçmiş dönemlerle karşılaştırıldığında çok büyük bir artış göstermiştir. Hatta yöneticilik mesleğinin ortaya çıkış sebebi olarak da görülebilir.

Gelecek dönemde yapılacak çalışmalarda, anılan dönemin faaliyetleri arşivlerden derlenerek daha kapsamlı şekilde incelenebilir. Ayrıca söz konusu dönemde faaliyetleri ile öne çıkan kişi ya da kurumları merkeze alan, derinlemesine inceleyen araştırmalar yapılabilir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Katkı Beyanı: Alkan, A.D.: Araştırmanın tasarımı, verilerin toplanması, analiz, yorumlama, raporlama, yazım, eleştirel gözden geçirme. Kurnaz, S.: Tasarım, verilerin toplanması, analiz, yorumlama, raporlama, yazım, eleştirel gözden geçirme.

Kaynakça

Alan, H. (2018). Bilginin epistemolojik ve ontolojik boyutları: Örtülü bilginin örgütler için rolü ve önemi. *Araştırmalar ışığında yönetimde güncel konular* (1. Baskı) içinde (s. 43-58). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.

Bakkalbaşı, İ.O. (2017). Yönetim biliminin doğuşu ve ilk temsilcileri hakkında bir tartışma. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 39(2), 431-452.

- Barkin, S. (1981). Management and ownership in the new England cotton textile industry. *Journal of Economic Issues*, 15(2), 463-475. <http://dx.doi.org/10.1080/00213624.1981.11503868>
- Berber, A. (2013). *Klasik yönetim düşüncesi geleneksel ve klasik paradigmalara klasik ve neo-klasik örgüt teorileri* (1. Baskı). İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.
- Black, J. (2022, February 16). Defending our heritage: Richard Arkwright. Retrieved from <https://historyreclaimed.co.uk/defending-our-heritage-richard-arkwright/>
- Cooke, A.J. (1979). Richard Arkwright and the Scottish cotton industry. *Textile History*, 10(1), 196-202. <http://dx.doi.org/10.1179/004049679793691394>
- Coşkun, R. (2020). Klasik yönetim ve kapalı sistem mi? 1925 yılından önce yazılmış yönetim ders kitaplarında açık sistem imaları. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 15(1), 119-140.
- Cromford Mills (2022, January 20). Main page. Retrieved from <https://www.cromfordmills.org.uk/>
- Crowley, G.R. & Sobel, R.S. (2010). Adam Smith: managerial insights from the father of economics. *Journal of Management History*, 16(4), 504-508. <http://dx.doi.org/10.1108/17511341011073979>
- Demirci, A. (2014). Literatür taraması. Y. Arı ve İ. Kaya (Eds.), Coğrafya araştırma yöntemleri kitabı içinde (s. 73-109). Balıkesir: Coğrafyacılar Derneği.
- Gürbüz, S. ve Şahin, F. (2018). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri felsefe-yöntem-analiz* (5. Baskı). Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Gürkan, E.S. (2022). *Ezbere yaşayanlar vazgeçemediğimiz alışkanlıklarımızın kökenleri* (1. Baskı). İstanbul: Kronik Kitap.
- Hill, D.W. (1969). Richard Arkwright and the water frame. *Proceedings of the Institution of Mechanical Engineers*, 184(1), 1175-1178.
- Hills, R.L. (1970). Sir Richard Arkwright and his patent granted in 1769. *Notes and Records of the Royal Society of London*, 24(2), 254-260.
- Idowu, S.O. & Towler, B.A. (2004). A comparative study of the contents of corporate social responsibility reports of UK companies. *Management of Environmental Quality: An International Journal*, 15(4), 420-437. <http://dx.doi.org/10.1108/14777830410540153>
- Karaboğa, T. ve Zehir, C. (2020). Henri Fayol ve yönetim alanına katkıları üzerine bir inceleme. *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi*, Ağustos 2020(7), 53-68.
- Kazak, İ.E. (1992). İşçi sendikalarının tarihi gelişimi: İngiltere örneği. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 2012(37-38), 63-81.
- Keskin, N.E. (2008). Türkiye’de yönetim biliminin gelişimi: 1870-1910. *Amme İdaresi Dergisi*, 41(4), 1-22.
- Keskin, N.E. (2010). Yönetim olgusu üzerine 1909 tarihli bir makale: “Sosyal bilimler ve yönetim bilimi”. *Memleket Siyaset Yönetim Dergisi*, 5(12), 181-200.
- Koenig, P.C. & Waters, R.C. (2002). Adam Smith on management. *Business and Society Review*, 107(2), 241-253.
- Kutlu, İ. (2016, Eylül). *Hangi kesin bilgi? Bilimsel bilginin belirsizliği üzerine bir deneme [Öz]*. Scientific Cooperation for the Future in the Social Sciences International Conference’de sunulan bildiri, Uşak Üniversitesi, Uşak.

- Leblebici, D.N. (2008). Yönetim bilimi açısından klasik dönemi hatırlamaya ilişkin bir çalışma. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Ağustos 2008(21), 99-118.
- Martins, L.-P. (2009). The nature of the changing role of first-tier managers: a long-cycle approach. *Journal of Organizational Change Management*, 22(1), 92-123. <http://dx.doi.org/10.1108/09534810910933924>
- Mueller, F.H. (1988). Economic history and history of economics. *Review of Social Economy*, 46(2), 164-179. <http://dx.doi.org/10.1080/00346768800000026>
- Nasmith, F. (1932). Richard Arkwright. *Transactions of the Newcomen Society*, 13(1), 51-53. <http://dx.doi.org/10.1179/tns.1932.003>
- Nişancı, Z.N. (2015). Geçmişten günümüze yönetim düşüncesi. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 13(25), 257-294.
- Nişancı, Z.N. ve Usta, A. (2021). Covid-19 döneminde uzaktan çalışmanın iş ve özel yaşama yansımaları üzerine bir değerlendirme. *Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(2), 94-109.
- Piercy, N. (2012). Business history and operations management. *Business History*, 54(2), 154-178. <http://dx.doi.org/10.1080/00076791.2011.631121>
- Stead, J.J. (1907). Rawfolds Mill: at the time of the Luddite riots. *Brontë Society Transactions*, 4(17), 40-40. <http://dx.doi.org/10.1179/030977607798888463>
- Tann, J. (1973). Richard Arkwright and technology. *History*, 58(192), 29-44.
- Toplu Yaşlıoğlu, D. ve Yaşlıoğlu, M. (2021). İş bölümünün evrimi: antik çağdan klasik yönetim düşüncesine bir inceleme. *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(1), 181-191.
- Wellington, D.C. (1993). Sir Richard Arkwright: premier crook in the industrial revolution. *International Journal of Social Economics*, 20(12), 37-49.
- Wren, D.A. & Bedeian, A.G. (2018). *The Evolution of Management Thought* (7th Edition). New Jersey: John Wiley & Sons Inc.

Green Supplier Selection with Integrated Multi-Criteria Decision Making Techniques

Bütünleşik Çok Kriterli Karar Verme Teknikleri ile Yeşil Tedarikçi Seçimi

YASİN MERCAN¹ , ONUR ÇETİN²

ABSTRACT

The concept of Green Supply Chain Management (GSCM), whose importance has increased in recent years, is considered as a supply chain that prioritizes environmental impacts in all its activities. Nowadays, businesses are considered not only in terms of their economic performance, but also in terms of their environmental performance which makes GSCM important. However, GSCM cannot be conducted without the participation of the suppliers. Due to this fact, correct determination of their suppliers has vital importance in developing a better GSCM performance. While there is a plenty of research in many sectors in GSCM literature, the research in the paint subfield of the chemical sector, which has a great environmental impact, is limited. It is seen that Multi-Criteria Decision Making (MCDM) techniques are frequently used in supplier selection studies, however, there are few studies where the results of different approaches are compared and integrated. In this research, green supplier selection is conducted using different MCDM technics, and the results are compared and combined. In the study, green supplier selection was carried out in the paint sub-branch of the chemical industry with the MOORA-Ratio Method, MOORA-Reference Point Approach, GRA and COPRAS methods, each of which is integrated with the ANP Then, the COPELAND method was used to obtain a general ranking. This research contributes to the literature by proposing a unique model in terms of the applied sector and integrating MCDM method results. The model proposed in this study can help the decision makers in order to build a green supplier selection model.

Keywords: Green Supplier Chain Management (GSCM), MCDM, COPELAND.

Jel Classification: M110.

ÖZ

Önemi son yıllarda daha da artan Yeşil Tedarik Zinciri Yönetimi (YTZY) kavramı, tüm faaliyetlerinde çevresel etkileri ön planda tutan bir tedarik zinciri olarak ele alınmaktadır. Günümüzde işletmeler sadece ekonomik performansları açısından değil aynı zamanda YTZY'yi önemli kılan çevresel performansları açısından da dikkate alınmaktadır. Ancak YTZY, tedarikçilerin katılımı olmadan gerçekleştirilemez. Bu nedenle tedarikçilerinin doğru belirlenmesi, daha iyi bir YTZY performansının geliştirilmesinde hayati önem taşımaktadır. YTZY literatüründe birçok sektörde çok sayıda araştırma bulunurken, çevreye etkisi büyük olan kimya sektörünün boya alt alanındaki araştırmalar sınırlıdır. Tedarikçi seçimi çalışmalarında Çok Kriterli Karar Verme (ÇKKV) tekniklerinin sıklıkla kullanıldığı, ancak farklı yaklaşımların sonuçlarının karşılaştırıldığı ve bütünleştirildiği az sayıda çalışma olduğu görülmektedir. Bu çalışmada, farklı ÇKKV teknikleri kullanılarak yeşil tedarikçi seçimi yapılmakta ve sonuçlar karşılaştırılarak bir araya getirilmektedir. Çalışmada, her biri ANP ile entegre olan MOORA-Oran Yöntemi, MOORA-Referans Noktası Yaklaşımı, GRA ve COPRAS yöntemleri ile kimya endüstrisinin boya alt dalında yeşil tedarikçi seçimi gerçekleştirilmiştir. Daha sonra genel bir sıralama elde etmek için COPELAND yöntemi kullanılmıştır. Bu çalışma uygulanan sektör açısından özgün bir model önermekte ve ÇKKV yöntem sonuçlarını entegre ederek literatüre katkı sağlamaktadır. Çalışmada öne sürülen model, yeşil tedarikçi seçim modelinin oluşturulmasında karar vericilere yardımcı olabilir.

Anahtar Kelimeler: Yeşil Tedarik Zinciri Yönetimi (YTZY), ÇKKV, COPELAND.

Jel Sınıflaması: M110.

DOI: [10.47934/tife.11.01.04](https://doi.org/10.47934/tife.11.01.04)

* Bu çalışma "Tedarik Zincirinde Yeşil Tedarikçi Seçimi: Bir Alan Araştırması" adlı doktora tezinden türetilmiştir.

1. Öğr. Gör. Dr., Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, Kırklareli.

ORCID: 0000-0002-4722-0794

2. Dr. Öğr. Üyesi, Trakya Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İşletme Bölümü, Edirne.

ORCID: 0000-0003-1835-3333

SORUMLU YAZAR / CORRESPONDING AUTHOR

Yasin Mercan,
Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, Kırklareli.

E-mail: yasinmercan@klu.edu.tr

BAŞVURU / SUBMITTED: 12.04.2022

REVİZYON TALEBİ /

REVISION REQUESTED: 23.05.2022

SON REVİZYON /

LAST REVISION: 30.05.2022

KABUL / ACCEPTED: 31.05.2022

Atıf / Citation: Mercan, Y., Çetin, O. (2022). Green supplier selection with integrated multi-criteria decision-making techniques. *Trakya Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi e-Dergi*, 11(1), 42-61, <https://doi.org/10.47934/tife.11.01.04>

1. Introduction

The concept of supply chain (SC) began to develop as of the 1980s. Supply management (SM) activities are also an important part of supply chain (Cristea and Cristea, 2017:1). SM is defined as a strategic approach to plan and provide the current and future needs of an institution by effectively managing supply base and using a process management together with cross functional teams in order to achieve the organizational mission (Cavinato et al., 2006). Supply chain management (SCM), on the other hand, is a series of approaches that ensure the production of products and their distribution in the correct amount, to the right place, at the correct time by efficiently integrating the suppliers, producers, depots and retailers in order to satisfy customer needs and to minimize the costs within the system (Simchi and Levi, 2004: 2). While there exist many elements in SM activities, supplier selection that involves a series of activities such as identifying, analyzing and selecting the suppliers in order for them to be a layer of SC has an important place in SM.

As supplier selection is based on many criteria, it is not an easy task to select the supplier. Supplier selection includes an extensive comparison of suppliers by using a series of common criteria and measures. Two issues are particularly important in selecting the best supplier or supplier group: which criteria to use, and which method to use in order to compare the suppliers (Alkahtani and Kaid, 2018: 108). Supplier selection used to be considered from an economic point of view. However, in the last twenty years, organizations have been more concerned about environmental protection. In this context, new concepts related to SC have emerged. Environmental problems and related environmental regulations have put businesses under a great pressure in terms of SC practices. At that point where environmental concerns have combined with SCM practices, the concept of green supply chain management (GSCM) has emerged (Gupta, 2019: 663).

GSCM is a construct that requires a successful coordination, integration and management in the face of the members in the supply chain that involves raw material suppliers, producers, distributors, users and recyclers (Tuzkaya et al., 2009: 478). In GSCM practices, green suppliers focus on green production design, green packaging, resource recycling, and continuous green innovation (Wu et al., 2019: 395). Accordingly, green supplier selection has transformed supplier performance into a structure that can be monitored through environmental standards (Mousakhani et al., 2017: 205). Green supplier selection is an important steppingstone in the transition to the design and management of environmentally conscious supply chains. It plays a significant role in sustaining strategic competition (Haeri and Rezaei, 2019: 768) and encouraging corporate development in businesses (Banaeian et al., 2018: 345).

While the criteria used in supplier selection were cost-oriented in the early 1980s, they were considered to be cycling time and the period of recycling back to the customer in the 1990s and afterwards (Kılıç and Yalçın, 2019: 1066). When the most recent literature is considered, various traditional criteria for supplier selection are seen. Among these, the criteria of cost, quality, delivery, flexibility, technological competence, innovation and finance are frequently used (Weber et al., 1991; Yang and Wu, 2007; Chiou et al., 2008; Lee et al., 2009; Ho et al., 2010; Büyüközkan and Çifçi, 2012; Hashemi et al., 2015; Watrobski and Salabun, 2016; Kumar et al., 2017). In addition to the traditional criteria mentioned above, environmental criteria have started to be included in supplier selection processes in recent years. The most frequently used green criteria in supplier selection can be listed as environmental management system, pollution control, green image, green innovation, eco-design, green skills, environmental performance and green product criteria (Tuzkaya et al., 2009; Lee et al., 2009; Tseng, 2011; Hashemi et al., 2015; Govindan et al., 2015; Watrobski and Salabun, 2016).

Identifying the method to be used in supplier selection is as important as identifying the criteria to be used. Determining the decision support management to be created through appropriate methods is

one of the most important steps in supplier selection (Büyüközkan et al., 2011). The methods used in supplier selection with MCDM techniques can be categorized as individual approaches and integrated approaches (Yadav and Sharma, 2014: 220). The most common individual approaches can be listed as Analytic Hierarchy Process (AHP) (Torabi and Boostani 2018), Analytic Network Process (ANP) (Gencer and Gürpınar, 2007), Vise Kriterijumska Optimizacija I Kompromisno Resenje (VIKOR) (Kaya and Kahraman, 2010; Girubha and Vinodh, 2012), Elimination and Choice Translating Reality (ELECTRE) (Girubha and Vinodh, 2012; Peng et al., 2015), Technique for Order Preference by Similarity to Ideal Solution (TOPSIS) (Boran et al., 2009; Kamalakannan et al., 2020), Data Envelopment Analysis (DEA) (Dotoli and Falagario, 2012). Commonly used integrated approaches can be listed as AHP-TOPSIS (Taylan et al., 2014), AHP-ANP (Eshtehardian et al., 2013), AHP-DEA (Sevklı et al., 2007) In the literature, there are also some individual and integrated approaches in green supplier selection. These approaches can be listed as The Decision Making Trial and Evaluation Laboratory (DEMATEL) (Hsu et al., 2013), AHP (Kannan et al., 2008; Hruska et al., 2014), ANP (Hashemi et al., 2015), DEMATEL, ANP ve TOPSIS (Büyüközkan and Çifçi 2012), DEA and ANP (Kuo et al., 2010), Artificial Neural Network (ANN) and Fuzzy Analytic Hierarchy Process (FAHP) (Lee et al., 2009), AHP-Entropi-TOPSIS (Freeman and Chen, 2015).

When the studies conducted in the literature are evaluated, it is seen that there are studies related to supplier selection in almost all industries. One of these industries is the chemical industry. There are studies regarding the pharmaceutical industry when the literature related to supplier selection in the chemical industry is considered (Mehralian et al., 2011; Pourghahreman and Qhatari, 2015; Badi and Ballem, 2018;). Research consists in other industries as well, such as; cosmetics industry (Tektaş and Aytekin, 2011), paint industry (Azadi, 2015; Alizadeh and Yousefi, 2019) and chemical material production (Swift, 1995; Pitchipoo et al., 2012). Some studies in the literature suggest that supplier selection studies can be conducted in the different industries where the number of research is limited and chemical industry is one of them (Chiou, 2008; Theiben and Spinler, 2014; Chand et al., 2016; Chan et al., 2018). Especially in the field of the paint industry, there is a gap in terms of supplier selection. Besides, when the literature was examined, it was seen that there was no integrated study which was weighted with ANP and in which selection was made with MOORA-Ratio Method, MOORA-Reference Point Approach, Grey Relational Analysis (GRA) and Complex Proportional Assessment (COPRAS) method, and the results were combined with COPELAND method. There are very few supplier selection studies in the literature in which the results were combined with COPELAND method.

In the study, the basic questions to which answers were sought were: What are the most important criteria that can be used in supplier selection in the industrial paint sector of the chemical industry? What criteria can effectively evaluate green suppliers? How are the suppliers ranked by using hybrid methods? How different will the integrated result that will be obtained be in comparison to the other results? Within the framework of these gaps in the literature and the research questions, the purpose of the study was to make the most appropriate green supplier selection among the raw material suppliers in the field of industrial paints in line with the business policies by using six different methods for external purchase based on the determined criteria.

2. Literature Review

In recent years, increased environmental problems have drawn the attention of the whole world. In the face of these problems, governments are looking for solutions to these problems by means of laws and regulations, while businesses are trying to make a more environmentally sensitive production. In the scientific field, there are ongoing studies to find a solution to these problems. Particularly green supplier selection has been one of the topics studied by researchers in recent years. The studies conducted in this field in the literature can be summarized as follows.

In most of the studies, applications were implemented by creating MCDM models through green criteria. AHP and ANP are widely used in MCDM studies regarding green supplier selection. Handfield (2002) recommended the managers to use a decision support system that will help AHP to understand the balance between environmental dimensions and examined how AHP can be incorporated into a comprehensive information system that supports environmentally sensitive purchase. For instance, Hsu and Hu (2007) applied ANP method to supplier selection in an electronics company in order to determine the criteria for the competence of hazardous material management. For example, Chiou et al. (2008) aimed to solve green supplier selection problem of the American, Japanese and Taiwanese electronic industries in China. In his study, Lee (2009) suggested a model with fuzzy AHP method for the evaluation of green suppliers. They used fuzzy AHP method to designate different weights to various criteria in electronics industry. Lee et al. (2012) evaluated the most important factors in supplier selection in GSC in the economy of Taiwan economy through fuzzy AHP method. Grisi (2009) carried out a supplier performance analysis through AHP method by considering traditional and environmental factors. Çetin and Önder (2015) added environmental criteria in the supplier selection process of a manufacturing company operating in automotive sector. Yu and Hou (2016), on the other hand, analysed green supplier selection problem with AHP method in order to meet the needs of an automotive company consistently. In the literature, some studies were carried out with fuzzy AHP method.

When the studies are examined, it is seen that AHP and ANP methods are used not only individually but also in an integrated way. For example, Wen and Chi (2010) transformed a model integrated with AHP and DEA methods into a practical framework by handling a criteria cluster that involved environmental and traditional criteria for supplier selection problem. Thongchattu and Siripokapirom (2010) contributed to green supplier selection model by weighting company reliability, material quality, material price, environmental project and environmental management system criteria through AHP and ANN. In the study conducted by Jakhar (2014), partner selection and flow allocation decision making model in apparel industry was proposed. In the model, ANN, AHP, and MOLP methods were applied in an integrated way. In the study carried out by Freeman and Chan (2015), it was aimed to develop a green supplier selection model with traditional and environmental supplier selection criteria in Chinese electronics industry. Through AHP and TOPSIS methods, suppliers were ranked. As for the integrated studies with ANP, Kuo and Lin (2012) made a supplier selection that considered green criteria based on environmental protection issues with DEA and ANP methods. Büyüközkan and Çifçi (2012) examined GSCM and GSCM skill dimensions in order to propose an evaluation framework for green suppliers. They created a hybrid model integrated with fuzzy TOPSIS, fuzzy ANP and fuzzy DEMATEL approaches. Govindan et al. (2015) aimed to select the best green production practices based on dimensions and relevant criteria through DEMATEL method on the basis of ANP in the plastics industry in India.

It is also possible to encounter studies in the literature conducted by using different MCDM methods. Fuzzy logic can be counted as one these methods. For example, Humphreys et al. (2006) added environmental criteria to current supplier selection process and applied the model on individual businesses with fuzzy logic system. Yang and Wu (2008) made green supplier selection in an electrical device production business with multilevel extensible synthetic evaluation model based on entropy weight. Chen et al. (2010) aimed to present linguistic preferences to GSCM criteria with missing information in a business that produces electrical appliances. The study focused on developing quantitative evaluations in uncertainty by using fuzzy clustering theory. Mousakhani et al. (2017) suggested a new direction for green supplier selection problems under a new group decision making approach and interval type-2 fuzzy (IT2F) information. Fuzzy Sets theory is not only integrated with AHP and ANP, it is also integrated with several methods. Bali et al. (2013) suggested an MCDM approach integrated with IFS and GRA methods for green supplier selection. In the study conducted by Zhao and Guo (2014), fuzzy entropy-TOPSIS method was used in order to select the best green supplier in Chinese

electrical energy industry. Öztürk and Özçelik (2014) carried out their study in the field of sustainability in energy sector. In the study, they applied fuzzy TOPSIS method for the selection of the best supplier based on sustainability principles for supplier selection operations in supply chain. Kumar et al. (2017) evaluated the performances of suppliers who based on green practices by using fuzzy ELECTRE method in terms of environmental management, pollution control, cost, quality and flexibility. Görener et al. (2017) evaluated the supplier performance in the aviation industry with the hybrid methods of IT2F-AHP and IT2F-TOPSIS.

DEA and GRA are also used in sustainable supplier selection. For instance, Shi et al. (2015) developed a systematic DEA approach to select suppliers in the framework of sustainable supply chain and applied it to an industrial business. Azadi et al. (2015) developed an advanced Russell criterion of DEA in order to select the best sustainable suppliers in the fuzzy context in the field of resin production. Baskaran et al. (2012) evaluated 63 suppliers in textile and apparel industry in India with GRA method within the framework of sustainability criteria. Quan et al. (2018) made the evaluation and selection of green supplier in a chemical processing industry by using weighted GRA model.

When the literature is reviewed, it is observed that various MCDM methods are used in an integrated manner. For example, Kuo et al. (2010) aimed to develop green supplier selection model of a camera manufacturer with ANN and MADA integrated methods. In the study conducted by Sahu (2012), it was aimed to apply decision support tools in supplier selection. In the study, it was suggested to use grey numbers in order to solve the priority weights of subjective performance criteria. Applying grey technique to order preference according to the similarity of TOPSIS and COPRAS-G method solved the supplier selection problem.

In the literature, there are some methods that consider green criteria in supplier selection and evaluate these criteria without using MCDM methods. For instance, Min and Galle (1997) applied a questionnaire to businesses which give out heavy scrap and waste material and revealed that the frequency of green purchase practices, the awareness of these practices, and environmental factors were effective in supplier selection decisions. In the survey study they conducted, Varnas et al. (2009) dealt with supplier selection in the service sector. In their study, Bin and Hong-Jun (2010) emphasized that businesses with limited resources and environmental conditions hazardous to human health should improve themselves in terms of the environment in order to increase their competitive power. In the study, a factor analysis was performed, and main factors for green supplier evaluation were identified. Yeh and Chuang (2011) aimed to develop the most appropriate mathematical model for green supplier selection with the criteria of cost, time, product quality, and green evaluation. In their study, Chiou (2011) aimed to improve environmental performances of businesses, encourage green innovation with GSC, and fill the gap by increasing their competitive edge in the global market. In a study conducted by Lee (2015), the structural and relational dimensions of the social capital of a supplier and environmental and operational performance dimensions of a supplier were determined by using factor analysis.

3. Integrated Supplier Selection with Hybrid Methods

Within the framework of the gaps in the literature and the research questions, the purpose of the study was to make the most appropriate green supplier selection among the raw material suppliers in the field of industrial paints in line with the business policies by using six different methods based on the determined criteria.

3.1. Sample of the Study

The study was carried out in the factory which was active in the field of production of industrial paints. Sintaş Paint continues its activities with a wide range of products produced with 100% domestic resources both in domestic and foreign markets. While the most part of the company's production is automobile paint, more than 10 types of paints are produced.

4. Method

The purpose of the study was to make the most appropriate green supplier selection among the raw material suppliers in the field of industrial paints in line with the business policies based on the determined criteria. In line with this purpose, as different results were obtained through different MCDM methods, a method that integrated all these results was also used. In this context, the method of the study is to obtain a hybrid study with MCDM methods ANP, MOORA-Ratio Method, MOORA-Reference Point Approach, GRA and COPRAS methods. The determined methods in the study were brought together and integrated into a new hybrid MCDM model.

4.1. MCDM Methods

4.1.1. ANP Method: ANP method was developed by Thomas L. Saaty and is the generalized form of AHP. Saaty brought ANP, which included AHP, to the literature by using network structure in the model different from AHP. ANP is an approach that takes into consideration the dependencies of the factors in the decision problem on each other. Effect, dependency and feedback are at the focus of ANP. ANP method reveals the problems, relationships between components, and their directions and represents them in the form of a network. Due to this structure, indirect interactions and feedback that may form between main and intermediate structures are calculated (Özdemir et al., 2016: 211). With its framework, ANP is a more flexible decision-making algorithm than AHP. ANP does not require a hierarchical assumption. The network model provides a considerable validity for this algorithm. The steps of ANP method are listed as (Saaty, 2009: 31; Öztürk et al., 2018: 1191-1192):

1. Step: Identifying the Problem and Forming the Decision Model
2. Step: Identifying Dependencies
3. Step: Calculating Priority Vectors
4. Step: Creating the Supermatrix
5. Step: Creating the Limit Supermatrix

4.1.2. MOORA-Ratio Method: This method deals with a matrix that involves m number alternatives and n number criteria. By dividing the square root of the sum of the squares of each alternative by the criteria, normalization is checked. Then, these criteria are determined according to their being maximum and minimum within the framework of the criteria and summed up. The value of the summed up minimum criteria is subtracted from the total criteria value obtained. The results obtained are listed in a descending order, and the process is completed (Brauers and Zavadskas, 2012: 13). MOORA-Ratio method consists of the application steps given below (Brauers and Zavadskas, 2012; Brauers et al., 2015):

1. Step: Creation of the Beginning Matrix
2. Step: Normalization of the Matrix
3. Step: Computing Performance Values
4. Step: Choosing the Most Suitable Alternative

4.1.3. MOORA-Reference Point Approach: In this approach, different from the ratio method, if the purpose of the problem is benefit-oriented, reference points which are maximum points are determined for each criterion and if the purpose is cost-oriented, minimum points are determined as reference points. The distances of these identified points to normalized values are determined. This process is realized by subtracting normalized values from reference points. MOORA-Reference point approach consists of the application steps given below (Brauers et al., 2015):

1. Step: Creation of the Beginning Matrix
2. Step: Normalization of the Matrix
3. Step: Computing Performance Values
4. Step: Choosing the Most Suitable Alternative

4.1.4. COPRAS Method: The method was developed by Zavadskas and Kaklauskas in 1996. COPRAS method can be used for maximum and minimum values in multicriteria evaluation. COPRAS method, which means to complex proportional assessment, can be easily applied to problems with complex criteria and host many alternatives (Sarıçalı and Kundakçı, 2016: 50). Criteria values are used in criteria assessment to maximize benefit-oriented criterion and minimize cost-oriented criteria (Podvezko, 2011: 137). The steps of COPRAS method are listed as follows (Podvezko, 2011: 138-139; Özdağoğlu, 2013b: 235-236):

1. Step: Creation of Decision Matrix
2. Step: Normalizing the Decision Matrix
3. Step: Weighting of the Decision Matrix
4. Step: Calculating Benefit and Cost Criteria
5. Step: Calculating the Relative Importance of the Alternatives
6. Step: Identifying the Benefit Degree of the Alternatives
7. Step: Calculating Performance Index P_i Values for the Alternatives

4.1.5. GRA Method: The method is generally used to exactly reveal the relationships of all situations in some work fields that can emerge in a system (Huang and Lee, 2003: 74). With GRA, simple and comprehensible analyses based on the data that can be accessed in their original form can be performed. This method is among the methods used to enable managers who need to make a decision by evaluating more than one criteria in markets where there is too much competition to make decisions in the most appropriate way. (Wu, 2002: 211). The steps of GRA method are as follows (Wu, 2002: 211; Yıldırım and Önder, 2015: 236; Özbek, 2019: 157):

1. Step: Preparing the Data Set and Creating the Decision Matrix
2. Step: Creating the Reference Series and Comparison Matrix
3. Step: Normalizing the Decision Matrix
4. Step: Creating the Absolute Value Matrix
5. Step: Creating the Grey Relational Coefficient Matrix
6. Step: Calculating Grey Relational Degrees

4.1.6. COPELAND Method: COPELAND method, developed by Arrow in 1951, is a technique recognized among alternatives in terms of preference. In COPELAND method, selection is made considering the number of the alternatives worse than themselves and the number of alternatives better than themselves before each alternative is connected to several connections (Caillaux et al., 2011: 357). COPELAND consists of application steps given below (Saari and Merlin, 1996: 5; Çakır, 2017: 48):

1. Step: Making Pairwise Comparisons
2. Step: Calculating Comparison Scores
3. Step: Finding out the Winners
4. Step: Calculating the Winning and Losing Scores
5. Step: Calculating COPELAND Scores

5. Analysis and Findings

In order to demonstrate the suggested method and calculations, four suppliers used in green supplier selection are assessed and ranked. The workflow plan used in the study is presented in Figure 1 below.

Figure 1: Workflow Plan

Step 1: Defining the Problem
Step 2: Forming the Study Group
Step 3: Determining the Criteria and Sub-Criteria
Step 4: Identifying the Alternatives
Step 5: Applying ANP Method
Step 6: Obtaining the Results Through ANP and COPRAS, ANP and MOORA-Ratio, ANP and MOORA Reference point, ANP and GRA Integrated Methods
Step 7: Integrating the Results with COPELAND Method

6.1. Identifying the Problem:

The most commonly used 50 criteria used in the literature and determined within the scope of the literature review were evaluated, first interview was held with the business, and the criteria were presented to the expert team. 50 criteria were score by the expert team between 1 and 10. The arithmetic mean of the criteria scored was taken. 26 criteria which were above the mean score constituted the basic criteria of the study. These criteria obtained were distributed among themselves under five main criteria, and the study problem and the model of the study were formed.

6.2. Forming the Study Group:

Following the interviews with the business, the study group was formed. The study group consisted of one certified environmental engineer, two chemists, one accounting and purchasing manager, one marketing manager, and one academician experienced in the industry.

6.3. Determining the Criteria and Sub-Criteria

The criteria in Table 1 used to evaluate the suppliers were obtained from the literature review of the current literature.

Table 1: Criteria and Descriptions

CRITERION	DESCRIPTION
QUALITY	It provides information about the compliance of the products and services provided by the business with expected standards.
Defect Ratio	The percentage of the products that do not meet the determined quality standard.
Improvement	Increasing the capability of meeting quality standards
Quality control system	Having a quality control system and team
Refusal ratio	The number of materials that are refused and returned during quality control
Process improvement	Applying process improvement activities
Total Quality Management	A management approach that is quality-oriented, emphasizes customer satisfaction, and benefits the society.
COST	It provides information about the costs of the supplier such as raw material, processing, transportation and waste disposal.
Processing cost	The cost of producing, storing and selling one unit

Transportation cost	The cost of transporting the product from production unit to distribution center
Energy cost	The cost of total energy used in manufacturing the product
Raw material cost	The cost of total raw materials used in manufacturing the product
Chemical waste disposal cost	The cost of purification for the destruction of toxic chemical materials
Solid waste disposal cost	Costs related to the transportation of solid waste for disposal
SOCIAL CRITERIA	It gives information about the attitude of the supplier towards the stakeholders.
Relations with stakeholders	The existence of behaviour rules in the relations with customers, suppliers, or distributors.
Social responsibility	Supporting community projects and educational institutions, grants and donations
Knowledge level	The knowledge level of the business in its field
Safety and health practices	Compliance with safety and health requirements
Employee rights	Business relations, human rights and employee interests
GREEN MANAGEMENT	It gives information about the works of the supplier in the field of green management.
Environmental management system	It includes the supplier's controlling and applying environmental policies and related certification.
Environmental performance	It is related with the measurement and analysis of the production process of the supplier in terms of environment with a green perspective.
Waste management	It includes the disposal of annual solid waste going to storage area and hazardous materials.
Hazardous material management	Compliance with the minimum legal requirements related to the processing of chemicals and other toxic substances
GREEN PRODUCTION	It shows the supplier's service design and production capacity with low environmental impact.
Reproduction	Reproduction of a worn-out, defective or discarded product
Green package	The level of the environmentally sensitive materials used in packaging
Solid wastes	The amount control of solid wastes and what procedures to be followed with these
Redesign	Redesigning the product in a way to be dismantled easily or to use less material in its production
Energy consumption	The amount of energy consumption

6.4. Identifying the Alternatives

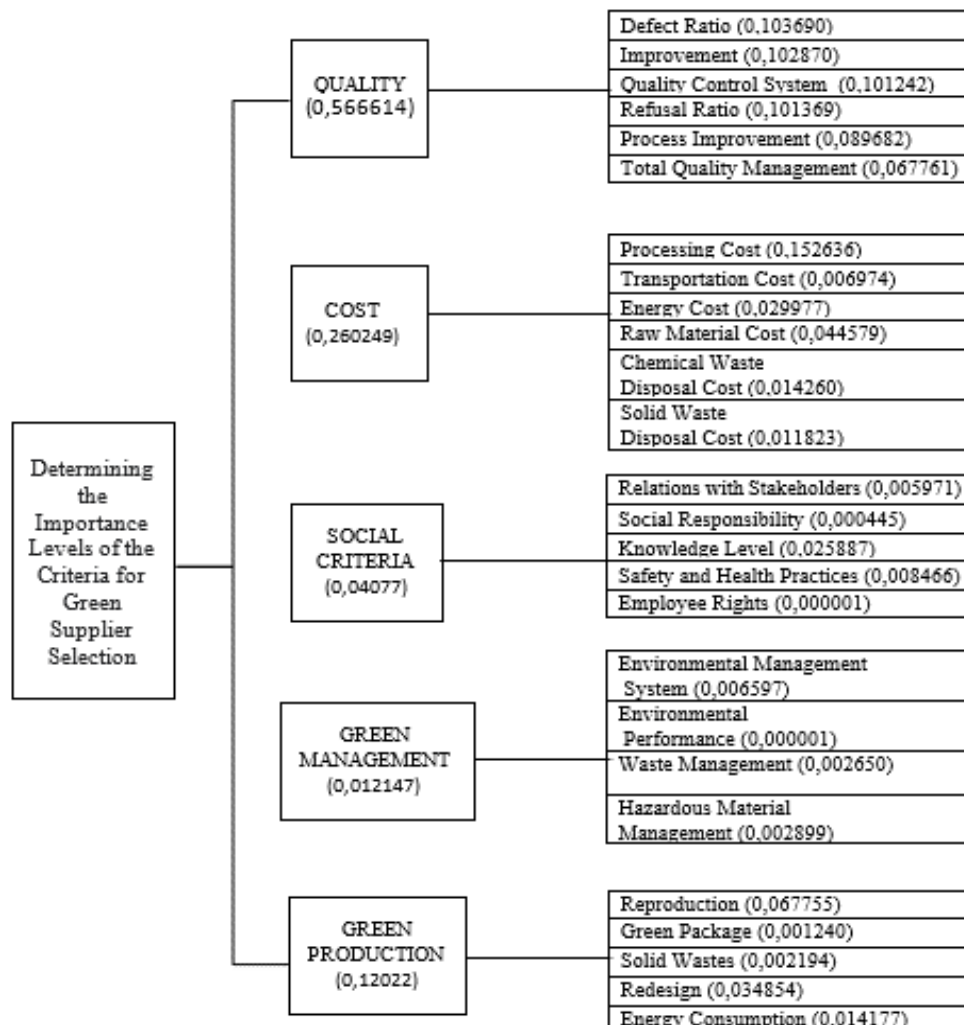
An alternative set consisting of the company from which the business was currently supplying basic raw materials and the four companies which the business could evaluate as alternatives in the supply process was formed. In order to keep the information about the determined alternative supplier companies confidential, their names were not clearly provided. Alternative suppliers were coded as S1, S2, S3, and S4 respectively, and these codes were used at every stage of the study.

6.5. Implementation of ANP Method

In ANP method, firstly, the impacts among the criteria were determined by a group decision which involved the whole study group. After that, this impact matrix was entered into SuperDecision software, and network structure was formed. Based on this network structure, the questionnaire form was prepared. The questionnaire form was administered to each member of the 6-person expert team. In the process of transforming the evaluations obtained into a single group decision, geometrical mean method

was used for the question group where the criteria were weighted. The group decision formed here was entered into SuperDecision software, and the criteria weightings were determined through ANP method.

Figure 2: ANP Weighting Values of the Main Criterion and the Sub-Criteria

Then, decision matrix was formed in order to make the best supplier selection. The criteria values to be used in the decision matrix were obtained through the scoring of the criteria by the expert team between 1-10. The arithmetic mean of the scores obtained was taken, and the decision matrix values were formed as in Table 2.

Table 2: Decision Matrix

	Min	Max	Max	Min	Max	Max	Min	Min	Min	Min	Min	Min	Max
SUPPLIERS	Q1	Q2	Q3	Q4	Q5	Q6	C1	C2	C3	C4	C5	C6	S1
S1	7,53	6,15	5,93	7,79	5,71	6,15	5,77	5,21	5,26	6,90	8,37	8,14	6,52
S2	7,95	7,53	6,35	7,19	7,16	7,38	6,03	6,88	5,62	7,46	4,48	4,48	6,72
S3	8,77	8,12	7,00	7,69	7,29	7,19	6,17	6,03	6,03	7,72	8,56	8,56	6,72
S4	4,64	7,41	7,69	4,04	8,14	8,14	5,14	8,14	6,31	4,58	3,32	3,32	7,38
	Max	Max	Max	Max	Max	Max	Max	Max	Max	Max	Min	Max	Min
SUPPLIERS	S2	S3	S4	S5	GM1	GM2	GM3	GM4	GP1	GP2	GP3	GP4	GP5
S1	6,72	7,38	7,38	6,72	8,37	8,56	8,37	8,37	8,56	3,25	8,37	2,93	5,88

S2	6,72	6,72	6,72	6,72	7,55	6,52	6,26	6,88	4,28	8,56	3,52	8,37	5,49
S3	6,72	7,38	7,38	6,72	8,56	8,56	8,56	8,56	7,26	3,39	8,37	2,86	5,49
S4	7,38	7,38	6,72	6,72	6,17	5,90	5,37	6,17	2,22	3,25	2,55	2,55	7,22

In Table 2, there are 4 alternatives and 26 evaluation criteria. In the table, quality sub-criteria were coded as "Q", cost sub-criteria as "C", social sub-criteria as "S", green management sub-criteria as "GM", and green production sub-criteria as "GP". The values obtained after the average score of the expert evaluations was taken were analysed in Microsoft Excel software without any rounding. However, the representation here was arranged as two digits in the decimal part.

6.6. Obtaining the Results Through ANP and COPRAS, ANP and MOORA-Ratio, ANP and MOORA Reference Point, ANP and GRA Integrated Methods

The ranking results were obtained by using the weightings determined with ANP method in integration with the relevant methods. The ranking results obtained through ANP and COPRAS, ANP and MOORA-Ratio, ANP and MOORA Reference Point Approach, and ANP and GRA Integrated Methods are presented in Table 3, 4, 5 and 6, respectively.

Table 3: Relative Importance and Performance Index Values

SUPPLIERS	Q _i	P _i	RANKING
S1	0,235	0,841	4
S2	0,247	0,883	2
S3	0,241	0,862	3
S4	0,279	1,000	1

According to the results of ANP and COPRAS integrated method, S1 alternative is in the most important supplier position for the business. The ranking was as S4>S2>S3>S1.

Table 4: Performance Values and Ranking

SUPPLIERS	yi*	RANKING
S1	-0,0048	4
S2	0,0166	2
S3	0,0064	3
S4	0,0678	1

According to the results of ANP and MOORA-Ratio integrated method, S4 alternative is in the most important supplier position for the business. The ranking was as S4>S2>S3>S1.

Table 5: Performance Values and Ranking

SUPPLIERS	yi*	RANKING
S1	0,0277	2
S2	0,0237	1
S3	0,0289	3
S4	0,0352	4

According to the results of ANP and MOORA-Reference Point approach integrated method, S2 alternative is in the most important supplier position for the business. The ranking was as S2>S1>S3>S4.

Table 6: Grey Relational Degrees and Ranking

SUPPLIERS	DEGREES	RANKING
S1	0,456	3
S2	0,455	4
S3	0,520	2
S4	0,828	1

According to the results of ANP and GRA integrated method, S4 alternative is in the most important supplier position for the business. The ranking was as S4>S3>S1>S2.

6.7. Integration of the Results with COPELAND Method

It was seen that there were differences in the selection processes of the supplier businesses that were analyzed through the integration of ANP with four different MCDM methods. The ranking results obtained from four methods were integrated to be as one ranking by using COPELAND method.

Table 7: COPRAS, MOORA-Ratio Method, MOORA-Reference Point Approach, GRA and COPELAND Supplier Evaluation Results

SUPPLIERS	COPRAS		MOORA- Ratio		MOORA- Reference Point		GRA		COPELAND	
	P _i	RANKING	y _i *	RANKING	y _i *	RANKING	f _i	RANKING	CP _i	RANKING
S1	0,841	4	-0,0048	4	0,0277	2	0,456	3	-3	4
S2	0,883	2	0,0166	2	0,0237	1	0,455	4	1	2
S3	0,862	3	0,0064	3	0,0289	3	0,520	2	-1	3
S4	1,000	1	0,0678	1	0,0352	4	0,828	1	3	1

When the ranking results obtained from COPELAND method are compared with the results obtained from the other methods, it is seen that the ranking results obtained from COPRAS and MOORA-Ratio methods are the same as the ranking obtained from COPELAND method.

7. Discussion, Conclusion, and Suggestions for Future Research

In the study, among MCDM methods, ANP, MOORA-Ratio Method, MOORA-Reference Point Approach, GRA, COPRAS, and COPELAND methods were used for the solution of supplier selection problem. The methods chosen were appropriate for the solution of multicriteria decision making problem, and it was possible to analyse the data through these methods. The methods were integrated with each other to minimize the inadequacies that may form when each method was used on its own. The rankings obtained from different methods were integrated to form a single ranking.

In the study, it is seen that according to the weighted criterion obtained through ANP method, the most important criterion in the main criteria group is the quality criterion. The least important main criterion is the green management criterion. In the interviews held with the business, the issue that the experts emphasized the most was that the quality criterion was very important for them. In fact, when

the criteria weighting results are considered, it is seen that the main criterion of quality was in the first place among the other criteria with a considerable difference. This situation proves that expert opinions were correctly conveyed to the study results. When the sub-criteria are considered, it is observed that the most important criterion was the processing cost, and the least important criterion was the environmental performance.

Although the cost criterion was important for the customers when purchasing a product, the quality of the product purchased outranked its cost. As a matter of fact, when the weighting results in the traditional supplier selection criteria are considered, the weighting value of the quality criterion is higher than that of the cost criterion. When the products produced in the paint sector of the chemical industry are considered, it is seen that the same raw material has been used for years, and there has been no improvement based on innovation. This situation shows that supplier selection in the field of paint industry is based on quality and cost. Today, customers gaining awareness and evaluating more than one criteria in preferring a product have led to an increase in conscious consumption. At this point, customers pay attention not only to the product purchased, but also to the company where the product is produced, the compatibility of the product with the environment or the social responsibility projects of the company. However, although the customers evaluate the products in different dimensions, it is observed that none of these dimensions can outrank the quality criterion. The increase in competition in paint industry, new laws and regulations on the environment, and increase in social responsibility projects drive the businesses to produce by considering all these criteria with a green management approach. The business where the study was conducted continues its production with optimum price, high quality and environmental sensitivity.

When the sub-criteria under the main criterion of social criteria are examined, it is seen that knowledge level criterion is the most important one. This situation indicates that the business where the study was conducted wants its suppliers to be well equipped in terms of sectoral knowledge. As paint production is made based on formulas, the high knowledge level of the supplier leads to forming good formulas, which is reflected in the quality of the product. When the sub-criteria under the main criterion of social criteria are examined, it is also seen that employee rights criterion has the lowest weighting value. This situation can be expressed as follows: In a country, employee rights in a business are supervised or examined through the laws of that state. Therefore, it is difficult for these rights to be supervised by customers, and it can be perceived as intervening. Also, when a business located in Turkey requests information about such rights, it can be perceived as a negative request in terms of culture and trade. In this context, a low value of this criterion does not reflect an adversity for the business.

When the sub-criteria under the main criterion of green management were examined, EMS criterion was found to be the most important one. As EMS requires businesses to control and implement environmental policies and involves certification, it is the natural right of the business to demand information of certification about these issues. Since this situation can be proved or documented, it does not lead to a problem between the supplier and the business. Besides, as the suppliers having these certificates indicates that they are supervised by certain institutions in that country, it indirectly shows that these suppliers make green production. It is also perceived indirectly that suppliers with these certificates make quality production. In this main criteria group, the sub-criteria of environmental performance has the lowest value. As the environmental performance is related to the measurement and analysis of whether the production process of the suppliers is "green" in terms of environment, it is difficult to obtain this information. This situation causes businesses to focus on EMS rather than on the environmental performance in evaluating their suppliers.

When the results obtained from the current study are compared with the results of the literature, there exist similarities and differences in terms of criteria and methods. In their study, Govindan et al. (2015) emphasized that implementation of green issues in supplier selection process was limited. They

put forth that the criterion that was considered the most in green supplier selection was EMS, and that the most commonly used MCDM method was AHP. In the present study, EMS criterion was found to be the most important sub-criteria under the main criterion of green management. Nevertheless, although AHP is the most commonly used method, ANP method was used in the study, as the relations between the criteria formed a network structure. In their study, Kumar et al. (2017) evaluated the performances of suppliers based on green practices by using fuzzy ELECTRE method in terms of environmental management, pollution control, cost, quality and flexibility. When compared with the current study, it is seen that the criteria of cost and quality are common. Besides, among the criteria they suggested for future studies on supplier selection, they emphasized that criteria such as solid waste, chemical waste, energy, product redesign and reproduction could be used. It is seen that the said criteria are among the criteria obtained as a result of the scoring by the expert team. In the study carried out by Freeman and Chan (2015), it was aimed to develop a green supplier selection model with traditional and environmental supplier selection criteria. As a result, they suggested that traditional criteria were more important than environmental criteria. When the results obtained from the current study are considered, it is seen that the weighting values of quality and cost criteria among supplier selection criteria are more important than environmental supplier selection criteria and in upper ranks in terms of scores. In this case, it can be said that though there may be differences on a sectoral basis, green criteria are generally not adopted, are not frequently used in the literature, and mostly traditional criteria are used more. The study conducted by Govindan et al. (2015), in which implementation of green issues in supplier selection process was limited, verifies this situation. In the study conducted by Jabbor (2009), it was emphasized that businesses still used traditional criteria such as quality and cost in selecting suppliers, and that they did not fully adopt environmental requirements in supplier selection process.

In the evaluation process of the alternatives according to the degree of importance of the determined criteria, as a result of the analysis performed with ANP+COPRAS integrated method, the alternatives were ranked as $S4 > S2 > S3 > S1$, as a result of the analysis with ANP+MOORA-Ratio integrated method, the alternatives were ranked as $S4 > S2 > S3 > S1$, as a result of the analysis with ANP+MOORA-Reference Point approach integrated method, the alternatives were ranked as $S2 > S1 > S3 > S4$, and as a result of the analysis with ANP+GRA integrated method, the alternatives were ranked as $S4 > S3 > S1 > S2$. The results obtained through these four methods were integrated by using COPELAND method, which yielded the ranking of the alternatives as $S4 > S2 > S3 > S1$.

Considering the analysis results, it is seen that the results obtained with each pairwise integrated method are consistent. As a result, it was seen that ANP+ MOORA-Ratio Method, ANP+MOORA-Reference Point Approach, ANP+GRA, and ANP+COPRAS methods produced easy and fast results and could successfully be implemented in the supplier selection decision problem. In future studies, the framework of the suggested criteria for the chemical industry in the study can be compared with the results to be obtained by using other MCDM methods. The results can be compared by using different decision makers and different industries. In future research, different green criteria can be added, and the effects of these criteria on supplier selection can be investigated.

The results obtained in this study can be extended by attempting to exceed the limitations of the current study. In the study, a business in a specific region was examined. Therefore, new studies can be conducted by considering different geographical regions and industries. It can be revealed what criteria stand out in shaping the businesses' attitudes towards green practices in supplier selection in different regions and more businesses.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflict of interest to declare.

Grant Support: The authors declared that this study has received no financial support.

Author Contributions: Mercan Y.E.: Conception, Drafting Manuscript, Writing, Critical Revision of Manuscript, Analysis, Obtaining data. Çetin O.: Conception, Design of Study, Drafting Manuscript, Final review, Critical Revision of Manuscript.

References

- Alizadeh, A., and Yousefi, S. (2019). An integrated taguchi loss function–fuzzy cognitive map –mcgp with utility function approach for supplier selection problem. *Neural Computing and Applications*, 31(11), 7595-7614.
- Alkahtani, M. and Kaid, H. (2018). Supplier selection in supply chain management: A review study. *International Journal of Business Performance and Supply Chain Modelling*, 10(2), 107–130.
- Azadi, M., Jafarian, M., Saen, R. F. and Mirhedayatian, S. M. (2015). A new fuzzy DEA model for evaluation of efficiency and effectiveness of suppliers in sustainable supply chain management context. *Computers and Operations Research*, 54, 274–285.
- Badi, I. and Ballem, M. (2018). Supplier selection using the rough BWM-MAIRCA model: A case study in pharmaceutical supplying in Libya. *Decision making: Applications in Management and Engineering*, 1(2), 16-33.
- Bali, Ö., Köse, E. and Gümüş, S. (2013). Green supplier selection based on IFS and GRA. *Grey Systems: Theory and Application*, 3(2), 158-176.
- Banaeian, N., Mobli, H., Fahimnia, B., Nielsen, I. E. and Omid, M. (2018). Green supplier selection using fuzzy group decision making methods: A case study from the agri-food industry. *Computers and Operations Research* 89, 337–347.
- Baskaran, V., Nachiappan, S. and Rahman, S. (2012). Indian textile suppliers' sustainability evaluation using the grey approach. *International Journal of Production Economics*, 135, 647–658.
- Bin, L. and Hong-Jun, L. (2010). Research on supplier assessment indices system of green purchasing. *International Conference on Measuring Technology and Mechatronics Automation*, 314-317.
- Boran, F. E., Genç, S., Kurt, M., ve Akay, D. (2009). A multi-criteria intuitionistic fuzzy group decision making for supplier selection with TOPSIS method. *Expert systems with applications*, 36(8), 11363-11368.
- Brauers, W. K. M., Ginevičius, R. and Podvezko, V. (2010). Regional development in Lithuania considering multiple objectives by the MOORA method. *Technological and Economic Development of Economy*, 16(4), 613-640.
- Brauers, W. K. M. and Zavadskas, E. K. (2012). Robustness of MULTIMOORA: A method for multi-objective optimization. *Informatica*, 23(1), 1–25.
- Brauers, W. K. M., Zavadskas, E. K. and Ginevicius, R. (2015). Multi-objective decision making in macro and microeconomics with application of the MULTIMOORA method. *International Journal Applied Nonlinear Science*, 2(1/2), 75–99.
- Büyüközkan, G., Çifçi, G. and Gülerüz, S. (2011). Strategic analysis of healthcare service quality using fuzzy AHP methodology. *Expert Systems with Applications*, 38(8), 9407-9424.
- Büyüközkan, G., ve Çifçi, G. (2012). A novel hybrid MCDM approach based on fuzzy DEMATEL, fuzzy ANP and fuzzy TOPSIS to evaluate green suppliers. *Expert Systems with Applications*, 39(3), 3000–3011.
- Caillaux, M. A. (2011). Container logistics in Mercosur: Choice of a transshipment port using the ordinal COPELAND method, data envelopment analysis and probabilistic composition. *Maritime Economics and Logistics*, 13, 355–370.

Cavinato, J. L., Flynn, A., and Kauffman, R. (2006). *The supply management handbook*, New York: McGraw-Hill, pp. 643–675.

Chand, M., Bhatia, N. and Singh, R. K. (2016). ANP-MOORA-based approach for the analysis of selected issues of green supply chain management. *An International Journal*, 25(2), 642-659.

Chen, C. C., Tseng, M. L., Lin, Y. H. and Lin, Z. S. (2010). Implementation of green supply chain management in uncertainty. *International Conference on Industrial Engineering and Engineering Management*, Macao, December, 7–10.

Chiou, C. Y., Hsu, C. W. and Hwang, W. Y. (2008). Comparative investigation on green supplier selection of the American, Japanese and Taiwanese electronics industry in China. *International Conference On IE&EM, IEEE*, 8(11), 1909-1914.

Chiou, T. Y., Chan, H. K., Lettice, F. and Chung, S. H. (2011). The influence of greening the suppliers and green innovation on environmental performance and competitive advantage in Taiwan. *Transportation Research Part E: Logistics and Transportation Review*, 47(6), 822-836.

Cristea, C. and Cristea, M. (2017). A multi-criteria decision-making approach for supplier selection in the flexible packaging industry. *MATEC Web of Conferences 94*, EDP Sciences.

Çakır, E. (2017). Kriter ağırlıklarının SWARA–COPELAND yöntemi ile belirlenmesi: Bir üretim işletmesinde uygulama. *Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4(1), 42-56.

Çetin, O., Önder, E. (2015). Cetin, O., & Önder, E. (2015). Tedarikçi Seçiminde Analitik Ağ Süreci Yönteminin Kullanılması (Using Analytic Network Process Method for Supplier Selection). *The Journal of KAU IIBF*, 6(10), 335-354.

Dotoli, M. and Falagario, M. (2012). A hierarchical model for optimal supplier selection in multiple sourcing contexts. *International Journal of Production Research*, 50(11), 2953-2967.

Eshtehardian, E., Ghodousi, P. and Bejanpour, A. (2013). Using ANP and AHP for the supplier selection in the construction and civil engineering companies; case study of Iranian company. *KSCE Journal of Civil Engineering*, 17 (2): 262–70.

Freeman, J. and Chen, T. (2015). Green supplier selection using an AHP-Entropy-TOPSIS framework. *Supply Chain Management: An International Journal*, 20(3), 327-340.

Gencer, C. ve Gürpınar, D. (2007). “Analytic network process in supplier selection: A case study in an electronic firm. *Applied Mathematical Modelling*, 31(11), 2475-2486.

Girubha, R. J. and Vinodh, S. (2012). Application of fuzzy VIKOR and environmental impact analysis for material selection of an automotive component. *Materials and Design*, 37, 478 - 486.

Govindan, K. Kannan, D. and Shankar, M. (2015). Evaluation of green manufacturing practices using a hybrid MCDM model combining DANP with PROMETHEE. *International Journal of Production Research*, 53(21), 6344-6371.

Govindan, K., Rajendran, S., Sarkis, J. and Murugesan, P. (2015). Multi criteria decision making approaches for green supplier evaluation and selection: A literature review. *Journal of Cleaner Production*, 98, 66-83.

Görener, A., Ayvaz, B., Kuşakcı, A. O., and Altınok, E. (2017). A hybrid type-2 fuzzy based supplier performance evaluation methodology: The Turkish Airlines technic case”, *Applied Soft Computing*, 56, 436-445.

Grisi, R. M., Guerra, L. and Naviglio, G. (2009). Supplier performance evaluation for green supply chain management. içinde Taticchi, P. (Ed.), *Business Performance Measurement and Management* (s.149-163).

Gupta, S., Soni, U. and Kumar, G. (2019). Green supplier selection using multi-criterion decision making under fuzzy environment: A case study in automotive industry. *Computers and Industrial Engineering*, 136, 663–680.

Haeri, S., Amin, S. and Rezaei, J. (2019). A grey-based green supplier selection model for uncertain environments. *Journal of Cleaner Production*, 221, 768-784.

Handfield, R., Walton, S. V., Sroufe, R. and Melnyk, S. A. (2002). Applying environmental criteria to supplier assessment: A study in the application of the AHP. *European Journal of Operational Research*, 141, 70-87.

Hashemi, S. H., Karimi, A. and Tavana, M. (2015). An integrated green supplier selection approach with analytic network process and improved grey relational analysis. *International Journal of Production Economics*, 159, 178-191.

Ho, W., Xu, X., and Dey, P. K. (2010). Multi-criteria decision-making approaches for supplier evaluation and selection: A literature review. *European Journal of Operational Research*, 202(1), 16-24.

Hruska, R., Průša, P. and Babić, D. (2014). The use of AHP method for selection of supplier. *Transport*, 29(2), 195-203.

Hsu, C. W. and Hu, A. H. (2007). Application of analytic network process on supplier selection to hazardous substance management in green supply chain management. *International Conference on Industrial Engineering and Engineering Management*, 1362-1368.

Hsu, C. W., Kuo, T. C., Chen, S. H. and Hu, A. H. (2013). Using DEMATEL to develop a carbon management model of supplier selection in green supply chain management. *Journal of cleaner production*, 56, 164-172.

Huang, C. C. and Lee, H. M. (2003). A novel partial-memory learning algorithm based on grey relational structure. içinde *Advances in Intelligent Data Analysis V*, August 28-30, 68-75.

Humphreys, P., McCloskey, A., McIvor, R., Maguire, L. and Glackin, C. (2006). Employing dynamic fuzzy membership functions to assess environmental performance in the supplier selection process. *International Journal of Production Research*, 44(12), 2379-2419.

Jabbour, A. B. L. S. and Jabbour, C. J. C. (2009). Are supplier selection criteria going green? Case studies of companies in Brazil. *Industrial Management and Data Systems*, 109(4) 477-495.

Jakhar, S. K. (2014). Designing the green supply chain performance optimisation model. *Global Journal of Flexible Systems Management*, 15(3), 235–259.

Kamalakaran, R., Ramesh, C., Shunmugasundaram, M., Sivakumar, P., and Mohamed, A. (2020). Evaluation and selection of suppliers using TOPSIS. *Materials Today: Proceedings*, 33, 2771-2773.

Kannan, G., Haq, A. N., Sasikumar, P., and Arunachalam, S. (2008). Analysis and Selection of green suppliers using interpretative structural modelling and AHP. *International Journal of Management and Decision Making*, 9(2), 163-182.

Kaya, T. ve Kahraman, C. (2010). Entegre bir bulanik VIKOR ve AHP metodolojisi kullanarak çok kriterli yenilenebilir enerji planlamasi: İstanbul örneği. *Enerji*, 35(6), 2517-2527.

Kılıç, H. S. ve Yalçın, A. S. (2019). Green supplier selection via an integrated multi-attribute decision making approach. *Sakarya Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 23(6), 1066-1079.

Kumar, P., Singh, R. K. and Vaish, A. (2017). Suppliers' green performance evaluation using fuzzy extended ELECTRE approach. *Clean Technology Environment*, 19(3), 809-821.

Kuo, R. J., Wang, Y. C. and Tien, F. C. (2010). Integration of artificial neural network and mada methods for green supplier selection. *Journal of Cleaner Production*, 18, 1161-1170.

Kuo, R. J. and Lin Y. J. (2012). Supplier selection using analytic network process and data envelopment analysis. *International Journal of Production Research*, 50(11), 2852-2863.

Lee, A. H. I., Kang, H. Y., Hsu, C. F. and Hung, H. C. (2009). A green supplier selection model for high-tech industry. *Expert Systems with Applications*, 36(4), 7917-7927.

Lee, T. (J)., Phuong Nha Le, T., Genovese, A. and Koh, L. S. C. (2012). Using FAHP to determine the criteria for partner's selection within a green supply chain the case of hand tool industry in Taiwan. *Journal of Manufacturing Technology Management*, 23(1), 25-55.

Lee, S. Y. (2015). The effects of green supply chain management on the supplier's performance through social capital accumulation. *Supply Chain Management: An International Journal*, 20(1), 42-55.

Mehralian, G., Gatari, A. R., Morakabati, M. and Vatanpour, H. (2011). Developing a suitable model for supplier selection based on supply chain risks: An empirical study from Iranian pharmaceutical companies. *Journal of Pharmaceutical Research*, 11(1), 209-219.

Min, H. and Galle, W. P. (1997). Green purchasing strategies: Trends and implications. *International Journal of Purchasing and Materials Management*, Summer, 10-17.

Mousakhani, S., Nazari-Shirkouhi, S., and Bozorgi-Amiri, A. (2017). A novel interval type-2 fuzzy evaluation model-based group decision analysis for green supplier selection problems: A case study of battery industry. *Journal of Cleaner Production*, 168, 205-218.

Özbek, A. (2019). Çok kriterli karar verme yöntemleri ve excel ile problem çözümü, 2. Baskı, Ankara, Seçkin Yayıncılık.

Özdağoğlu, A. (2013b). Çok ölçütlü karar verme modellerinde normalizasyon tekniklerinin sonuçlara etkisi: COPRAS örneği. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, 8(2), 229-252.

Özdemir, Y., Tüysüz, S. ve Başlıgil, H. (2016). Nükleer enerji santralleri için AHP ve ANP yöntemi kullanılarak risklerin ağırlıklandırılması. *Sigma Journal of Engineering and Natural Sciences*, 7(2), 207-217.

Öztürk, B. A. ve Özçelik, F. (2014). Üçlü kar payına dayalı bulanık çok kriterli karar verme yöntemiyle sürdürülebilir tedarikçi seçimi. *İşletme ve Ekonomi Araştırma Dergisi*, 5(3), 129.

Öztürk, H., Pekel, E. and Elevli, B. (2018). Using ANP and ELECTRE methods for supplier selection: Cable industry application. *Journal of Science*, 22(5), 1190-1198.

Podvezko, V. (2011). The comparative analysis of MCDA methods SAW and COPRAS. *Inzinerine Ekonomika-Engineering Economics*, 22(2), 134-146.

Peng, J. J., Wang, J. Q., Wang, J., Yang, L. J., and Chen, X. H. (2015). An extension of ELECTRE to multi-criteria decision-making problems with multi-hesitant fuzzy sets. *Information Sciences*, 307, 113-126.

Pitchipoo, P., Venkumar, P. and Rajakarunakaran, S. (2012). A distinct decision model for the evaluation and selection of a supplier for a chemical processing industry. *International Journal of Production Research*, 50(16), 4635-4648.

Pourghahreman, N. and Qhatari, A. N. (2015). Supplier selection in an agent based pharmaceutical supply chain: An application of TOPSIS and PROMETHEE. *Uncertain Supply Chain Management*, 3, 231–240.

Qin, J., Liu, X., and Pedrycz, W. (2017). An extended TODIM multi-criteria group decision making method for green supplier selection in interval type-2 fuzzy environment. *European Journal of Operational Research*, 258(2), 626-638.

Quan, J., Zeng, B. and Liu, D. (2018). Green supplier selection for process industries using weighted grey incidence decision model. *Complexity*, 1-12.

Saari, D. G. and Merlin, V. R. (1996). The copeland method relationships and the dictionary. *Economie Theory*, 8, 51-76.

Saaty, T. L. (2009). *Theory and applications of the analytic network process: Decision making with benefits, opportunities, costs, and risk*. RWS Publications. Pittsburgh.

Sahu, N. K., Datta, S. and Mahapatra, S. S. (2012). Establishing green supplier appraisalment platform using grey concepts. *Grey Systems: Theory and Application*, 2(3), 395–418.

Sarıçalı, G. ve Kundakçı, N. (2016). AHP ve COPRAS yöntemleri ile otel alternatiflerinin değerlendirilmesi. *International Review of Economics and Management*, 4(1), 45-66.

Sevklı, M., Lenny Koh, S.C., Zaim, S., Demirbag, M. ve Tatoglu, E. (2007). Tedarikçi seçimi için bir veri zarflama analitik hiyerarşi süreci uygulaması: Türkiye'de Beko'nun bir vaka çalışması. *Uluslararası Üretim Araştırmaları Dergisi*, 45 (9), 1973-2003.

Shi, P., Yan, B., Shi, S., and Ke, C. (2015). A decision support system to select suppliers for a sustainable supply chain based on a systematic DEA approach. *Information Technology and Management*, 16(1), 39-49.

Simchi, D. and Levi, P. K. (2004). *Managing the supply chain the definitive guide for the business*. McGraw-Hill, USA.

Swift, C. O. (1995). Preferences for single sourcing and supplier selection criteria. *Journal of Business Research*, 23, 105-111.

Taylan, O., Bafail, A.O., Abdulaal, R.M. and Kabli, M.R. (2014). Bulanık AHP ve bulanık TOPSIS metodolojileri ile inşaat projeleri seçimi ve risk değerlendirmesi. *Uygulamalı Yumuşak Hesaplama*, 17, 105-116.

Tektaş, A. ve Aytekin, A. (2011). Supplier selection in the international environment: A comparative case of a Turkish and an Australian company. *IBIMA Business Review*, 1-15.

Theiben, S. and Spinler, S. (2014). Strategic analysis of manufacturer-supplier partnerships: An ANP model for collaborative CO2 reduction management. *European Journal of Operational Research*, 233(2), 383-397.

Thongchattu, C. and Siripokapirom, S. (2010). Green supplier selection consensus by neural network. *2nd International Conference on Mechanical and Electronics Engineering*, 313-316.

Torabi, S. A., and Boostani, A. (2018). Supplier selection and order allocation under risk: Iranian oil and gas drilling companies. *International Journal of Industrial Engineering & Production Research*, 29(1), 35-52.

Tseng, M. L. (2011). Green supply chain management with linguistic preferences and incomplete information. *Apply Soft Computing*, 11(8), 4894-4903.

Tuzkaya, G., Özgen, A., Özgen, D. and Tuzkaya, U. R. (2009). Environmental performance evaluation of suppliers: A hybrid fuzzy multi-criteria decision Approach. *International Journal of Environmental Science and Technology*, 6(3), 477-490.

Varnas, A., Balfors, B. and Faith-El, C. (2009). Environmental consideration in procurement of construction contracts: Current practice, problems and opportunities in green procurement in the Swedish construction industry. *Journal of Cleaner Production*, 17, 1214-1222.

Watrowski, J. ve Salabun, W. (2016). Green supplier selection framework based on multi-criteria decision-analysis approach. *Sustainable Design and Manufacturing*, (361-371). Springer, Cham.

Weber, C. A. Current, J. R. and Benton, W. C. (1991). Vendor selection criteria and methods. *European Journal of Operational Research*, 50(1), 2-18.

Wen, U. P. and Chi, J. M. (2010). Developing green supplier selection procedure: A DEA approach. *International Conference on IEEM, IEEE*, 29-31 Oct., 74-79.

Wu, H. H. (2002). A comparative study of using grey relational analysis in multiple attribute decision making problems. *Quality Engineering*, 15(2), 209-217.

Wu, Q., Zhou, L., Chen, Y. and Chen, H. (2019). An integrated approach to green supplier selection based on the interval type-2 fuzzy best-worst and extended VIKOR methods. *Information Sciences*, 502, 394-417.

Yadav, V. and Sharma, M. K. (2014). An application of hybrid data envelopment analytical hierarchy process approach for supplier selection. *Journal of Enterprise Information Management*, 28(2), 218-242.

Yang, Y. and Wu, L. (2007). Grey entropy method for green supplier selection. *International Conference on Wireless Communications, Networking and Mobile Computing*, Shanghai, 4682-4685.

Yang, Y. Z. and Wu, L. Y. (2008). Extension method for green supplier selection. *International Conference on Wireless Communications, Networking and Mobile Computing*, 1-4.

Yeh, W. C. and Chuang, M. C. (2011). Using multi-objective genetic algorithm for partner selection in green supply chain problems. *Expert Systems with Applications*, 38, 4244-4253.

Yıldırım, B. F. ve Önder, E. (2015). *Çok kriterli karar verme yöntemleri*. Dora Yayıncılık, Bursa.

Yu, Q. and Hou, F. (2016). An Approach for green supplier selection in the automobile manufacturing industry. *Kybernetes*, 45(4), 571-588.

Zhao, H. and Guo, S. (2014). Selecting green supplier of thermal power equipment by using a hybrid MCDM method for sustainability. *Sustainability*, 6, 217-235.

Cinsiyetli Bir Küresel Kriz Mi?: Covid-19 Salgını Gölgesinde Ekonomide Küresel Cinsiyet Eşitsizliği

A Gendered Global Crisis?: Global Gender Inequality in the Economy in the Shadow of the Covid-19 Pandemic

BURCU YERLİKAYA¹

DOI: [10.47934/tife.11.01.05](https://doi.org/10.47934/tife.11.01.05)

Ö Z

2020 yılının ilk çeyreğinde tüm dünyada etkisi hissedilen COVID-19 salgını kısa sürede sosyoekonomik bir krize dönüşmüştür. Bu süreçte kadınlar hâlihazırdaki dezavantajları nedeniyle krizi daha derinden hissetmiştir. Kadınlar, tarihsel rolleri nedeniyle özel alanın başat aktörleri olarak kabul edilmektedir. Kriz dışı dönemlerde ücretsiz çalışma yükleri fazla olan kadınların salgın döneminde bu yükleri katlanarak artmıştır. Bunun yanı sıra kamusal alandaki ücretli çalışmaları erkeklere kıyasla daha fazla kesintiye uğramış ya da tamamen son bulmuştur. Bu süreçte salgının sosyoekonomik sonuçlarından kadınların orantısız bir şekilde etkilenmeleri, yaşanan küresel sağlık krizinin cinsiyetli bir kriz olup olmadığı sorularını akıllara getirmektedir. Bu çalışmada, COVID-19 salgınının ekonomide cinsiyet eşitsizliği üzerindeki etkilerinin açığa çıkarılması hedeflenmektedir. Güncel emek piyasası verileri incelendiğinde, COVID-19 salgınının küresel bağlamda ekonomide küresel cinsiyet eşitsizliğini artırdığı görülmektedir. Toplumsal cinsiyet körü politikaların yerine özel ve kamusal alanda toplumsal cinsiyet eşitliğine duyarlı politikaların hızla benimsenmesi gerekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Toplumsal cinsiyet eşitsizliği, Kadın emeği, COVID-19 salgını.

Jel Sınıflaması: B54, J16, J21.

ABSTRACT

The COVID-19 pandemic, the impact of which was felt all over the world in the first quarter of 2020, soon turned into a socioeconomic crisis. In this process, women felt the crisis more deeply due to their current disadvantages. Women are recognized as the leading actors of the private sphere due to their historical roles. During the epidemic period, these burdens have increased exponentially for women who have more burdens of unpaid work in non-crisis periods. In addition, their paid work in the public sphere has been interrupted or completely terminated more than men. In this process, the fact that women are disproportionately affected by the socioeconomic consequences of the pandemic raises questions about whether the global health crisis is a gender crisis. This study aims to reveal the effects of the COVID-19 pandemic on gender inequality in the economy. When current labor market data are examined, it is seen that the COVID-19 pandemic has increased global gender inequality in the economy in a global context. Instead of gender-blind policies, policies that are sensitive to gender equality in the private and public spheres should be adopted quickly.

Keywords: Gender Inequality, Women's Labour, COVID-19 Pandemic.

Jel Classification: B54, J16, J21.

1. Dr. Öğr. Üyesi, Artvin Çoruh Üniversitesi, Artvin.

ORCID: 0000-0003-4837-2834

SORUMLU YAZAR / CORRESPONDING AUTHOR

Burcu Yerlikaya,

Artvin Çoruh Üniversitesi, Artvin.

E-mail: burcuyerlikaya@artvin.edu.tr

BAŞVURU / SUBMITTED: 14.04.2022

REVİZYON TALEBİ /

REVISION REQUESTED: 03.06.2022

SON REVİZYON /

LAST REVISION: -

KABUL / ACCEPTED: 21.06.2022

Atf / Citation: Yerlikaya, B. (2022). Cinsiyetli bir küresel kriz mi?: Covid-19 salgını gölgesinde ekonomide küresel cinsiyet eşitsizliği. *Trakya Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi e-Dergi*, 11(1), 62-81, <https://doi.org/10.47934/tife.11.01.05>

1. Giriş

2019 yılının Aralık ayında Çin'in Hubei eyaletinin Wuhan kentinde patlak veren COVID-19 salgını kısa sürede tüm dünyaya yayılarak günlük hayatı kesintiye uğratmış ve küresel bir sağlık krizine dönüşmüştür. Bu küresel kriz, esas olarak ilk etapta her sınıftan ve gruptan bireyi eşitlemiş ve hemen herkesin günlük hayat pratiklerini sekteye uğratmış gözükmektedir. Küresel sağlık krizine karşı yapılan müdahalelerin başında virüsün yayılmasını sınırlamak için sosyal mesafenin artırılmasına yönelik tedbirler gelmiştir. Sosyal mesafenin sağlanması ve hareketliliğinin azaltılması bağlamında ev izolasyonu ile okul ve işyerlerinin kapatılarak uzaktan çalışma ve eğitime geçilmesi bu tedbirlerin başlıcalarıdır. Katı izolasyon tedbirleri neticesinde işyerlerinin geçici olarak kapanma sürecine girmesi, kısa zamanda çoğu işyerinin kalıcı olarak kapanmasına neden olmuştur. Ekonomik aktiviteyi bozmaya devam eden kısıtlamalara duyulan ihtiyacın uzunca bir süre devam etmesi ise küresel sağlık krizinin ekonomik krize dönüşmesine kapı aralamıştır.

Başlangıçta her yaştan ve her sosyal sınıftan bireyi eşitlediği düşünülen salgın koşullarının, zaman içerisinde bazı kişi veya grupları daha fazla etkilediği görülmüştür. Özel ve kamusal alanda ücretsiz ve ücretli emeklerini sunan kadınlar, salgının sosyoekonomik sonuçlarından en fazla etkilenen grupların başında gelmiştir (UN Women, 2021, s.10). Bu süreçte kadınların ev içi üretim ve bakım emeğine dayalı işlerdeki ücretsiz çalışma süreleri artarken, kadınlar bir yandan da orantısız ücretli çalışma kayıplarına maruz kalmışlardır. Bu durum, toplumsal cinsiyet eşitliği hususunda son yıllarda kaydedilen sınırlı ilerlemenin kesintiye uğramasına ve endişelerin artmasına neden olmaktadır (ILO, 2021a, s.14). Kadınların özel ve kamusal alanda erkeklere kıyasla yaşadıkları bu çifte dezavantaj durumu, küresel bir sağlık krizi olarak patlak veren COVID-19 salgınının cinsiyetli bir küresel kriz mi olduğu sorusunu akıllara getirmiş ve bu bağlamda kadının kamusal alana katılımı olarak da adlandırılan ekonomideki görünümünün tartışılmasını önemli kılmıştır. Kuşkusuz bu tartışmalar yürütülürken kadının kamusal alandaki görünürlüğünün esas belirleyicilerinden olan özel alandaki rolleri ve bu rollerin ağırlığı da gözden kaçırılmamalıdır. Çünkü patriyarkal kültür normları üzerine inşa edilen toplumsal cinsiyet rollerine dayalı geleneğin günümüzde devam ettiği bilinmekle beraber, kadınların kamusal alanda yaşadıkları sorunların esas nedeni, özel alandaki karşılıksız ve de görünmeyen emeklerinin ağırlığı ile ilişkilidir. Kültürel bir inşa süreci sonucu ortaya çıkan toplumsal cinsiyet rolleri gereği, hâlihazırda ikili bir iş yüküne maruz kalan kadınlar COVID-19 salgını döneminde bu yüklerinin katlanarak artması sonucuyla karşı karşıya kalmıştır. Bu bağlamda bu rollerin günümüzdeki devamlılığı, kriz dışı dönemlerde olduğu gibi kriz dönemlerinde de kadının özel ve kamusal alandaki emeğinin birbirinden ayıramayacağını ortaya koymaktadır. Hatta kriz dönemlerinde bu emek türlerinin bir arada olmasının kadınlar üzerindeki baskısı daha fazla hissedildiği için toplumsal cinsiyet rolleri daha da önemli hâle gelmektedir. Bu sebeple feminist teorinin en önemli vurgularından olan ücretsiz kadın emeği göz ardı edilmeyerek, bu karşılıksız ve görünmeyen emek türü ile ücretli emek bir arada değerlendirilecektir.

Bu bağlamda çalışmada küresel cinsiyet eşitsizliğinin arka planında bulunan ve eşitsizliği körükleyen toplumsal cinsiyetten kısaca bahsedilecek ve esas vurgu bu kavram üzerine inşa edilen kadının üretken ve üretken olmayan emeğine yapılacaktır. Kavramsal çerçevenin ardından, COVID-19 salgınının küresel emek piyasalarına ve akabinde kadın istihdamına etkileri nitel analiz tekniklerinden betimsel analiz yöntemi (Demir, 2017, s.313) ile değerlendirilecektir. Verilerin toplanmasında doküman incelemesi yöntemi (Yıldırım ve Şimşek, 2021, s.189) tercih edilerek ikincil veri kullanılacaktır. ILO, UN, OECD gibi kurumların dokümanları aracılığıyla ulaşılan güncel veriler çalışmanın ana kaynaklarını oluşturacaktır. Bu verilerin yanı sıra ilgili literatürden de faydalanılarak COVID-19 salgınının cinsiyetli bir küresel kriz olup olmadığı tartışılacaktır. Literatürdeki çalışmalar ve raporlar, ağırlıklı olarak küresel sağlık krizinin patlak verdiği ve ülkelerin acil politika tedbirleri uyguladıkları 2020 ve 2021 yıllarına ait veriler ile 2022 ve 2023 yıllarına ait tahminleri içermektedir. En nihayetinde bu çalışmada, salgının ilk şokunun atlatılmasının

ardından küresel bağlamda güncel ekonomik tablonun ve bu tabloda kadının yerinin açığa çıkarılması amaçlanmaktadır.

2. Küresel Cinsiyet Eşitsizliğinin Tarihsel Arka Planı: Toplumsal Cinsiyet

Geçmişten günümüze devam eden, aradan geçen zaman zarfında ise çeşitli açılardan şekil değiştiren cinsiyet eşitsizliğinin yansımalarını tüm toplumsal hayat pratiklerinde gözlemlememiz mümkündür. Gelişmiş ülkeler de dâhil olmak üzere kadınların siyasal, sosyal ve ekonomik hayatta erkeklere kıyasla birçok dezavantajı olduğu bilinen bir gerçektir. Bu dezavantajların oluşması ve yerleşmesi, şüphesiz uzun bir tarihsellik barındırmaktadır. Tarihsel süreçte kadınların ve erkeklerin ilişkilendirildikleri emek biçimleri ve mekânlar, esas olarak biyolojik farklılıkları üzerine kurgulanarak kültürel bir inşa sürecine dönüşmüştür.

Bu bağlamda kadın ve erkeklerin biyolojik olarak barındırdıkları farklılıklar, cinsiyete dayalı iş bölümünün oluşumuna kaynaklık etmiştir. Pek çok araştırma, patriyarkal sistemin doğuşu ve devamlılığında, esas olarak kadın ve erkeklerin bu farklılıklarının temel belirleyici olduğunu göstermektedir. Biyolojik özcülük (Héritier, 2015, s.8) temelinde gerçekleşen cinsiyetçiliğin ilk izlekleri, zaman içerisinde sistematikleşerek kadınların erkekler karşısında ikinci bir tür olarak kabullerini zihinlere yerleştirmiştir. Bu yerleşiklik, tarihsel süreçten günümüze ev içinden başlayarak toplumsal yaşama ve emek piyasalarına dek uzanan mekân ve ilişkilerde kendini yeniden üretir hâle gelmiştir (Yerlikaya, 2020, s.13). Kısacası cinsiyet doğuştan getirilen biyolojik özellikleri, toplumsal cinsiyet ise toplumsal ve kültürel bir inşa süreciyle oluşan rolleri ifade etmektedir (Acar-Savran, 2013, s.233-234; Butler, 2014, s.50). Bu bağlamda kadın ve erkeklerin biyolojik cinsiyetleri, toplumsal cinsiyet rollerini belirlemektedir. Cinsiyete dayalı iş bölümü sonucunda yerleşik hâle gelen toplumsal cinsiyet rolleri biyolojik cinsiyetten farklı olarak değiştirilebilir.

Cinsiyete dayalı iş bölümü, kadınların ücretsiz, erkeklerin ise ücretli işçiliğin başat aktörü olması savından hareketle kadının ücretli çalışmaya katılımını tercihe bağlı, erkeklerin katılımını ise zaruri hâle getirmektedir. Bununla birlikte kadınların tercihen ücretli çalışmaya katılmaları ücretsiz çalışmadan feragat edebilecekleri anlamına gelmemektedir. Kadınlar emek piyasalarına katılırsalar dahi toplumsal cinsiyet rolleri gereği ev içi üretim ve bakım emeğinden yine birincil derece sorumludurlar (Mies, 2014, s.104-105). Bu doğrultuda özel alan dışı, kamusal alan eril olarak nitelendirilirken, kadınların kamusal alana katılmaları kolay olmamaktadır. Kadınların istihdama katılmaları ve istihdamda kalabilmeleri, esas olarak eril bir mekâna dâhil olabilmek için pek çok çabayı ve dışlanmayı beraberinde getirmektedir. Toplumsal cinsiyetçi iş bölümü nedeniyle, kadın ve erkek istihdamı arasında orantısız bir fark oluşmaktadır. Daha açık bir ifadeyle, ev içi üretim ve ücretsiz bakım emeğinin temel sağlayıcılarının kadınlar olması, istihdama katılmalarını zorlaştırırken, istihdam edilmeleri hâlinde çalışma saatleri, ücretler ve çalışma koşulları gibi temel konularda ayrımcılığa maruz kalmaktadırlar.

3. Özel ve Kamusal Alan Kısacında Kadın Emeğine Dair Üretkenlik Tartışması

Tarihsel süreçte biyolojik cinsiyete dayalı olarak kadın ve erkeğe atfedilen roller zaman içerisinde kültürel bir inşa süreci sonunda toplumsal cinsiyet rollerine dönüşmüştür. Bu roller, günümüze kadarki süreçte kesintisiz devam ederek kadınların iki türlü emek biçimini gündeme getirmektedir. Kadınların üretken ve üretken olmayan emek (Walby, 1986) olarak nitelendirilen iki türlü emek biçimini üstlendikleri görülmektedir.

Kadının üretken olarak adlandırılan emeği, emek piyasalarına katılmaları ve karşılığında bir ücret almaları anlamına gelmektedir. Üretim, esas olarak kamusal alana katılımı ile gerçekleşmektedir ve ortaya çıkan ürünler bir değişim değerine sahiptir. Kadınların özel alanda ev içi üretim ve bakım emeği faaliyetleri sonucu ortaya çıkan çıktılar ise toplumsal cinsiyet rollerinin bir uzantısı olarak kabul edildiği için değişim değerine sahip değildir. Bu bağlamda, üretken olmayan emek türü, karşılıksız ve görünmeyen emek olarak

da nitelendirilmektedir. Mies'e (2014, s.104-105) göre, kadınların çocuk doğurmak ve beslemek gibi eylemleri "doğaları gereği" yapmaları, doğal olanın bir uzantısı olarak diğer ev içi üretim faaliyetlerini de kadınların "doğal becerileri" hâline getirmektedir. Bu sebeple, emek kavramı erkeklere özgü ve aynı zamanda kapitalist sistemde artı değer üretmeye dayalı olduğu için kadının özel alandaki emeğinin üretken olduğu kabul edilmemektedir.

Kadının kamusal alandaki görünür ve değer biçilir emek türünün ardında kalan üretken kabul edilmeyen emeği, esas olarak üretken emekleri üzerinde doğrudan belirleyici olmaktadır. Bunun nedeni, ev içi üretim rollerinin kadınların emek piyasalarına katılmaları hâlinde de kesintiye uğramamasıdır. Bu durum, kadınların özel ve kamusal alanda aynı anda emeklerini sunmalarıyla sonuçlanmakta ve en nihayetinde ikili iş yükü altında kalarak çifte mesai yaşamalarına neden olmaktadır.

Ücretli ve ücretsiz çalışma bir arada değerlendirildiğinde, kadınların çifte mesaiye harcadıkları zaman oldukça fazladır (ILO, 2017, s.2). Kadınların günde ortalama 4,1 saatini, erkeklerin ise günde 1,7 saatini ev içi üretime ve karşılıksız bakım emeğine ayırdığı ifade edilmektedir. Kadınların sağlık bakımına ücretsiz katkıları ise küresel gayrisafi hasılanın %2,35'ine tekabül etmekte ve değeri 1,5 trilyon USD olarak hesaplanmaktadır. Kadınların sağlık bakımı ile her türden bakıma katkıları düşünüldüğünde ise bu rakam 11 trilyon USD'ye çıkmaktadır (BM, 2020, s.14). Kadınlar ve erkeklerin zaman kullanımı açısından aralarında oluşan bu orantısız fark, kadınların istihdama katılımında ve istihdamda kalmalarında doğrudan etkilidir. Bu bağlamda somut verilerle kanıtlanan zaman kullanımı farkı ile birlikte kadınların ücretsiz çalışmaya olan katkılarının parasal değeri göz önünde bulundurulduğunda, üretken kabul edilmeyen ancak tüm dünyada ekonomik ve sosyal yaşamın devamlılığı için gerekli olan bu karşılıksız ve değersizleştirilen emek türünün görmezden gelinemeyeceği açıktır. Özellikle kadının emek piyasalarındaki yeri araştırılırken bu emek türünün göz ardı edilmesi doğru sonuçlar vermeyecektir. COVID-19 salgını da bu emek türüne ihtiyacın önemini bir kez daha ortaya koyarken, kadının istihdamda yaşadığı sorunların çözümünde ev içi üretim ve bakım emeğinin değersizliği sorununun çözüme kavuşturulması en temel mesele hâline gelmektedir.

4. COVID-19 Salgınının Kadın Emeği Üzerindeki Etkileri: Tarihsel Tekerrür

COVID-19 salgınının ağırlıklı olarak ülke ekonomileri üzerindeki etkileri tartışılırken, cinsiyete duyarlı analizler çoğunlukla geri planda kalmaktadır. Kadınların COVID-19 salgını nedeniyle emek piyasalarında yaşadığı sorunlar kimi zaman gündeme gelmekle birlikte, salgının etkileri yalnızca ekonomik sonuçlar doğurmamaktadır. Kadınlar açısından salgın döneminde aile içi şiddet, üreme sağlığı sorunları, istismar vb. konularda artış yaşanmış (UN Women, 2020b, s.1; UN, 2020, s.2), kamusal alana dair sorunların yanı sıra özel alandaki sorunlar da artmıştır.

Özel alanda yaşanan sorunların başında ücretsiz bakım yükünün ve ev içi üretimin kadının aleyhine olacak şekilde orantısız bir şekilde artmış olması gelmektedir (UN Women, 2020b, s.1). Özellikle virüsün yayılım hızını azaltmak için uygulanan karantinalar evde geçirilen zamanı artırmış, daha açık bir ifadeyle evden çalışma ve uzaktan eğitimin hanehalkını eve bağımlı hâle getirmesi kadınların orantısız bir şekilde üstlendiği ev bakım yüklerini artırmıştır (ILO, 2021a, s.14; WEF, 2021, s.53-54). Bu süreçte çocuk sahibi olan kadınların bakım emeğine ayırdıkları süre daha da yükselmiştir. Kadınlar COVID-19 salgını öncesinde haftada 28 saatini çocuk bakımına harcarken, salgın sürecinde bu süre 31 saate çıkmıştır (UN Women, 2021, s.2). Bu süreçte çocukların okula devam edemeyişleri ile birlikte yaşlıların artan ihtiyaçları da karşılıksız bakım emeğine dayalı çalışma biçimlerini bir hayli artırmıştır (UN, 2020, s.2). COVID-19 salgını nedeniyle eğitimle birlikte sağlık ve destek faaliyetleri başta olmak üzere günlük hayat pratiklerinin sektöre uğraması, dünyadaki tüm kayıtlı ekonomiler ile günlük hayatlarımızın devamlılığı için kadınların ve kız çocuklarının karşılıksız sundukları bakım emeğinin son derece önemli olduğunu bir kez daha göstermiştir (BM, 2020, s.13).

Yakın tarihlere kadar özellikle çalışan ve çocuklu kadınların karşılıksız ve de görünmeyen emeklerine vurgu yapan “çifte mesai/vardiya” kavramı (Hocshild ve Machung, 1989) gündemdeyken, yakın tarihlerde feminist iktisatçılar çoğunlukla kadınlar tarafından yerine getirilen, değeri düşük ve karşılığı ödenmeyen duygusal emeğe dayalı işlere de vurgu yaparak “üçüncü mesai/vardiya” kavramını öne sürmüşlerdir (Power, 2020, s.67). Bu mesaide kadınlar çocukları ile birlikte ebeveynler ve diğer aile üyelerinin esenliğini sağlamaktan, daha açık bir ifadeyle ailenin diğer tüm üyeleri için endişelenmenin zihinsel yükünden sorumlu hâle gelmektedirler (Chung, 2020). Üçüncü mesai/vardiya tartışmaları hâlihazırda devam ederken COVID-19 salgınının kadınların özel ve kamusal alana sığırdıkları tüm çalışma biçimlerini çeşitlendirmesiyle “dördüncü mesai” kavramı ortaya çıkmıştır (Power, 2020, s.71). Bu yeni mesai türünde, kadınlar kamusal alanın yanı sıra özel alana ve aile içi ilişkilere dair duygusal emek gerektiren işlerle birlikte salgın ile gelen, örneğin çocukların eğitimlerini yeni düzende sürdürmelerine yardımcı olmak gibi yeni sorumlulukları üstlenerek 24 saat içerisinde dört mesai/vardiya yapma düzenine geçmişlerdir (Koç ve Yeniçeri, 2021, s.93). Kısacası kadınların salgın döneminde orantısız bir iş yükü ile karşılaştıkları ve özel ve kamusal alandaki ikili rollerinin şekil değiştirdiği ve çeşitlendiği söylenebilecektir.

Kadınların tarihsel rolleri nedeniyle özel ve kamusal alandaki ücretli ve ücretsiz çalışmayı bir arada yürütmeleri beklentisinin COVID-19 salgını nedeniyle şekil değiştirmesinin en önemli nedeni, esas olarak salgın döneminde değişen çalışma mekânları ile ilişkilidir. Kadınların sevgi temelinde (Acar Savran, 2013, s.19) yürüttüklerine inanılan aile üyelerinin bakım sorumluluğunu üstlenmeleri beklentisi, yeni çalışma mekânları olarak evden çalışmaya geçilmesi hâlinde de devam etmektedir. Yalnızca özel alanda ücretsiz bakım emeğini sunan veya özel ve kamusal alanda ücretsiz ve ücretli emeğini bir arada sunması beklenen kadınlardan kamusal alanlarını özel alanlarına sığdırarak salgın nedeniyle artan ve çeşitlenen ücretsiz çalışmalarını devam ettirmeleri beklenmektedir.

Kadın ve erkeğin ikisinin de evden çalışmaya geçmesiyle ev içi üretim ve bakım emeği sorumluluklarının bölüşülebileceği akıllara gelse de, pek çok çalışma bu durumun iş bölümünü daha da gelenekselleştirdiğini ortaya koymuştur. Çeşitli ülkelerde yürütülen çalışmalarda, tüm dünyada kadınların evden çalışmaya geçtiğinde, evde çalışmayan kadınlara kıyasla üç saat daha fazla çocuk bakımı yapma eğiliminde oldukları ve evden çalışmaya geçen erkeklerin ise daha fazla ücretli çalışma yaptıkları ortaya çıkmaktadır. Bu durum, ev içi üretim ve bakım konusunda hâlâ kadınların, “eve ekmek getirme” konusunda ise erkeklerin birincil derecede sorumlu olduğunun düşünülmesinden kaynaklanmaktadır (Chung, 2020).

Kadınların kriz dışı zamanlardaki dezavantajları ve krizler esnasında bu dezavantajların artışı, esas olarak kadın ve erkeklerin görev, rol ve sorumluluklarının tarihsel olarak farklılığı ve bu farklılığı körükleyen proje, politika ve düşünsel yaklaşımların toplumsal cinsiyeti göz önünde bulundurmamaları ve en nihayetinde cinsiyet körü olarak yeniden üretilmelerinden kaynaklanmaktadır. Toplumsal cinsiyet körü olan projeler, politikalar, programlar vb., farklı rolleri ve ihtiyaçları dikkate almayarak statükoyu koruduğu için toplumsal cinsiyet ilişkilerinin eşitsiz yapısının dönüşümüne yardımcı olmaktan ziyade bu eşitsizliği körükleyerek derinleştirmektedir (Ecevit, 2021, s.20). Nitekim COVID-19 salgınına bağlı küresel krizde de tarih tekerrür etmiş ve kadınların hem özel hem de kamusal alandaki sorunları artmıştır. Tüm dünyada salgının sonlarına yaklaşıldığı tahmin edilirken toplumsal cinsiyete duyarlı çözüm önerilerinin gündeme alınması için gösterilen çabanın oldukça yetersiz olduğu görülmektedir. Kadınların kriz dışı zamanlarda ve kriz dönemlerinde istihdamda yaşadıkları sorunların çözüme kavuşabilmesi için öncelikle ücretsiz bakım emeği sorununa dair politikalar merkeze alınmalı ve zaman kullanımı açısından kadınların yükleri azaltılmalıdır. Nitekim kadınların istihdamda katılım kararlarında ve emek piyasalarına kabullerinde ev içi üretim ve bakım emeğine ayırdıkları zaman ile birlikte toplumsal cinsiyet üzerine inşa edilen “kadınlık rolleri” doğrudan etkili olmaktadır. Kadınlar istihdamda katılmaları hâlinde çifte iş yükü ile karşı karşıya kalırken, kriz dönemlerinde bu yük katlanarak artmaktadır.

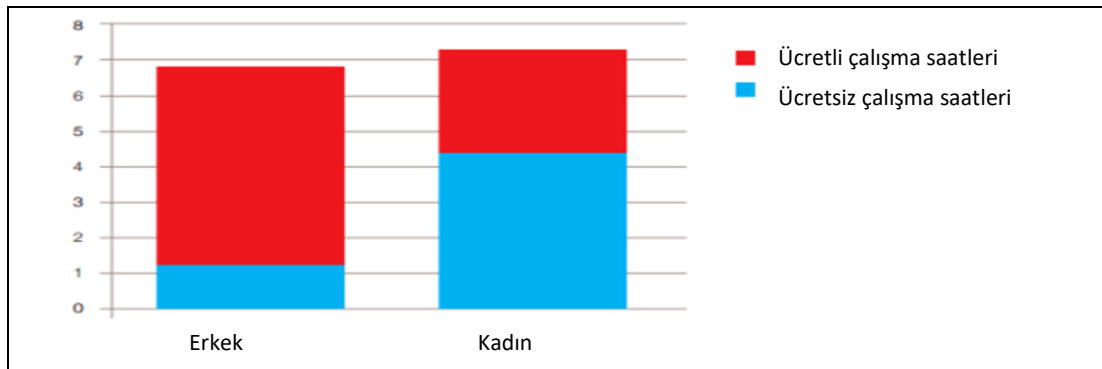
Kadınların özel ve kamusal alan kısıcında maruz kaldıkları çifte iş yükü nedeniyle genellikle yarı zamanlı çalışmayı tercih etmek zorunda kaldığı bilinmekle birlikte, bu durum çoğunlukla eksik istihdam edilmeleriyle sonuçlanmaktadır. Çifte iş yükü nedeniyle yarı zamanlı çalışma kadınlar için çoğunlukla bir tercih olurken, gönülsüz yarı zamanlı çalışmada da kadınlar yüksek bir pay oluşturmaktadır (ILO, 2017, s.2). Diğer bir ifadeyle, yarı zamanlı çalışmada erkeklere kıyasla kadınlar daha fazla tercih edilmekte, kimi zaman ise bu çalışma biçimini kendileri tercih etmek zorunda kalmaktadır. Kriz dışı dönemlerde özel ve kamusal alan kısıcındaki kadınların çifte iş yükü nedeniyle gönüllü veya gönülsüz olarak tercih ettikleri yarı zamanlı çalışma, küresel bir kriz olan COVID-19 salgınında kadınlar açısından artış göstermiştir.

Ancak bilindiği üzere yarı zamanlı çalışma aynı sektör ve meslekteki aynı tür iş için dahi tam zamanlı çalışmaya göre daha az fayda, sosyal koruma ve ücrete sahiptir. Küresel yarı zamanlı çalışmanın %57'sini kadınlar oluştururken, tam zamanlı ve yarı zamanlı çalışma arasındaki kazanç farkının %10 olduğu tahmin edilmektedir (WEF, 2019). Bu bağlamda toplumsal cinsiyete dayalı iş bölümünün kadın ve erkek istihdamı arasındaki farkla beraber ücrete dayalı farkın da temelini oluşturduğu söylenebilecektir.

Gönüllü veya gönülsüz olması fark etmeksizin yarı zamanlı çalışmada daha sık yer alan kadınların karantina uygulamalarından en çok etkilenen ve hızla dijitalleşen sektörlerde daha sık istihdam edildiği de bilinmektedir. Bu bağlamda evden çalışmanın artması ile birlikte özel alanda artan iş yükü, birçok ekonomi ve sektörde cinsiyet eşitliğine yönelik sınırlı ilerlemeyi kesintiye uğratmıştır (WEF, 2021, s.4). Kamusal alanın özel alana taşınması, kadınların aynı mekân sınırları içerisinde ücretli ve ücretsiz çalışma karmaşası yaşamalarına neden olmuş, özellikle çocuk sahibi kadınlar salgın döneminde uzaktan eğitim uygulamalarına geçilmesi ve ücretli bakım hizmetlerinin kesintiye uğraması nedeniyle bu yükü daha derinden hissetmiştir. Bununla birlikte bu dönemde hijyen ihtiyacı artmış, bazı mal veya hizmetlere ulaşamamış ve ev içi üretim konuları artmıştır. Kriz dönemlerinde ekonomik bozulma neticesinde yaşanan işten çıkarmalarda işverenlerin öncelikli olarak kadınları tercih etmelerinin yanı sıra, COVID-19 salgınına bağlı krizde bahsi geçen ev içi üretim ve bakım emeğine dair artan iş yükü nedeniyle birçok kadın çalıştıkları süreyi azaltmak zorunda kalarak eksik istihdam edilmiştir. Kısacası kadınların COVID-19 salgını nedeniyle özel alanda artan iş yükleri, emek piyasalarında kadına yönelik eşitsiz tutumları her anlamda derinleştirmiştir.

Ev içi üretim ve bakım emeğine dayalı işlerin ilk etapta patriyarkal kültür normlarının ağırlıklı olarak şekillendirdiği geleneksel toplumlarda kadınlar üzerinde orantısız bir yük oluşturduğu düşünülse de, aslında bu işler tüm dünyada orantısız bir şekilde kadınlar tarafından yürütülmektedir (WEF, 2019). Kadınlar ve erkekler özel ve kamusal alanda harcadıkları zaman açısından karşılaştırıldığında, kadınların ücretsiz çalışma olarak da adlandırılan ev içi üretim ve bakım emeğine harcadıkları zamanın erkeklerden oldukça yüksek olduğu görülmektedir (WEF, 2021, s.53-54). Şekil 1'de dünyada kadın ve erkeklerin özel ve kamusal alanda harcadıkları zaman farklılıkları gösterilmiştir.

Şekil 1: Kadın ve Erkeklerin Ücretli ve Ücretsiz İşlerde Günlük Olarak Harcadıkları Zamandaki Farklılıklar (Küresel Ortalama)

Kaynak: WEF, 2019, <https://www.weforum.org/agenda/2019/03/an-economist-explains-why-women-get-paid-less/>.

Şekil 1’de görüldüğü üzere, ücretli ve ücretsiz çalışma saatleri kadınlar ve erkekler açısından ciddi bir farklılık göstermektedir. Erkekler zamanlarının büyük bir kısmını kamusal alanda ücretli emek olarak harcarken, özel alanda ücretsiz olarak sundukları emekleri oldukça azdır. Kadınların özel ve kamusal alan için ayırdıkları zaman değerlendirildiğinde ise, erkeklerin zaman kullanımı ile tam tersi bir durum söz konusudur. Kadınlar zamanlarının büyük bir kısmını özel alanda ev içi üretim ve bakım emeğine ayırırken, kamusal alanda harcadıkları zaman daha azdır. Bu durum COVID-19 salgını döneminde daha da belirginleşmiştir.

Tarihsel süreçte kadınların ve erkeklerin zaman kullanımlarının bu denli farklı oluşu, esas olarak alışlagelmiş bir durumdur. Ancak küresel bir sağlık krizi olarak tüm dünyayı etkisi altına alan COVID-19 salgını, var olan cinsiyet eşitsizliklerini hemen her anlamda artırmıştır (ILO, 2022, s.28; UN Women 2020a, s.1). Özellikle COVID-19 salgını döneminde kadınların ücretsiz emek olarak harcadıkları mesainin artışı, kadınların annelik rolünün daha da güçlenmesine neden olarak emek piyasalarına katılımları konusunda sınırlı kazanımları geriletme riskini açıkça ortaya koymaktadır. Diğer bir ifadeyle, kadının kamusal alandaki görünürlüğünü ve insana yakışır işe erişimlerini artırmaya yönelik istihdam politikalarına rağmen cinsiyet rollerini gelenekselleştirme riski yeniden alevlenmektedir (ILO, 2021, s.24). Toplumsal cinsiyet eşitliğine duyarlı politikalar aracılığıyla kadınların günümüzde sağlamış oldukları sınırlı kazanımların salgın nedeniyle kesintiye uğramış hatta gerilemiş olması, kısa vadede emek piyasası verilerine açıkça yansımıştır.

5. COVID-19 Salgını Gölgesinde Küresel Bağlamda Emek Piyasalarının Görünümü

Ülkelerin küresel sağlık krizine karşı geliştirmiş oldukları politikalar, özellikle de virüsün yayılım hızının azaltılmasına dair uygulanan sıkı izolasyon tedbirleri neticesinde COVID-19 salgını ekonomi üzerinde doğrudan etkili bir hâle gelmiştir. Bu durum, salgının ikinci yılı olan 2021’de dahi emek piyasalarının tam ve dengeli bir şekilde iyileşmesini engellemiştir (ILO, 2022, s.11).

COVID-19 salgını tüm dünyada hâlihazırda mevcut olan eşitsizliklerin daha da derinleşmesine, özellikle sosyoekonomik sistemlerin içerisindeki kırılanlıkların daha da belirginleşmesine neden olmuştur (UN, 2020, s.2). Tüm dünyada yaşanan bu sağlık krizinden önce küresel bağlamda insana yakışır iş konusunda sağlanan sınırlı kazanımlar, salgından önemli ölçüde etkilenmiştir. Salgın öncesinde insana yakışır işe erişimde özellikle de kadınların yaşamış olduğu sorunlar bu dönemde katlanarak artmıştır (ILO, 2022, s.11). Dünya genelinde emek piyasalarının 2020’de tarihsel olarak eşi görülmemiş bir ölçekte kesintiye uğradığı ifade edilirken (ILO, 2021b, s.1), 2022 ve 2023 yılına ait tahminler de pek olumlu bir tablo resmetmemektedir.

COVID-19 salgınının ilk şokunun atlatılmasının ardından mevcut ekonomik bozulmanın önüne geçilmesi için ülkeler çeşitli politikalar üretmiştir. Bazı bölgeler uyguladıkları politikalarla salgının ekonomi üzerindeki etkilerini aşmaya başlasa da genel olarak tüm bölgelerdeki temel emek piyasası göstergeleri ekonominin salgın öncesi seviyelere henüz dönmediğini göstermektedir. Tüm çabalara rağmen COVID-19 salgınının neden olduğu zararın telafisinin tam olarak sağlanamamış olmasının en önemli nedenlerinden biri, salgınının emek piyasalarını yapısal olarak değiştirmesidir. Bununla birlikte altta yatan yapısal eksiklikler ve eşitsizlikler krizin etkisini uzatmakta ve derinleştirmektedir. Özellikle kayıt dışı ekonominin büyük bir paya sahip olduğu gelişmemiş ve gelişmekte olan ülkelerde resmi devlet desteklerinden faydalanılamamış ve kriz derinleşmiştir (ILO, 2022, s.12).

Krizlerin emek piyasaları üzerindeki etkilerini anlamanın en iyi yollarından biri, çalışma saatlerinin incelenmesidir. COVID-19 salgını döneminde çalışma saatlerindeki kayıplara ilişkin veriler, işsiz kalan ya da işgücünden ayrılanlar veya çalışmaya devam eden ancak salgın nedeniyle çalışma saatleri azaltılmış serbest meslek sahipleri ile bağımlı çalışanları açığa çıkarmaktadır (ILO, 2022, s.22). Özellikle 2020 yılında küresel olarak çalışma saatlerinde ciddi düşüş yaşanması hem istihdam hem de çalışanlar açısından gelir kayıplarına neden olmuştur (ILO, 2021b, s.2). 2020 yılında tahmini olarak toplam çalışma saatlerinin %8,8’inin kaybedildiği, bu oranın ise 255 milyon tam zamanlı çalışanın bir yılda çalıştığı saatlere eş değer

olduğu ifade edilmektedir (ILO, 2021c, s.11). Dolayısıyla 2020, salgının ekonomik etkilerinin derinden hissedildiği bir yıl olmuştur.

Tablo 1’de ülkelerin gelir gruplarına göre haftalık çalışma saatleri, istihdam, işsizlik ve işgücüne dair veriler bir arada sunulmuştur. COVID-19 salgınının patlak verdiği 2019 yılı ve salgının en etkin olduğu 2020 ile 2021 yıllarına ait veriler ile birlikte 2022 ile 2023 yıllarına ait tahminler güncel tabloyu resmetmektedir:

Tablo 1: Dünyada ve Ülke Gelir Grupları Bağlamında Emek Piyasalarının Görünümü, 2019-2023

Ülke Grupları	Haftalık toplam çalışılan saatlerin 15-64 yaş arası nüfusa oranı (%)					Tam zamanlı eşdeğer işlerde toplam haftalık çalışma saati (48 saat/hafta) (milyon)				
	2019	2020	2021	2022	2023	2019	2020	2021	2022	2023
Dünya	27,5	25,1	26,3	27,0	27,2	2883	2653	2810	2908	2985
Düşük gelirli ülkeler	23,5	21,9	22,3	22,9	23,2	174	167	175	186	195
Düşük-orta gelirli ülkeler	25,5	22,7	23,8	24,8	25,1	1125	1015	1081	1142	1175
Üst-orta gelirli ülkeler	30,5	28,3	30,0	30,3	30,3	1127	1048	1113	1125	1128
Yüksek gelirli ülkeler	27,8	25,7	26,8	27,7	28,0	457	423	441	455	460
Ülke Grupları	İstihdam-nüfus oranı (%)					İstihdam (milyon)				
	2019	2020	2021	2022	2023	2019	2020	2021	2022	2023
Dünya	57,3	54,8	55,4	55,8	56,0	3287	3183	3257	3325	3375
Düşük gelirli ülkeler	64,0	61,7	61,9	62,2	62,6	240	239	248	257	267
Düşük-orta gelirli ülkeler	52,0	49,0	49,9	50,6	50,9	1198	1149	1189	1228	1255
Üst-orta gelirli ülkeler	61,6	59,3	59,7	59,9	59,9	1262	1223	1240	1252	1261
Yüksek gelirli ülkeler	58,1	56,3	56,9	57,4	57,5	587	572	581	588	592
Ülke Grupları	İşsizlik Oranı (%)					İşsizlik (milyon)				
	2019	2020	2021	2022	2023	2019	2020	2021	2022	2023
Dünya	5,4	6,6	6,2	5,9	5,7	186	224	214	207	203
Düşük gelirli ülkeler	4,9	5,6	5,9	6,0	5,7	12	14	15	16	16
Düşük-orta gelirli ülkeler	5,1	6,6	5,9	5,6	5,4	64	81	74	72	72
Üst-orta gelirli ülkeler	6,0	6,7	6,7	6,6	6,3	80	88	90	88	85
Yüksek gelirli ülkeler	4,8	6,5	5,6	4,9	4,7	29	40	35	31	29
Ülke Grupları	İşgücüne katılım oranı (%)					İşgücü (milyon)				
	2019	2020	2021	2022	2023	2019	2020	2021	2022	2023

Dünya	60,5	58,6	59,0	59,3	59,4	3473	3407	3471	3532	3578
Düşük gelirli ülkeler	67,3	65,4	65,7	66,2	66,4	253	253	263	273	283
Düşük-orta gelirli ülkeler	54,8	52,5	53,0	53,6	53,8	1262	1230	1263	1300	1327
Üst-orta gelirli ülkeler	65,5	63,6	64,0	64,1	64,0	1342	1312	1330	1340	1346
Yüksek gelirli ülkeler	61,0	60,2	60,3	60,3	60,4	617	611	616	618	622
Not: İstihdam-nüfus oranı ve işgücüne katılım oranı, 15 yaş ve üzeri nüfusa göre hesaplanmıştır.										

Kaynak: ILO World Employment and Social Outlook: Trends 2022, s.23.

Tablo 1'deki çalışma saatleri ile ilgili güncel verilere bakıldığında, haftalık toplam çalışılan saatlerin 15-64 yaş arası nüfusa oranı, dünya genelinde 2019 yılında %27,5 iken, bu oran salgının etkilerinin yüksek seviyede hissedildiği 2020 yılında %25,1'e gerilemiştir. 2022 ve 2023 yılları tahminlerine göre ise, sırasıyla %27 ve %27,2 gerçekleşecek olan bu oranlar 2019 yılındaki seviyelere henüz erişemeyecektir.

Bu bağlamda, 2022 yılında küresel olarak çalışılan toplam saatlerin salgın öncesi seviyelerin yaklaşık %2 oranında altında kalacağı tahmin edilmektedir. Bahsi geçen bu oran, 52 milyon tam zamanlı iş açığı anlamına gelmektedir. 2019 yılında işsiz sayısı 186 milyon olarak hesaplanırken, 2022'de bu sayının 21 milyon kişi artarak 207 milyona ulaşacağı düşünülmektedir. 2022 yılına ait bu işsizlik tablosunun 2016 yılından bu yana önemli bir bozulmaya işaret ettiği ifade edilmektedir (ILO, 2022, s.11). Tüm bu rakamlar bir arada değerlendirilerek COVID-19 salgını gölgesinde emek piyasalarında çalışma saatleri ve işsizliğin görünümü özetlenecek olursa, 2022 yılında küresel işsizliğin artışı ile birlikte toplam çalışılan saatlerin azalacağı beklentisinin hâkim olduğu söylenebilecektir.

Yine Tablo 1'de görüldüğü üzere, COVID-19 salgınının başlangıcından bu yana düşük ve düşük-orta gelirli ülkeler istihdam kayıpları konusunda diğer ülkelere göre daha kötü durumdadır. Üst-orta gelirli ülkeler de istihdam kayıpları konusunda bu iki ülke grubunun hemen ardından gelmektedir. Dahası, emek piyasalarında zaten daha dezavantajlı olan bireyler (kadınlar, gençler, yaşlılar, göçmen işçiler) diğer gruplara göre daha fazla istihdam kaybı yaşamıştır (ILO, 2022, s.22).

En nihayetinde, istihdamdaki toparlanmanın işgücündeki toparlanmadan bile daha yavaş olacağı, küresel işsizlik oranının en az 2023'e kadar 2019 seviyesinin üzerinde kalacağı tahmin edilmektedir. Toplam işsiz sayısının 2022 ve 2023'te azalacağı beklentisine rağmen, küresel işsizliğin 2019'daki işsiz sayısından oldukça fazla olacağı düşünülmektedir. Orta gelirli ülkeler (düşük ve üst) bu süreçte oldukça yavaş toparlanırken, 2020'de 10 yeni yoksuldan 8'inin orta gelirli ülkeler olduğu görülmektedir (ILO, 2022, s.24-25). Tüm bu genel emek piyasası verileri COVID-19 salgınının çalışma saatleri ve istihdamı ciddi ölçüde gerilediğini ortaya koyarken, bu genel tabloda dezavantajlı gruplardan kadınların erkeklere kıyasla krizi derinden hissettiği bilinmektedir. Bu bağlamda küresel kriz gölgesinde kadının emek piyasasındaki görünümünün ve bu bağlamda ekonomide toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin ne yönde ilerlediğinin açığa çıkarılması önem kazanmaktadır.

6. COVID-19 Salgını Gölgesinde Kadının Emek Piyasasındaki Görünümü: Toplumsal Cinsiyet Eşit(siz)liği mi?

2020 yılının ilk aylarında tüm dünyada etkisi görülen COVID-19 salgını, küresel bağlamda sosyoekonomik bir krizi peşinden sürüklerken, bu kriz ülke ekonomilerini farklı düzeylerde etkilemiş, bununla birlikte salgın sonrası toparlanma sürecinde de ülkeler arası eşitsizlikler görülmüştür.

Ülkelerin gelişmişlik düzeylerine göre ekonominin ve emek piyasasının toparlanma sürecinde iyileşme farklılıkları ülkeler arasında olduğu gibi her bir ülkenin kendi içinde de kendini göstermiş ve

iyileşmeler gruplar açısından ülkeler içinde eşit olmamıştır (ILO, 2022, s.13). COVID-19 salgını genel ekonomik tabloda ve istihdamda gerilemeler yaratmakla birlikte, bu süreçte kadınlar salgının ön saflarında olmalarına rağmen kadın ve erkek arasındaki kriz asimetrik olarak büyümüş (WEF, 2021, s.4), dezavantajlı gruplar ve özelde kadınlar hemen her açıdan bu küresel sağlık krizinden daha fazla etkilenmiştir (UN Women, 2021). Diğer bir ifadeyle, salgın çeşitli eşitsizlik biçimlerini derinleştirirken bunun en önemli ayaklarından biri cinsiyet eşitsizliğinin şiddetlenmesi olmuştur. Özel alanda artan eşitsizlik kamusal alanda da görülürken, bu süreçte kadın istihdamında ciddi gerilemeler yaşanmıştır. COVID-19 salgınının kadın istihdamı üzerindeki olumsuz etkisi, küresel düzeyde önümüzdeki yıllarda da devam edecek gibi gözükmektedir (ILO, 2022, s.13).

COVID-19 salgınının sosyal ve ekonomik sonuçlarından kadınların orantısız bir biçimde etkilenmesinin en önemli nedeni, tarihsel süreçte kesintisiz bir şekilde devam eden toplumsal cinsiyet rolleridir (OECD, 2021, s.1). Kriz dışı zamanlarda dahi kadınların istihdama katılım, tam zamanlı çalışma veya yönetsel kademelerde temsil gibi konularda erkeklerden dezavantajlı oldukları bilinmektedir (ILO, 2021c, s.23). İnsana yakışır işe erişimde erkeklerin gerisinde kalan kadınlar, aynı işi yaptıkları erkeklerden daha düşük ücrete ve kötü çalışma koşullarına rızaya zorlanırken, işten çıkarılma riski ve emek piyasalarına tekrar dâhil olma zorluğu ile de daha fazla karşılaşmaktadır (UN Women, 2020b, s.4).

Salgının ilk şokunun etkisiyle tüm dünyada ekonomide olumsuzluklar yaşanmış, bu ilk şokun ardından çeşitli müdahalelerle toparlanma sürecine girilmiştir. Salgının ekonomi üzerindeki olumsuz etkilerine daha dikkatli bakıldığında, emek piyasaları üzerindeki cinsiyetçi etkinin varlığı açıkça görülmektedir. Kamusal alanda hâlihazırda yeterince temsil edilmeyen kadınlar, 2019 ve 2020 yıllarında erkeklere kıyasla daha fazla iş kaybına uğramıştır (UN Women, 2021, s.14). Emek piyasalarındaki bozulmanın hem erkekler hem de kadınlar açısından yıkıcı sonuçları olmasına rağmen kadın istihdamı 2020 yılında %5 azalırken, bu oran erkeklerde %3,9 tür (ILO, 2021c, s.14, 23). Kadın istihdamındaki bu azalma, 2020 yılında istihdam edilen kadın sayısının 54 milyon düşüş göstermesi ve 45 milyon kadının emek piyasasından tamamen ayrılması anlamına gelmektedir (UN Women, 2021, s.3, 14). İşini kaybeden kadın ve erkeklere dair verilen rakamlar, yaklaşık her on kadından dokuzunun, her on erkekten ise yedisinin emek piyasalarından tamamen çekildiğini göstermektedir. Diğer bir ifadeyle, kadınlar aktif olarak yeniden iş arama ve çalışmaya hazır olma konusunda erkeklerin gerisinde kalmaktadır. Cinsiyete duyarlı politikalar üzerine inşa edilecek uygun çözüm önerileri üretilmediği takdirde emek piyasasından çekilen kadınların çalışmaya dönüş yapmama ihtimalleri de yüksektir (ILO, 2021c, s.23).

2021 yılında ise kadınlar için öngörülen %3,3'lük istihdam artışı erkekler için öngörülen %3'lük artışı aşıyor olsa da, yine de bu fark kadınları salgın öncesi istihdam seviyelerine geri getirmek için yetersiz kalmıştır. 2021 yılına dair istihdam edilen kadın sayısına dair verilere bakıldığında, 2019 yılına kıyasla kadın istihdamının 13 milyon daha az olacağı, istihdam edilen erkek sayısının ise önceki yıllara yaklaşık olarak aynı olacağı ifade edilmektedir (UN Women, 2021, s.14). Kısacası 2020 ve 2021 yılları kadın istihdamı açısından oldukça çetin geçmiştir. Veriler, COVID-19 salgınının özel alanda olduğu gibi kamusal alanda da toplumsal cinsiyet eşitsizliklerini pekiştirdiğini açıkça göstermektedir.

Kadınların COVID-19 salgını nedeniyle yaşadıkları istihdam kayıplarının büyük bir kısmı kayıt dışı sektörle ilişkilidir. Salgın kaynaklı virüs tehdidinin yanı sıra karantina önlemleri sebebiyle bu sektör ciddi olumsuzluklarla karşı karşıya kalmıştır. Tüm dünyada yaklaşık 2 milyar insanın kayıt dışı sektörde çalıştığı tahmin edilmektedir (ILO, 2020a, s.6). Kadınların ise özellikle gelişmekte olan ekonomilerde %70 gibi büyük bir payla bu sektördeki yaygınlıkları göz önüne alındığında, salgın nedeniyle yaşanan istihdam kayıplarından en çok etkilenen grupların başında geldikleri görülmektedir (UN, 2020, s.4). Kayıt dışı sektörlerdeki kadınlar bakım yüklerinin artışı ile iş ve gelir kayıpları nedeniyle krizden şiddetli bir şekilde etkilenmiştir. 2020 Haziran ayında kadınların doğrudan bakım sorumluluklarının artmasıyla birlikte kayıt dışı istihdamdaki kazançları COVID-19 salgını öncesi seviyelerin %42,4'üne düşmüştür. Erkek meslektaşlarının kazançları ise daha az bir düşüşle %61,8 seviyesine gerilemiştir (UN Women, 2021, s.14).

Salgının ilk ayında, tahminler küresel olarak kayıt dışı çalışan kadınların gelirlerinin ortalama %60'ını kaybettiğini gösterirken, bu rakamlar Sahra-altı Afrika ve Latin Amerika'da %81, Avrupa ve Orta Asya'da %70 ve Asya ve Pasifik'te %22 olarak gerçekleşmiştir (UN Women, 2020b, s.4).

COVID-19 salgını nedeniyle tüm dünyada yaşanan istihdam kayıpları bölgesel olarak farklılık göstermektedir. 2006 ve 2021 yılları arasındaki cinsiyete ve bölgeye göre istihdam değişimine dair veriler incelendiğinde, ABD'nin küresel kriz nedeniyle kadın istihdamında en çok düşüşün görüldüğü bölge olduğu söylenebilecektir. 2021 yılında ABD'de kadın istihdamı %9,4, erkek istihdamı ise %7 azalmıştır. İkinci en yüksek düşüş ise Arap Ülkeleri'nde görülmüş, bu düşüş kadınlarda %4,1; erkeklerde ise %1,8 olarak gerçekleşmiştir. Bu süreçte Asya-Pasifik'te kadın istihdamı %3,8, erkek istihdamı %2,9 düşüş gösterirken, Avrupa ve Orta Asya'da kadın istihdamı %2,5, erkek istihdamı %1,9 azalmıştır. Afrika'da ise erkek istihdamı 2019-2020 döneminde tüm coğrafi bölgelerde %0,1 gibi oldukça düşük düzeyde azalırken, kadın istihdamı %1,9 düzeyinde kalmıştır (ILO, 2021a, s.2-4). Tüm bu veriler bir arada değerlendirildiğinde, tüm bölgelerde erkeklere kıyasla kadın istihdamındaki düşüşün daha yüksek olduğu görülmektedir. Şekil 1'de tüm dünyada cinsiyete ve ülke gelir gruplarına göre emek piyasasına dair en güncel veriler sunulmuştur:

Şekil 1: Cinsiyete ve Ülke Gelir Gruplarına Göre İstihdam (Nüfus Oranı, %), 2019-2022

Kaynak: ILO, World Employment and Social Outlook: Trends 2022, s.25.

Şekil 1'de görüldüğü üzere, dünya genelinde 2020 yılında kadın istihdamı bir önceki yıla göre %2,2 düşüş, 2021 ve 2022 yılında %0,4 artış; erkek istihdamı ise 2020 yılında bir önceki yıla göre %2,8 düşüş, 2021 yılında %0,7 ve 2022 yılında %0,6 artış göstermiştir. Kadın istihdamı 2020 yılındaki ani düşüşün ardından 2021 ve 2022 yıllarında artış göstermesine karşın, salgın öncesi seviyenin hâlâ altında kalmaktadır. 2022 verileri erkek istihdamının da salgın öncesi seviyelerin altında kalacağını gösterse de, kadın ve erkek istihdamı arasındaki orantısız fark kadınların hâlâ ciddi ölçüde erkeklerin gerisinde kaldığını göstermektedir. Gelir grubuna göre bakıldığında, kadın ve erkek istihdamı arasındaki farkın en yüksek olduğu ülkelerin düşük-orta gelirli ülkeler olduğu görülmektedir.

İstihdam-ışsızlık gibi verilerin yanı sıra çalışma saatlerindeki kayıplara ilişkin cinsiyete dayalı verilere göre, Asya ve Pasifik'te kayıtlı istihdamdaki erkeklerden (%35) daha fazla kadın (%50) çalışma sürelerinde düşüş bildirmiştir. Bununla birlikte Avrupa ve Orta Asya'da serbest meslek sahibi kadınlar (%25), serbest meslek sahibi erkeklere (%21) kıyasla daha fazla iş kaybı yaşadığını ifade etmektedir (UN Women, 2020b, s.5). Kadınların çalışma sürelerinde yaşadıkları düşüş eksik istihdam edilmelerine neden olurken, eksik istihdam konusu genellikle dikkatlerden kaçmaktadır. Bu bağlamda yalnızca istihdam artış-

azalışına bakmak yerine çalışma süreleri, çalışma şartları ve ücretler gibi konuların bir arada ele alınması daha doğru sonuçlar verecektir.

COVID-19 krizinden en çok etkilenen sektörlerde işgücünün büyük bir kısmını kadınlar oluşturmaktadır. Bu süreçte pek çok ülkede ilk işten çıkarmalar hizmet sektöründe görülürken, bunların başında kadın çalışanların çoğunlukta bulunduğu perakende satış, misafir ağırlama ve turizm sektörleri gelmiştir (UN, 2020, s.4). Hizmet sektörü içinde kadınların ağırlıklı olarak yürüttükleri işler, ücretli hastalık ve aile izni gibi temel işçi korumalarının eksikliği de dâhil olmak üzere düşük ücret ve kötü çalışma koşulları ile karakterize edilen “kadınlaştırılmış” işlerdir. Bu işlerde çalışanların 75,4 milyonunun (%54) kadın olduğu tahmin edilmektedir. Bununla birlikte ev hizmetlerinde çalışanlar da bu dönemde özellikle risk altındadır. Bu dönemde bakım ve temizlik hizmetlerine olan ihtiyaç artmasına rağmen karantinalar sebebiyle bu sektördeki kadınlar salgın öncesi çalışma düzenlerini sürdürmekte zorlanmışlardır. Bu durum, büyük ölçüde kadın işgücü arasında gelir ve istihdam kayıplarına neden olmuş, %80’i kadın olan ev hizmetleri çalışanlarının %72’si COVID-19 salgını nedeniyle işini kaybetmiştir (UN Women, 2020b, s.4-5). Bahsi geçen sektörlerde ve işlerde kayıt dışı çalışmanın yoğun oluşu bu kadınların gelirlerini büyük ölçüde azaltmıştır.

COVID-19 salgınına bağlı sosyal izolasyon tedbirleri nedeniyle bu dönemde pek çok işin dijital ortama taşınması, cinsiyete dayalı dijital uçurum nedeniyle kadın istihdamını etkileyen bir diğer faktör olarak değerlendirilebilecektir. Dijital araçlara ve internete erişim ile bunların kullanımına yönelik cinsiyet eşitsizlikleri hâlâ pek çok ülkede mevcuttur (UN Women, 2020a, s.4). Salgın, kadınların istihdam gibi ekonomik güvencesizliğini de açığa çıkarmıştır. 740 milyon kadının geliri salgının ilk ayında %60 düşmüştür (UN Women, 2020b, s.5).

COVID-19 salgınında yaşanan iş, istihdam ve gelir kayıplarının yanı sıra ekonomik güvenlik için kadınların sağlığını daha fazla tehlikeye attıkları ve sağlık sektöründe yoğun talep görmeleri nedeniyle yüksek sağlık riskleriyle karşı karşıya oldukları görülmektedir (UN Women, 2020b, s.4). Bununla birlikte salgın nedeniyle daha uzun saatler ücretli çalışmaya katılırken, ücretli çalışma sonrası evde ücretsiz çalışmaya devam ederek daha fazla çifte iş yüküne maruz kalmaktadırlar. Bu durum onları durmaksızın çalışır hâle getirmiştir (ILO, 2020b). Dünya genelinde sağlık ve sosyal bakım işgücünün %70’inden fazlasını kadınlar oluşturmaktadır (ILO, 2020b; UN Women, 2020b, s.4; UN Women, 2021, s.5). Salgın esnasında ön saflarda çalışan hemşireler, ebeler ve toplum sağlığı çalışanları çoğunlukla kadınlardan oluşmaktadır. Almanya, İtalya, İspanya ve ABD’den alınan verilere göre; kadın sağlık çalışanlarının erkek meslektaşlarına kıyasla 2 ile 3 kat arasında daha fazla COVID-19’a yakalandıkları görülmektedir. Sağlık çalışanları ile birlikte kişisel bakım çalışanları da başkalarıyla yakın temas nedeniyle yüksek risk altındadır. Göçmen ve marjinalleştirilmiş etnik gruplardan kadınlar genellikle bu mesleklerde aşırı temsil edilirken, kendileri ve aileleri için yüksek enfeksiyon riskine rağmen bu işlerde çalışmaya devam etmişlerdir (UN Women, 2020b, s.4-5; UN Women, 2021, s.16). Bununla birlikte sağlık işgücünün büyük bir kısmını kadınlar oluşturmasına rağmen kadınlar sağlık yöneticilerinin %28’ini teşkil etmektedir (UN Women, 2021, s.5).

Tüm bu veriler bir arada değerlendirildiğinde, salgının orantısız bir şekilde kadın istihdamı üzerinde olumsuz bir etkiye sahip olduğu kanıtlanmaktadır. Küresel emek piyasası verilerine bakıldığında, salgının kadınları, özellikle de genç kadınları etkilediği görülmektedir (ILO, 2022, s.25, 28). Bu dönemde genç kadınların erkeklere kıyasla daha fazla istihdam kaybı yaşadığı görülürken, emek piyasalarından uzun vadeli bir şekilde dışlanma riskiyle karşı karşıya kaldıkları da anlaşılmaktadır (UN Women, 2021, s.5). Üstelik en yavaş iyileşmeyi de yine bu grup sağlamaktadır (ILO, 2022:28). 2019 ve 2020 yıllarının dördüncü çeyrekleri arasındaki verilere göre, eğitimde, öğretimde veya istihdamda yer almayan genç kadınların sayısı 48 ülkenin 28’inde artış göstermiştir. 2020’nin son çeyreğinde eğitimde, öğretimde veya istihdamda yer almayan gençlerin yaklaşık 10’da 6’sı kadındır (UN Women, 2021, s.5).

7. Literatür Tartışması

Cinsiyet eşitliği, son yıllarda gündemi oldukça meşgul eden sürdürülebilir kalkınmanın ve bu bağlamda insana yakışır iş gündeminin ayrılmaz bir parçasıdır. Bu gündeme rağmen kadınların sosyal ve ekonomik hayatta yaşamış oldukları dezavantajlar devam etmektedir. Ekonomik hayatta kadınların yaşamış oldukları dezavantajların başında emek piyasalarına girişte ve girmeleri hâlinde önlerinde ciddi bariyerler bulunması gelmektedir. Diğer bir ifadeyle, kadınların istihdama katılımları hâlinde cam tavan tipi engellerin yanı sıra kariyer basamakları ile ilgili rol ve tanımlamalar ciddi bir sorun olmaya devam etmektedir (UNEP, ILO, IOE ve ITUC, 2008, s.279, 293). Tüm bu zorlukların varlığı ve devamlılığı ile birlikte, son yıllarda kadınların sosyal ve ekonomik hayatta erkeklerle hak eşitliği bağlamında denk bir seviyeye gelebilmesi için verilen uğraşlar ve bu uğraşların sonucunda elde edilen sınırlı kazanımlar, 2020 yılının ilk aylarından itibaren tüm dünyayı etkisi altına alan COVID-19 salgını nedeniyle kesintiye uğramış gözükmemektedir.

COVID-19 salgını sağlık, ekonomi, güvenlik ve sosyal koruma başta olmak üzere hemen her alanda yalnızca biyolojik cinsiyetleri nedeniyle kadınlar ile kız çocuklarını daha fazla etkilemiştir (UN, 2020, s.2). Küresel Cinsiyet Eşitsizliği Raporu'na göre; 2021 yılında küresel olarak toplumsal cinsiyet eşitliğine yaklaşma oranı ortalama olarak %68 olarak gerçekleşmiştir. 2020 yılı ile birlikte 2021 yılı verileri bir arada değerlendirildiğinde, COVID-19 salgını nedeniyle küresel cinsiyet eşitliği konusunda ilk kez gerileme yaşandığı ifade edilmektedir. Bu gerileme etkisi de göz önüne bulundurulduğunda, dünya çapında toplumsal cinsiyet eşitliğine erişim için 136 yıl daha beklemek gerekmektedir (WEF, 2021). Bu gerilemenin toplumsal cinsiyet eşitliği ile ilgili uzun yıllar mücadele sonucu elde edilen sınırlı ilerlemeyi kesintiye uğrattığı görülürken, krizlerin kadınlar üzerinde daha yıkıcı etkilerinin olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır.

Kadınların bir krizi atlattıklarında ve krizden etkilenen küçük işletmelerini yeniden inşa etmelerindeki zorlukların en önemli nedeni, tüm dünyada toprağa, finansal sermayeye ve diğer varlıklara daha az erişebilmeleridir. Avrupa ve Orta Asya'da UN'nin toplumsal cinsiyet eşit(siz)liğini değerlendirme anketlerinden ortaya çıkan kanıtlar, serbest meslek sahibi kadınlar ve erkekler arasındaki farka vurgu yaparak erkeklerin çalışma saatlerinin azalma olasılıklarının daha yüksek olmasına karşın (kadınların %50'sine karşı erkeklerin %54'ü) daha fazla kadının, COVID-19 salgını nedeniyle işini veya mesleğini kaybettiğini ortaya çıkarmaktadır. Kadınların %25'i bu dönemde işini veya mesleğini kaybederken, bu rakam erkeklerde %21 olarak gerçekleşmiştir (UN Women, 2020b, s.4).

Tüm dünyada yaşanan krizlerin kadınlar ve erkekler açısından yaratmış olduğu sonuçlar değerlendirildiğinde, çeşidi ne olursa olsun bu krizlerin etkilerinin cinsiyetten bağımsız olmadığı ve bu bağlamda küresel bir sağlık krizine dönüşen COVID-19 salgınının de cinsiyetli bir kriz olduğu görülmektedir. COVID-19 salgını nedeniyle erkeklerin daha fazla ölüm oranına sahip olduğu bildirilirken, ekonomik ve sosyal sonuçlar göz önüne alındığında ise kadınlar ve kız çocuklarının daha fazla etkilendikleri ve dezavantajlarının giderek büyüdüğü bildirilmektedir. Kadınlar, emek piyasalarının kırılğan aktörleri oldukları için geçim kaynaklarını erkeklerden daha hızlı kaybetmektedir. UN Women ve UNDP analizlerine göre; 2021 yılına kadar dünya çapında yaklaşık 435 milyon kadın ve kız çocuğu günde 1,90 dolardan daha az bir gelirle yaşayacak ve salgın kaynaklı şokların bir sonucu olarak bunların 47 milyonu yeniden yoksulluğa düşecektir (UN Women, 2020b, s.1; UN Woman, 2021, s.6). 25-34 yaş aralığındaki kadınların erkeklere oranla %25 daha fazla aşırı yoksulluk sınırında yaşadığı tahmin edilmektedir (BM, 2020, s.7). Bu rakamlar, tüm dünyada hâlihazırda yaşanan kadın yoksulluğunun derinleşme tehdidini artırmaktadır (Kahraman ve Özsoy, 2021). 2020 yılının ilk aylarında patlak veren krizin tüm dünyada ekonomi üzerindeki etkilerinin tam anlamıyla aşılamadığı bilinmekle beraber, bu etkilerin ne kadar süreceği bilinmediği için kadın yoksulluğu konusunda endişeler artmaktadır.

Talay Keşoğlu'na (2022) göre de, COVID-19 salgını kadınların maruz kaldığı toplumsal cinsiyete dayalı eşitsizlikleri körüklemiş ve bu nedenle salgın cinsiyetli bir küresel kriz olarak deneyimlenmiştir. Bu

eşitsizlik, ekonomi ve siyaset başta olmak üzere tüm günlük hayat pratiklerine sirayet etmiştir. Özellikle COVID-19 salgınına bağlı karantina sürecinde ücretli veya ücretsiz emek olarak çalışması fark etmeksizin her yaş grubundaki kadının ev içi bakım emeklerinin arttığı ve bu dönemde işten çıkarmalardan kadınların daha fazla etkilenmeleri sebebiyle gelir kaybı yaşayarak yoksullaştıkları görülmüştür.

COVID-19 salgınıyla mücadelede her ülke kendine has tedbirler uygulamasına rağmen, bu tedbirlerin en yaygını virüsün yayılım hızının azaltılması maksadıyla sosyal mesafenin korunması ve izolasyon olmuştur. İvedilikle uygulanan bu tedbirler, salgın ile mücadelenin cinsiyet körü bir nitelik kazanmasına uygun bir ortam hazırlamıştır. Sosyal izolasyona dayalı tüm tedbirler, esas olarak kadınları mağdur ederken, bu mağduriyetler ev içi üretim, özel ve kamusal alan kıskacında kurulmaya çalışılan iş-yaşam dengesi, ekonomik etkiler ve kadına yönelik şiddet şeklinde özetlenebilecektir (Sumbas, 2021, s.155). Sosyal ve ekonomik hayatta kadınların yaşamış oldukları bu mağduriyetler, çocuk sahibi olan kadınlar üzerinde daha da etkili olmuştur. Zeybekoğlu Akbaş ve Dursun'a (2020, s.80-81) göre, COVID-19 salgını sürecinde emek piyasalarına katılan çocuk sahibi kadınlar, "özel alanına kamusal alanı sığdıran" annelerdir. Özel ve kamusal alanın salgın sürecinde daha fazla iç içe geçmesi, çocuk sahibi olan kadınları oldukça yıpratmıştır.

Adams-Prassl, Boneva, Golin ve Rauch (2020) tarafından yürütülen özel ve kamusal alana dair cinsiyet eşitliğini ölçmeye dayalı araştırma verilerine göre; COVID-19 salgını başladığından günümüze kadarki süreçte ABD ve İngiltere'de kadınların işlerini kaybetme ve kazançlarında düşüş yaşama olasılıkları erkeklere kıyasla daha yüksek seyretmiştir. İngiltere'de kadınların işlerini kaybetme olasılıkları erkeklere kıyasla %5 fazla iken, ABD'de bu fark %7'ye çıkmıştır. Zaman kullanımı açısından erkekler kadınlarla kıyaslandığında, kadınların uzaktan eğitim ve çocuk bakımı için daha fazla zaman harcadığı görülmektedir (Adams-Prassl ve ark., 2020, s.3,19). İngiltere'de erkeklerin çocuk bakımı için 2,5 saatin altında ve uzaktan eğitim için 2 saatten az zaman harcadığı görülmektedir. Kadınlar ise çocuk bakımı için 3,5 saatten ve uzaktan eğitim için 2 saatten fazla zaman harcamaktadır. ABD'de bu işler için cinsiyet farkı biraz daha az olmasına rağmen genel manada İngiltere ile benzer bir tablo ortaya çıkmaktadır. Araştırmacılar, salgın nedeniyle iş kaybındaki cinsiyet farkının, her ülke içinde eğitim, meslek ve bölgesel konum kontrol edildikten sonra bile devam ettiğini ifade etmektedirler. Cinsiyet farkının kapanmamasının en önemli nedeni ise ev içi üretim ve bakım emeği için harcanan zamanın kadınlar açısından daha yüksek olmasıdır (University of Cambridge, 2020). Koca'nın (2021) salgın döneminde çeşitli ülkelerde çalışan kadınların ücretsiz bakım emeği sorununu çözmeye yönelik atılan adımları değerlendirdiği çalışmasında, kadınlarla erkekler arasında ev içi üretim ve bakım emeği hususlarında ciddi bir zaman farkı olduğu ve kadınların istihdamda erkeklerin gerisinde kaldığı sonucu ortaya çıkmaktadır. Kadınlar bakım emeği sorunsalı sebebiyle işgücünden ayrılmayı veya kariyer hedeflerini küçültmeyi düşünmektedirler.

Andrew ve ark. (2020) tarafından yürütülen araştırma verileri de benzer sonuçlar ortaya koymaktadır. Kadınların Şubat 2020'den itibaren ücretli bir işten ayrılma olasılıkları erkeklerden daha yüksektir. İşten ayrılmanın yanı sıra kadınların mevcut küresel kriz esnasında işlerini geçici veya kalıcı olarak kaybetme olasılıkları da erkeklerden %23 daha fazladır. Ücretli bir işte çalışan anne ve babalar arasında annelerin çalışma saatleri babalara göre daha büyük oranda azalmıştır. Kriz öncesinde çalışan kadınlar haftada ortalama 6,3 saat ücretli iş yaparken, kriz sonrasında bu çalışma 4,9 saate düşmüştür. Evden çalışan kadın ve erkeklerde ise, kadınların ücretli işleri ile birlikte çocuk bakımına ayırdıkları zaman erkeklere kıyasla daha yüksektir. Kadınlar günün ortalama 10,3 saatinde çocuk bakımı ile ilgilenirken, erkekler 2,3 saat daha az çocuk bakımı ile ilgili faaliyetlere katılmaktadır. Bununla birlikte ev içi üretimde kadınlar yine erkeklere kıyasla 1,7 saat daha fazla zaman geçirmektedir. Galasso ve Foucault (2020, s.10) da Avusturya, Kanada, Almanya, İtalya, Polonya ve İsveç'te kadınların erkeklere kıyasla işlerini daha fazla kaybettiklerini veya bırakmak zorunda kaldıklarını ifade etmektedir.

25-54 yaş arası çocuklu kadınlardan toplanan bilgilere göre, bu kadınların karantina sürecinde okulların kapanmasıyla erkeklere kıyasla ücretsiz bakım ve ev işi yüklerinin arttığı ve istihdama

katılımlarının azaldığı görülmüştür. 2019 ve 2020'nin son çeyrekleri arasında Ekvador, İtalya, Kuzey Makedonya Cumhuriyeti'nin de içinde olduğu 11 ülkenin 7'sinde 6 yaş altı çocukları olan çalışma çağındaki kadınlar ve erkekler arasında işgücüne katılımında toplumsal cinsiyet farkı daha da genişlemiştir (UN Women, 2021, s.14).

Tüm dünyada COVID-19 salgını nedeniyle özellikle karantina döneminde kadın ve erkeklerin ücretli ve ücretsiz emek olarak zaman kullanımları değerlendirmesinde, yaygın olarak kadınların aleyhine bir tablo olduğu gözlemlenirken, Türkiye'de de benzer bir durumla karşılaşmıştır. Uzaktan eğitime geçilmesi, çocuk, yaşlı ve hasta bakım ihtiyaçlarının artması, piyasadan tedarik edilen ürün ve hizmetlere erişimde yaşanan aksaklıklar gibi olağanüstü durumlar, ev içi üretim ve bakım emeğine yönelik ciddi bir talep artışına neden olmuştur. Bu durum kadınların ücretli ve ücretsiz olarak sundukları emeklerini artırarak, hâlihazırda yaşamış oldukları çifte iş yükünü daha da artırmıştır. Bununla birlikte dünyada olduğu gibi Türkiye'de de kadınlar istihdamda daha kırılgan bir konuma sürüklenmiştir (UNDP, 2020). Topal ve Kaya'nın (2021) yürütmüş oldukları araştırma sonucuna göre, kadınların COVID-19 salgını döneminde kriz dışı zamanlarda kendilerine ait olduklarını düşündükleri ev içi üretim ve bakım emeği sorumlulukları oldukça artmış, bununla birlikte emekleri iyice görünmez hâle gelmiştir. Bir diğer önemli sorun ise, özel alan ve kamusal alanın sınırlarının iyice bulanıklaşarak kadınların kamusal alanda kalmakta zorlanmaları olmuştur. Aksu Kocatürk (2021) de benzer şekilde Türkiye'de 135 kadınla yapmış olduğu görüşme neticesinde, salgın nedeniyle kadınların ev içi yükümlülüklerin orantısız bir şekilde arttığını ifade etmektedir.

Yine Türkiye'de TÜSİAD, TÜRKONFED ve UN Women (2020, s.6, 17-19) ortaklığında yürütülen araştırmaya göre; kadın ve erkek çalışanların iletmiş oldukları sorun alanlarında en büyük farkların başında özel ve kamusal alan dengesinin kurulması gelmiştir. Bu farkları sırasıyla evden çalışma ile birlikte ücretli çalışma saatlerinin artması, endişe, psikolojik stres, tükenmişlik vb. durumlar ve evde iletişim ve bilişim teknolojilerine kısıtlı erişim zorlukları izlemektedir. Özel sektörde çalışan kadınların neredeyse tamamına yakını (%99) artan ev işleri ve çocuk, yaşlı ve hasta bakımı sebebiyle COVID-19 salgını döneminde oldukça zorlandıklarını, %97'si uzaktan ve evden çalışma nedeniyle iş yüklerinin ve %89'u ise karantina ve artan iş yükü nedeniyle ev içi şiddetin arttığını belirtmiştir. Bununla birlikte salgın nedeniyle ortaya çıkan ruhsal ve duygusal sorunlar ile bunların sağlık üzerindeki olumsuz etkilerini erkeklere kıyasla daha yüksek oranda yaşadıkları (%96,5) ortaya çıkmıştır (UN Women, 2020c, s.10). Tüm dünyada yürütülen çeşitli araştırmalara göre hem ücretli hem de ücretsiz kadın emeği salgından olumsuz etkilenmiştir (Bezirgan Tanış, 2021; Akkan ve Kesici, 2021; Çalış Duman, 2021; Hopyar, 2021).

COVID-19 salgınının ekonomik etkilerinin toplumsal cinsiyet eşitsizliğini güçlendirdiğine yönelik görüşler daha yaygın olmakla birlikte bu eşitsizliğin azalabileceğine yönelik tartışmalar da yürütülmektedir (Yaşar Dinçer ve Yirmibeşoğlu, 2020, s.188). Salgın sebebiyle işini kaybeden veya evden çalışmaya başlayan erkeklerden ve salgın sürecinde aktif olarak çalışmaya devam eden kadınlardan oluşan ailelerde erkekler ister istemez geçici bir süre de olsa ev içi üretim ve bakım emeğinin temel sağlayıcıları hâline gelebilmektedir (Alon, Olmstead-Rumsey ve Tertilt, 2020, s.20-22). Bahsi geçen aile modelleri sayıca daha az olmakla birlikte bu geçici bakım yükü sorumluluğu değişiminin kalıcı ve gelecekte toplumsal cinsiyet eşitliğine yönelik bir katkısı olup olmayacağını ise zaman gösterecektir. Bununla birlikte daha önce de belirtildiği gibi, salgın sürecinde çift kazananlı ailelerde evden çalışmaya geçilmesi sonucu kadının ücretsiz çalışmaya erkeğin ise ücretli çalışmaya daha fazla zaman ayırma eğiliminde olması durumu daha yaygındır. Bu bağlamda erkeğin evden çalıştığı veya işini kaybettiği ancak kadının ev dışında ücretli çalıştığı durumlarda erkeklerin ev içi üretim ve bakım emeğinden sorumlu hâle gelmesi, toplumsal cinsiyet eşitsizliğine dayalı tabloyu değiştirebilecek veya azaltacak güçte ve süreklilikte olacak gibi gözükmemektedir.

8. Sonuç

COVID-19 salgınının ekonomide küresel cinsiyet eşitsizliği üzerindeki etkilerinin açığa çıkarılmasının hedeflendiği çalışmada, bahsi geçen eşitsizliğin varlığına dair kanıtlar sunulmuş ve ilgili alanlar ile özellikle feminist literatüre katkı yapılması amaçlanmıştır. Kadınların salgın döneminde özel ve kamusal alanda yaşadıkları sorunlar çeşitli açılardan irdelenerek verilerle desteklenmiş ve COVID-19 salgınının kadınlar açısından daha yıkıcı sonuçları olduğu ortaya çıkarılarak hedefe ulaşılmıştır.

Kadınların ev içi üretim ve karşılıksız bakım emeğinden birincil derecede sorumlu tutulmalarına karşın erkeklerin kamusal alanla eş kılınması, kadınların yaşamış oldukları tüm dezavantajların ve bu dezavantajlar nedeniyle oluşan eşitsizliğin asıl nedenidir. Bu eşitsizlik, tüm günlük hayat pratiklerinde olduğu gibi kadınların ekonomik sistem içindeki gücünü de zayıflatırken, emek piyasalarına girişte ve istihdamda kalmada çeşitli zorluklar yaşamalarına neden olmaktadır. Özellikle kriz dönemlerinde kadınların hem özel hem de kamusal alanda çeşitli zorluklarla karşılaştıkları görülmektedir.

Küresel bir krize dönüşen COVID-19 salgını nedeniyle kadınların ev içi üretim ve bakım emeğine ayırdıkları zaman ve istihdam kayıpları erkeklere kıyasla orantısız bir şekilde artmıştır. 2020 yılının ilk çeyreğinde etkileri tüm dünyada görülmeye başlayan salgın koşulları, kadınların hâlihazırdaki dezavantajlarını katlayarak büyümüştür. Çalışan ve çocuk sahibi kadınların çifte mesai ve yakın bir tarihe kadar duygusal emeğe dair rollerin de eklenmesiyle üçüncü mesai yaptıkları tartışılırken, COVID-19 salgınının kadınlara yeni sorumluluklar yüklemesiyle dördüncü mesai kavramı gündeme gelmiştir. Bununla birlikte salgın nedeniyle evden çalışan kadınların kamusal alanlarını özel alanlarına sığdırmaları beklentisi de kadınları ciddi ölçüde yıpratmıştır. COVID-19 salgınının pek çok eşitsizlik türünü tetiklediği ve bunların başında toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin geldiği söylenebilecektir.

Kadınların karşılıksız ve de görünmeyen emekleri, esas olarak resmi ekonominin ve hanehalklarının devamlılığı için elzemdir. COVID-19 salgınında uygulanan karantina tedbirleri, okul ve işyerlerinin kapatılması ile birlikte çeşitli hizmetleri de sekteye uğratarak, bu emek türüne olan bağımlılık bir kez daha açığa çıkmıştır. Ancak bu açığa çıkış bu emek türünü daha değerli hâle getirmezen, özel alanda kadınların maruz kaldığı iş yükü artışı, bu süreçte kadınların kimi zaman yarı zamanlı çalışmayı veya istihdamdan ayrılmayı düşünmelerine, kimi zaman da sektörel ve mesleki ayrışma nedeniyle kadınların yoğun oldukları sektörlerin krizden etkilenmesiyle işlerini kaybetmelerine neden olmuştur. Bununla birlikte milyonlarca kadın emek piyasalarından tamamen çekilmiştir. Bu durum kadınların yoksulluk tehdidini artırmaktadır.

COVID-19 salgınının tüm dünyada genel ekonomik tabloyu bozduğu ve işsizliği artırdığı bilinmekle beraber güncel veriler ışığında kadınların bu süreçte erkeklere göre daha fazla etkilendiklerinin açığa çıkması, bu krizin cinsiyetten bağımsız olmadığını göstermektedir. 2022 ve 2023 yılına dair tahminler kadınlarda istihdam artışı yaşanacağını öngörmekle birlikte, bu artış salgın öncesi seviyelerin yakalanması için henüz yeterli olmayacaktır.

Tüm bu veriler, salgının son yıllarda toplumsal cinsiyet eşitliğine dayalı sınırlı ilerlemeleri kesintiye uğrattığını göstermektedir. Bu kesintinin kalıcı bir nitelik kazanmaması için toplumsal cinsiyet eşitliğine dayalı politikaların ve sosyal koruma sistemlerinin geliştirilmesi ile birlikte özellikle ev içi üretim ve bakım emeği sorununa çözüm getirilmelidir. Öncelikle üretken kabul edilmeyen bu ücretsiz emek türü değerli hâle getirilmeli, akabinde çocuk bakım hizmetlerine erişim uygun ve kaliteli koşullarda sunulmalıdır. Günümüzde sıklıkla telaffuz edilen sürdürülebilir kalkınmanın sağlanabilmesi için toplumsal cinsiyete duyarlı bir iyileşme hızı şarttır.

ILO, UN ve OECD gibi kurumların raporları ile literatürdeki çeşitli araştırma sonuçları, COVID-19 salgını gölgesinde ekonomide küresel cinsiyet eşitsizliğinin arttığı yönünde bir sonuca ulaşılmasında temel belirleyiciler olmuştur. 2020 ve 2021 yılına ait somut veriler olmasına karşın yakın gelecek ile ilgili

değerlendirmeler tahminlere dayanmaktadır. Tüm dünyada salgının etkisini yitirmeye başlamasıyla yakın gelecek tahminlerinden farklı dinamikler oluşabileceği ihtimali gözden kaçırılmamalıdır. Bununla birlikte küresel bağlamda savaş, iklim krizi vb. nedenlerle salgın dışında olağandışı başka durumların da yaşanıyor olması resmi ekonomileri çeşitli yönlerden etkilemektedir. İlgili verilere bağlı kalınması ve salgınla eş zamanlı olarak küresel ekonomiyi etkileyen diğer durumların kapsam dışı tutulması çalışmanın sınırlılığını oluşturmaktadır. Bununla birlikte verilerin sağlandığı raporların küresel bağlamda güncel ve nesnel bilgi akışını sağlayan kurumlar tarafından yayımlanmış ve bu kurumların kadın istihdamı ile ilgili spesifik araştırmalar yürütüyor olması, güvenilirlik ve geçerliliği artırmakta ve çalışmanın güçlü yanını oluşturmaktadır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Kaynakça

- Acar-Savran, G. (2013). *Beden emek tarih, diyalektik bir feminizm için* (3.bs). İstanbul: Kanat Yayınları.
- Adams-Prassl, A., Boneva, T., Golin, M. & Rauh, C. (2020, April). *Inequality in the impact of the coronavirus shock: Evidence from real time surveys*, Cambridge-INET Working Paper Series No: 2020/18, Cambridge Working Papers in Economics: 2032, University of Cambridge.
- Akkan, B. ve Kesici, Z. (2021). Covid-19 salgını, iş ve aile yaşamını uzlaştırma ve toplumsal cinsiyete dayalı eşitsizlikler üzerine bir inceleme. *Çalışma ve Toplum*, 2021/4, 2813-2838. Erişim adresi: <https://calismatoplum.org/makale/covid-19-salginisve-aile-yasaminiuzlastirma-ve-toplumsal-cinsiyete-dayaliesitsizlikler-uzerine-birinceleme>
- Aksu Kocatürk, G. (2021). Covid-19 pandemi sürecinde kadınların ev içi yükümlülükleri. *Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, Kış Sayısı, 240-253. <http://dx.doi.org/10.48145/gopsbad.970414>
- Alon, T., Doepke, M., Olmstead-Rumsey, J. & Tertilt, M. (2020, April). *The impact of covid-19 on gender equality*. Working Paper Series, Working Paper-26947, Cambridge: National Bureau of Economic Research.
- Andrew, A., Cattan, S., Costa Dias, M., Farquharson, C., Kraftman, L., Krutikova, S., Phimister, A. & Sevilla, A. (2020, May 27). Parents, especially mothers, paying heavy price for lockdown, *Institute for Fiscal Studies*, Retrieved from <https://ifs.org.uk/publications/14861>
- Bezirgan Tanış, B. (2021). Covid-19 pandemisi sürecinde kadın emeğinin görünümüleri. *Sosyoloji Dergisi*, 41-42, 263-283. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sosder/issue/65879/1028667>
- Birleşmiş Milletler. (2020, April 9). *Politika özeti: Covid-19'un kadınlar üzerindeki etkisi*.
- Butler, J. (2014). *Cinsiyet belası feminizm ve kimliğin alt üst edilmesi* (B. Ertür, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Chung, H. (2020, March 30). Return of the 1950s housewife? How to stop coronavirus lockdown reinforcing sexist gender roles. *The Conversation*. Retrieved from <https://theconversation.com/return-of-the-1950s-housewife-how-to-stop-coronavirus-lockdown-reinforcing-sexist-gender-roles-134851>

- Çalış Duman, M. (2021, 1-2 Haziran). *Covid-19 salgınında kırılğan taraf: Kadın çalışanlar* [Konferans sunumu]. International Asian Congress on Contemporary Sciences-V, Azerbaijan Nakhchivan State University.
- Demir, O. Ö. (2017). Nitel araştırma yöntemleri. İçinde K. Böke (Ed.), *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri* (s.286-318). Alfa Yayınları.
- Ecevit, Y. (2021). *Türkiye’de katılımcı demokrasinin güçlendirilmesi: Toplumsal cinsiyet eşitliğinin izlenmesi projesi faz II- Toplumsal cinsiyet eşitliğinin temel kavramları*, Ankara: Ceid Yayınları.
- Galasso, V. & Foucault, M. (2020). *Working during covid-19: Cross-country evidence from real-time survey data*. OECD Social, Employment and Migration Working Papers, No: 246.
- Héritier, F. (2015). İnsanlığın şafağında (Y. Aşçı Dalar, Çev.). İçinde Françoise Héritier, Michelle Perrot, Sylviane Agacinski, & Nicole Bacharan (Eds.), *Kadınların en güzel tarihi* (s. 3-51). Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Hochschild, A. & Machung, A. (1989). *The second shift: Working parents and the revolution at home*. New York: Viking.
- Hopyar, Z. (2021). Covid-19 sürecinde toplumsal cinsiyet eşitsizlikleri: Birleşik Krallık örneği. *Akademik Düşünce Dergisi*, Sayı 4, Güz 2021, 90-106. <http://dx.doi.org/10.53507/akademikdusunce.913572>
- International Labour Organization. (2017). *World employment and social outlook – Trends for women 2017*. International Labour Office, Geneva.
- International Labour Organization. (2020a, April 7). *Covid-19 and the world of work, second edition updated estimates and analysis*.
- International Labour Organization. (2020b, April 13). *Women health workers: Working relentlessly in hospitals and at home*, Comment, Retrieved from https://www.ilo.org/global/about-the-ilo/newsroom/news/WCMS_741060/lang--en/index.htm
- International Labour Organization. (2021a, July). *Building Forward Fairer: Women’s rights to work and at work at the core of the COVID-19 recovery*, Policy Brief.
- International Labour Organization. (2021b, January). *ILO monitor: Covid-19 and the world of work*. Seventh edition.
- International Labour Organization. (2021c). *World employment and social outlook: Trends 2021*.
- International Labour Organization. (2022). *World employment and social outlook: Trends 2022, Geneva*.
- Kahraman, A. B. ve Özsoy, E. (2021). Covid-19 döneminde derinleşen kadın yoksulluğu. *Milli Kültür Araştırmaları Dergisi*, 5(2), 1-20. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2028722>
- Koca, D. (2021). Covid-19 döneminde çalışan kadınların ücretsiz bakım emeği sorununun seçilmiş ülkelerin çözüm mekanizmaları kapsamında değerlendirilmesi. *Journal of Emerging Economies and Policy*, 6(2), 333-351. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2014708>
- Koç, E. ve Yeniçeri, Z. (2021). Covid-19 pandemi sürecinin toplumsal cinsiyet eşit(siz)liğine etkileri. *Akdeniz Kadın Çalışmaları ve Toplumsal Cinsiyet Dergisi*, IV(1), 80-102. <http://dx.doi.org/10.33708/ktc.899892>

- Mies, M. (2014). Cinsiyete dayalı işbölümünün toplumsal kökenleri (Y. Temurtürkan, Çev.). İçinde M. Mies, V. Bennholdt-Thomsen, & C. Von Werlhof (Eds.), *Son sömürge: Kadınlar* (s. 101-150). İletişim Yayınları.
- Organisation for Economic Co-operation and Development. (2021). *Tackling coronavirus (covid-19): Contributing to a global effort, Towards gender-inclusive recovery*.
- Sumbas, A. (2021). Türkiye’de covid-19 pandemisiyle mücadele politikalarında görünmeyenler: Kadınlar. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 39(Covid-19 Özel Sayısı), 155-172. <http://dx.doi.org/10.17065/huniibf.884445>
- Power, K. (2020). The covid-19 pandemic has increased the care burden of women and families. *Sustainability: Science, Practice and Policy*, 16(1), 67-73. <http://dx.doi.org/10.1080/15487733.2020.1776561>
- Talay Keşoğlu, B. (2022, Şubat). *Covid-19 pandemisini ‘cinsiyetli’ bir küresel kriz olarak deneyimledik!*, [Basın Bülteni].
- Topal, N. ve Kaya, S. (2021, 4-5 Kasım). *Çalışan kadınların covid-19 pandemisi döneminde ev içi rollerindeki değişim: Emek sömürsü* [Konferans sunumu]. Uluslararası Kadın ve Aile Sempzyoumu, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun. <http://ukas2021.com/Home/Page/44?slug=Tam%20Metin%20Kitab%C4%B1>
- Türk Sanayicileri ve İş İnsanları Derneği, Türk Girişim ve İş Dünyası Konfederasyonu & United Nations Women. (2020, Kasım). *Covid-19 salgınının kadın çalışanlar açısından etkileri*.
- United Nations. (2020, April 9). *Policy brief: The impact of covid-19 on women*.
- United Nations Environment Programme, International Labour Organization, International Organisation of Employers & International Trade Union Confederation. (2008). *Green jobs: Towards decent work in a sustainable, low-carbon world*. Publishing Services Section United Nations Office, United Nations Environment Programme, Nairobi.
- United Nations Development. (2020). *Covid-19 küresel salgın sürecinde Türkiye’de bakım ekonomisi ve toplumsal cinsiyet temelli eşitsizlikler*, Araştırma Notu.
- United Nations Women. (2020a). *Adressing the economic fallout of covid-19: Pathways and policy options for a gender-responsive recovery*, Policy Brief No. 15.
- United Nations Women. (2020b). *From insights to action: Gender equality in the wake of covid-19*, New York, NY.
- United Nations Women. (2020c). *The economic and social impact of covid-19 on women and men: Rapid gender assessment of covid-19 implications in Turkey*, Turkey: Ankara.
- United Nations Women. (2021). *Progress on the sustainable development goals the gender snapshot 2021*.
- University of Cambridge. (2020, April 21). *Women bear brunt of coronavirus economic shutdown in UK and US*. Retrieved from <https://www.cam.ac.uk/research/news/women-bear-brunt-of-coronavirus-economic-shutdown-in-uk-and-us>
- Walby, S. (1986). *Patriarchy at work*. University of Minnesota Press.
- World Economic Forum. (2019, March 8). *An economist explains why women are paid less*. Retrieved from <https://www.weforum.org/agenda/2019/03/an-economist-explains-why-women-get-paid-less/>
- World Economic Forum. (2021). *Global gender gap report 2021*.

- Yaşar Dinçer, F. C. ve Yirmibeşoğlu, G. (2020). COVID-19'un ekonomik etkilerinin toplumsal cinsiyet eşitliği bağlamında değerlendirilmesi. *Gaziantep University Journal of Social Sciences, Special Issue*, 780-792. <http://dx.doi.org/10.21547/jss.787218>
- Yerlikaya, B. (2020). *Türk Sineması'nın üretken kadınları: Öteki'den özne'ye (Toplumsal cinsiyet bağlamında 1980 sonrası Türk Sineması'nda kadın emeği)*. Ankara: Nobel Bilimsel Eserler.
- Yıldırım, A. ve Şimşek H. (2021). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri (12.bs)*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Zeybekoğlu Akbaş, Ö. ve Dursun, C. (2020). Koronavirüs (Covid-19) pandemisi sürecinde özel alanına kamusal alanını sığdıran çalışan anneler. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD)*, 7(5), 78-94, Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/asead/issue/54658/738006>

The Climate Crisis and the Global Green New Deal: The Political Economy of Saving the Planet*

İklim Krizi ve Küresel Yeşil Yeni Anlaşma: Gezegeni Kurtarmanın Politik Ekonomisi

OKTAY ÖZDEN¹

1. Introduction

Climate change is a hot topic spreading to almost every discipline like physics, biology, anthropology, climatology, economics, and politics. Although the origins of climate change studies date back to the 19th century, studies on climate change have increased drastically in the first two decades of the 21st century. It is an economic and political issue as well as an issue discussed in natural sciences. So, in the political area, green new deal projects have been discussed nowadays.

In the book “Climate Crisis and the Global Green New Deal: The Political Economy of Saving the Planet,” Robert Pollin and Noam Chomsky provide a comprehensive explanation of the climate crisis. Moreover, they present political and economic agendas to deal with the climate crisis and save our planet. It was firstly published by Verso in 2020. While pages were being read, this book might be somehow perceived as an interview conducted by C. J. Polychroniou, a political economist. The authors are widely known in western academia. Robert Pollin is one of the famous economists who propose a global green new deal project consisting of the green transformation of the economy. He is a Professor of Economics and Co-Director of the Political Economy Research Institute (PERI) at the University of Massachusetts-Amherst. On the other hand, Noam Chomsky is one of the most influential philosophers, linguists, and political activists today. He is called “The Father of Modern Linguistics.” The book is organized into four main chapters involving Pollin’s and Chomsky’s explanations and remarks to questions asked by Polychroniou. These four chapters are I. The Nature of Climate Change, II. Capitalism and the Climate Crisis, III. A Global New Deal, IV. Political Mobilization to Save the Planet.

DOI: [10.47934/tife.11.01.06](https://doi.org/10.47934/tife.11.01.06)

*By Noam Chomsky and Robert Pollin with C. J. Polychroniou (2020). 192 pp., ISBN 978-1788739856, VERSO

1. Araştırma Görevlisi, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, İstanbul.

ORCID: 0000-0001-5739-8783

SORUMLU YAZAR / CORRESPONDING AUTHOR

Oktay Özden,

İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, İstanbul.

E-mail: oozden@29mayis.edu.tr

BAŞVURU / SUBMITTED: 08.04.2022

REVİZYON TALEBİ /

REVISION REQUESTED: -

SON REVİZYON /

LAST REVISION: -

KABUL / ACCEPTED: 02.06.2022

Atf / Citation: Ozden, O. (2022). The climate crisis and the global green new deal: The political economy of saving the planet. *Trakya Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi e-Dergi*, 11(1), 82-89, <https://doi.org/10.47934/tife.11.01.06>

I will present a brief synopsis of four chapters in the following section. Firstly, I explain the current situation of global warming with previous threats to the human race, which was covered in the first chapter of the book. Then, I explain the second chapter by clarifying the relationship between capitalism and the climate crisis. After that, I present "A Global Green New Deal" proposed by Robert Pollin. In this part, I also describe the contributions of Chomsky. Then, I clarify the discussion, conducted in the book's last chapter, about political mobilization affecting the global balance of power. Until this point, I give a summary of the book. Then, I pass on my assessments about the book. I criticize the book chapter by chapter.

2. Brief Synopsis

The first chapter, namely "The Nature of Climate Change, " starts with Chomsky's situating the climate change crisis and comparing it with previous threats. The problem of climate change can only be solved with international effort because it is a threat to all nations worldwide. This is one of the crucial results stated at the beginning of the book. And people have particular responsibilities for combating climate change crises. Noam Chomsky emphasizes another possible threat to humanity. In the 20th century, humankind began to speed up the global termination by accelerating nuclear weapons. However, some successful attempts to prevent human extinction were experienced. ABM, INF, Open Skies, and New START were major controls. At the beginning of the 21st century, these controls began to be abolished one by one. The Bush II administration and Trump's administrations withdrew from ABM and INF Treaties. Therefore, there has been no need to maintain Open Skies or New START Treaties. In other words, humanity meets the again the convenient condition for racing to the global terminal. So, according to Chomsky, these two existential crises are related to each other. Because military outlays in a year of the world is roughly 1.8 trillion dollars. So, we need to ask, "how will it be possible to overcome climate change as massive resources needed to protect life in the world are flowing to the military? *"Who will defend the Earth?"*

According to the IPCC October 2018 report, it was concluded that we must stabilize the global average temperature at 1.5 degrees above the preindustrial level. Therefore, we have to reduce CO2 emissions significantly by 2050. We know that there is no plan B. We must immediately meet zero net carbon emission because the effects of climate change will not be reversible. *We are losing control of weather tipping happens.* In the following 30 years, we must achieve zero net emissions to save the human race. Then, Chomsky uses an impressive quotation from Israeli climatologists: *"They don't understand that everything is expected to change: the air we breathe, the food we eat, the water we drink, the landscape we see, the oceans, the seasons, the daily routine, the quality of life. Our children will have to adapt or become extinct... That is not for me. I'm happy I won't be here"*. In sum, Chomsky makes an essential connection between the environmental problem and nuclear arming. It is called a twin crisis.

On the other hand, Polychroniou asks Robert Pollin about the views, which are pro-market, of orthodox economists. Pollin states that some mainstream economists accept that climate change is the greatest market failure that the world has seen, whereas some consider that market failure is a result of government intervention. According to Pollin, climate change is one of the historical failures of the free market system. He highly criticizes neoliberalism which is the idea that outcomes of the free-market system are optimal and efficient. In this manner, Robert Pollin puts forward the idea of socialism for the capitalist class. That is, the free market system consists of giant corporations and non-government existence in managing the economy. So, the government allows them to pursue profit-seeking. However, firms request the government to bail out whenever the market system is collapsed. It is a practical problem for neoliberalism, consisting of a pure free-market system and highly deregulation in the financial system.

Pollin highlights the distinctive view of a mainstream economist. It is an exclusion of government in managing the economy. They continue to support the mentality that depends upon market perfections. First of all, the destructive effects of global warming are not newly known. In the 80s, there were studies made by researchers who worked for ExxonMobil and Shell, about fossil fuel consumption that will cause a 2-degree increase in the average temperature of the planet in 2060. These corporations earned a significant profit and governments granted them massive subsidies. Robert Pollin says that some mainstream economists recognize that the free market system can fail. But they point out that market failure is a result of government intervention. They propose to minimize government. They also suggest a policy for climate change that includes no government. They offer carbon tax. It redistributes the income to lower-income people due to an increase in the cost of standard of living. These economists do not support government investments in renewable energy sources. They continue to follow the idea of market perfections. In this chapter, Robert Pollin does not explain the problem's solution further because he later explains why the government is needed to overcome global warming in the third chapter.

Towards the end of this chapter, Robert Pollin talks about the impacts of industrial agriculture on global warming together with alternatives. Robert Pollin states that one of the crucial drivers of climate change is corporate industrial agriculture, responsible for approximately 25 percent of total greenhouse gas emissions. There are four main channels interrelated with each other: I. Deforestation, II. Use of land for cattle farming, III. The heavy reliance on natural gas-based nitrogen fertilizers, synthetic pesticides, herbicides, and IV. The vast amount of food that is grown but wasted.

Deforestation is the most significant issue driving climate change. Because trees are already absorbing CO₂ emissions that we have pumped into the atmosphere. So, deforestation accelerates to expand of CO₂ emission in the atmosphere. Robert Pollin adds that deforestation contributes to the rising incomes of profit-seeking firms and low-income families. Because forests are destroyed to open new land for mining and agriculture. So, deforestation is profit managed. Then, Pollin explains how profit-seeking agricultural firms drive 40 percent of deforestation in developing countries for cattle grazing. Cattle farming is devastating for forests. It continuously needs more new lands. What is an alternative to industrial farming? Organic farming is an alternative solution, but it is less productive. So, this means that we need more land for organic farming. However, according to Pollin, we know that there are huge wasteland and food waste. Forty percent of whole foods produced by developing countries are lost due to post-harvest processes such as storage and transportation. So, Pollin proposes that we can transform industrial agriculture into organic farming by needing no more land if we invest more in storage and transport infrastructure. We can compensate productivity loss of organic farming. He also points out the air pollution issue due to burning fossil fuels, firewoods, etc. In the developed world, conditions are not so bad. However, these issues are not solved yet in those countries.

The second chapter, namely "Capitalism and the Crisis," tries to connect capitalism and the climate crisis. Noam Chomsky begins to talk about the intention of Republican leadership undermining the Paris Agreement. An important point here is the connection between Republican Party and deniers in the business world. The members of business world have highly class-conscious on the issue of global warming. For instance, David Koch is an ultimate denier who rejects global warming. Chomsky highlights the influence of David Koch on the Republican Party. David Koch has worked to get rid of any moderate Republicans who suggested regulations on greenhouse gases. The Koch network has been forced to design Republican Party in its view, which does not only refuse to take action against global warming but continues to deny the reality of global warming. According to Chomsky, only 25 percent of Republicans recognize that the problem is accurate and that humanity is responsible. Then, Chomsky mentions Sanders' movement in the United States. He goes into the details of the worker movement and its historical background. Chomsky states that leaders of the worker movement in the past were prominent environmentalists. And he also explains the relationship between the struggle of unions and the struggle

of the environment. Chomsky gives an example of Tony Mazzocchi, the head of the Oil, Chemical, and Atomic Workers International Union. Under the leadership of Tony Mazzocchi, this union played a significant role in the establishment of the Occupational Safety Health in 1970. Being a pro-environmental, Tony Mazzocchi was a person who highly criticized capitalism. According to Chomsky, he considered that workers should control the plant environment while taking action for combating industrial pollution.

Chomsky concentrates more on the nature of capitalism. He states that the institutional and ideological functions of capitalism directly elicit the destruction of organized social life. We have practiced expanding fossil fuel production every day. ExxonMobil is one of the biggest firms which produce fossil fuels. Chevron is another example of the situation which plants' energy project is destroying the environment. Royal Dutch Shell is now establishing a considerable plant that aims to create non-biodegradable plastic that kills ocean life. Chomsky puts forward opportunities that have emerged with the 2008 financial crisis. When the crisis occurred, U.S auto industries were virtually nationalized by Obama. So, it provides a chance to talk more about the intention to produce. So, the capitalist property requires production for profit instead of considering human life. Chomsky concludes that socializing core industries and reorganizing production depending upon human needs under the community control of means of production is not a utopian dream.

After Chomsky's introduction on the relationship between capitalism and climate change, Robert Pollin starts a conversation connecting the rise of capitalism and burning fossil fuels to produce energy and machines. He gives an example of extensive coal production aiming at burning to get power for producing manufacturing commodities in the U.K in the 1830s. According to Robert Pollin, Britain is responsible for 60 percent of global CO₂ emissions in the mid-1850. Global capitalism emerged depending upon fossil fuel-based energy systems. And clean energy transition might provide the critical cornerstone for improving democracy and egalitarian community. But it should be known that any type of technology, whether clean or not, cannot deliver social transformation. According to Robert Pollin, egalitarian communities can only emerge if people build a political movement.

Just as capitalism is a profit-driven system, fossil fuel production is lucrative. That is why they are produced. If the cost of renewable energy declines and if it is lucrative like fossil fuels, do firms invest in green energy? According to Robert Pollin, the energy cost generated by renewable sources is almost equal to the cost of power generated by fossil fuels. But fossil fuel industry is still expanding. However, we observe that billionaires have already begun to hold solar energy assets more in their portfolios. Over the decades, firms have invested large scale in the fossil fuel industry. The scale of the industry is too big to withdraw. Therefore, Robert Pollin states that clean energy transition cannot be achieved by an attempt that forces to fall rate of profit. However, government intervention to force capitalists to invest in renewable sources is necessary. Moreover, the government should exist in the economy to invest in critical economic sectors. Also, It should subsidy private green investments. According to Robert Pollin, a combination of these two policies, suggested by the mainstream economists, will move us to get rid of fossil fuels faster than the carbon tax policy.

On the other hand, Noam Chomsky highly criticizes the profit-based view. He suggests that worker-owned and managed enterprises might have different motives than privately owned firms that seek a profit. However, Robert Pollin does not think public ownership is a favorable framework for improving clean energy-based industries because 90 percent of the world's reserves and 75 percent of world production of fossil fuels are organized under the control of publicly owned or national companies.

The third chapter, titled "A Global Green New Deal," covers the possibility of a politically realistic and economically feasible project. IPCC reports state that we will have to reduce total CO₂ emissions by 45 percent in 2030. And then zero net emission will be reached in 2050.

Fundamental issues of the Global Green New Deal proposed by Robert Pollin are hitting IPCC targets, job opportunities, and raising living standards for poor and working people. According to Robert Pollin, IPCC targets are realistic to be achieved. However, it requires a massive investment in green resources. What is targeted to reach net zero-emission is approximately 2.5 percent of global GDP per year until 2050. Pollin's projection assumes that average spending per year should be equal to 4.5 trillion dollars per year from 2024 to 2050 if the project is expected to begin in 2024. So, the total green energy investment is 120 trillion dollars between the period 2024 and 2050. Robert Pollin states that 2.6 trillion dollars are necessary for the clean energy transformation in the program's first year. He assumes that it can be undertaken equally by the public and private sectors. In 2018, the total investment involving green energy sources and energy efficiency was 570 billion dollars, equal to 0.7 percent of world GDP. So, to hit the IPCC target, 1.8 percent of world GDP, which is about 1.5 trillion dollars, is needed. The total investment level will be increased as the global economy grows. And consumption of coal, oil, and natural gas must be fallen during this period. The total consumption of fossil fuels and nuclear energy is equivalent to 85 percent of the global energy supply.

Land requirements constrain clean energy. Robert Pollin states that it is not realistic that 100 percent global renewable energy is built. Because it needs 100 times more land to plant than fossil fuel plants. Pollin evaluates several reports about building 100 percent renewable energy sources worldwide. For instance, 1 percent of US territory is enough to plant wind and solar energy sources to provide energy for the whole of the USA. And new opportunities to allow their land for building wind power will occur for farmers. And energy efficiency is developed by technological advancement. There also occur carbon-negative technologies. They are emerged through technological development. The first one is an aerosol injection into the atmosphere to reduce CO₂. The second one is carbon capture technologies which transport carbon through pipelines into the subsurface to be stored. However, the third one is that trees are already natural carbon absorbers. So, afforestation is a natural alternative. Robert Pollin refers to the report of Mark Lawrence that afforestation might realistically decrease CO₂ by the amount of roughly between 0.5 and 3.5 billion tons per year towards 2050. However, we know that today's total carbon emission is approximately 33 billion tons. So these three solutions do not deliver a significant result that global warming is reversing.

On the other hand, Noam Chomsky considers that geoengineering solutions are the last resort to be launched. Because their side effects cannot be estimated, they are ecologically harmful. By the way, quite similar methods are already used in agriculture. Artificial nitrogen fixation for fertilizers has been used for a long time. These types of practices are used due to the population boom. And we are sure that some side effects are unacceptable. According to Noam Chomsky, we can also be away from industrial meat production because its contribution to global warming cannot be ignored.

Nuclear power plants supply 5 percent of global energy. As some European countries are stopped planting nuclear energy, there are a lot of nuclear power construction in process. They do not cause air pollution or CO₂ emission. However, radioactive wastes are so dangerous for human life. Furthermore, storage of reactor fuels and the decomposition of nuclear plants, which are out of date, are two other issues. Moreover, there is a risk of operating reactors as an uncontrolled nuclear reaction, just like happened in Japan in 2011. Fukushima power plant was meltdown due to an unexpected earthquake. It elicited air and ocean contaminations. Then the last issue is political security because nuclear energy can be used to produce deadly weapons. Noam Chomsky and Robert Pollin are both against nuclear power as a solution to get rid of global warming.

This chapter includes another essential discussion about the growing literature connecting global warming and economic inequality. Robert Pollin says that the US and Western Europe through 1980 were responsible for roughly 70 percent of total cumulative emissions. If we consider the global population by

income levels, in 2015, the top 10 percent was responsible for almost 50 percent of total emissions due to private consumption. In contrast, the bottom 50 percent of the total population was just responsible for 10 percent of total emissions due to their consumption. Here, we need to seek an answer to the question: “who is incurring the cost of climate change? Fossil fuels are burned in rich countries more than in poor countries. At the country-based level, rich people benefit from a fossil fuel-based economy more than poor people in terms of the consumption of goods and services. On the other hand, poor countries and their people face the high cost of global warming. They breathe polluted air. They do not have the capabilities to invest in sea walls and air conditioners. They produce fossil fuel-based commodities, which are not allowed to produce in developed regions. Then, they export them to developed areas. The import composition of developed countries consists of largely non-eco-friendly commodities. These countries are blamed much more for global warming. And also, they are expected to sacrifice their economic growth. In fact, poor countries are less responsible for global warming.

Earth’s mean temperature has risen by roughly 1.1 degrees since the 1880s. So, there is a need to take significant action to protect nature and poor communities. The Global Green New Deal project aims at combating climate change and its impacts. First, protections should begin with constructing storage and expanding existing storage for fresh water and food, and seeds. The second one is organic farming. Industrial farming causes lots of side effects that are harmful to humans. The third is that protection should also involve effective and affordable financial insurance for poor communities.

In this paper, Robert Pollin presents an outline of his proposal for the investment route of the Global Green New Deal. He begins with industrial and financial policies to achieve zero carbon emissions for the global economy. Industrial policies should be made by improving technological innovation that promotes existing clean energy technologies. And there should be a price guarantee for the private sector in the investment of clean energy sources. Profitability is also essential for clean energy investors to provide a stable long-term market environment. Then, one of the most critical policies is a direct reduction in the consumption of fossil fuels. The carbon tax can manage this policy. And potential funds which are expected to come from taxing can be used for subsidies. Besides, the rising price of fossil fuels due to taxing will aggravate the standard of living for poor families because low-income families widely demand fossil fuels-based jobs market. So, the government should support them with new job opportunities for clean energy investments and the transfer of newly created income from the carbon tax.

Financing policies are required. The total financial asset in the world is roughly equal to 317 trillion dollars. Robert Pollin proposes that 2.4 trillion dollars, which should be begun in 2021, is 0.7 percent of total assets. Then, he suggests four primary sources of funding for clean energy transformation. These are carbon tax, some portion of funds flowed into military spending, green bond lending program, and elimination of subsidies in fossil fuel industries. He expects that 625 billion dollars can be generated by carbon tax at the beginning of the program. Thus, 25 percent of this, roughly equal to 160 billion dollars, can be used to finance clean energy investments. And 75 percent of tax income can be used to support poor families on earth. Total military spending of global economies was about 1,8 trillion dollars in 2018. The USA has nearly 40 percent of global military spending. He assumes that 6 percent of global military spending, equal to roughly 100 billion dollars, can be transferred into financing the global green new deal project. Then, as we experienced in the 2008 financial crisis, there is no limit on non-borrowed reserves of Fed, which some portion of it was used to bail out firms during the crisis. He proposes that Fed and ECB can supply separately 150 billion in Green Bonds financing. And last, 3 trillion dollars were subsidized globally into fossil fuel industries in 2015. It is roughly 0.4 percent of global GDP. He assumes that 25 percent of fossil fuel subsidies can be channeled into the investment in clean energy sources. With four primary funding sources, which are 25 percent of a carbon tax (160 billion dollars), military spending transfer (100 billion dollars), Green Bonds program of Fed and ECB (300 billion dollars), and 25 percent of total fossil fuel subsidies (750 billion dollars), 1.3 trillion dollars are necessary funds of public sector for

the first year of Green New Deal Project. This large-scale investment might not fully offset massive job losses in fossil fuel industries.

De-growth issue is also asked to both Robert Pollin and Noam Chomsky; they agree that the idea of de-growth cannot be a solution because degrowth will directly elicit a large scale of unemployment. And shifting green energy sources from fossil fuels requires growth, such as constructing new solar and wind panels, storage, transportation expansion, etc.

Chapter four, titled “Political Mobilization to Save the Planet,” covers global political movement and balance of power. The first thing we must understand is that no one and no country can escape from the risks of global warming. It is an international existential crisis for humanity. In addition, global warming and the Covid19 pandemic relate to each other. Both are the results of the destruction of natural habitats through deforestation. People also face health consequences of air pollution. Robert Pollin highlights a study about SARS which is related to Covid19. It shows that people who breathed dirtier air were influenced by the infection double times more.

The last point covered in chapter four is Eco-socialism. It is a political movement aiming at annihilating capitalism to prevent environmental disasters. So, as discussed earlier, it parallels a society of free, democratic, and community-owned ownership structure, like an example of Tony Mazzocchi’s attempt. According to Robert Pollin, ecosocialism and the green new deal are the same projects. Green New Deal aims at stabilizing climate change as well as combating the rise of inequality. Robert Pollin states that ecosocialism targets to prevent ecological disasters too. However, Robert Pollin does not think that clean energy transition can be achieved by only the route of publicly owned property. He emphasizes that large scales of fossil fuel industries are publicly owned. He shares the concerns of Eco socialists; however, he considers that changing the structure of ownership by destroying capitalism is a somehow radical idea, and it is not realistic. Chomsky and Pollin discuss the strategy of massive civil disobedience at the end of the chapter. They are both refer to Antonio Gramsci. Noam Chomsky states that neoliberalism is visibly dying. We have experienced its dying symptoms as deep meaning of Gramsci’s sentences: “The old is dying, and the new cannot be born, in this interregnum, a great variety of morbid symptoms appear.” On the other hand, Robert Pollin is more optimistic than Chomsky. He begins the discussion with another quotation from Gramsci: “Pessimism of the mind; optimism of the will.” And he points out that there is no alternative!

3. Critique of the book

Naturally, I do not totally agree with the authors throughout the book. There are some points that I agree with and partly agree with them. However, on some points, I am afraid I have to disagree. Let me start with the first chapter. I absolutely agree that climate change can be solved only with international attempts. There is no possibility of one country's solution for climate change. In this chapter, they complain about large-scale military spending. It is one of the main points to attack some people concerned about how the green transformation of industries is financed. Global military expenditure will be had to be cut down to overcome with financial issue of green transformation. Also, I partially agree with the authors about the idea that carbon tax alone cannot deliver green energy transformation. There is a need for government intervention. I agree that more than the carbon tax is needed. However, the possibility of government intervention without political mobilization of people almost does not exist. I explain this after the critique of Pollin’s project. The last idea in this chapter is that industrial agriculture is the main driver of global warming. The alternative is organic farming. However, it might not be easy to think that organic farming alone can generate a sustainable amount of food consumed by the world population if industrial agriculture is abolished. In the second chapter, the authors try to make a connection between capitalism and the climate crisis. They highlight Marxian ecology, such as the idea of metabolic rift developed by John Bellamy Foster. However, they do not go into the details of it. Noam Chomsky insists on the idea that

private property is a problem to overcome profit-led production. I totally agree with Chomsky. He enlightens the possibility of other types of ownership. On the other hand, Robert Pollin emphasizes the connection between burning fossil fuels and emerging capitalism. Here, in my opinion, burning fossil fuels is a result. It is not a reason for emerging capitalism. However, generating energy has indeed evolved as capitalism was expanded. In this part, I am close to the ideas of Chomsky rather than Robert Pollin. We cannot deal with ecological disasters unless we eliminate profit-led production and social relation because capitalists care only about profit. They do not have moral values, so they do not care about ecology. Besides, I agree that technology cannot deliver green transformation because it is organized and led by the idea of making a profit. Today, we observe that no pharmaceutical company is sacrificing the ownership rights of vaccines as millions of people on the earth are infected by Covid19. Because they care only about profit. So, without discussion on profit-led production and its social relation, we cannot find a robust solution to overcome global warming. After that, the third chapter covers the idea of the global green new deal. Robert Pollin presents his project. Moreover, he provides four main sources to finance green energy transformation on a global scale. He assumes and charges several duties to the government, such as carbon tax, cutting military expenditure, disable fossil fuel subsidies. However, he forgets that almost all governments on earth are managed by strong relationships with owners of large corporations. In the book, they explain the existing of Ketch brothers in the political system. This type of political existence of capitalists is almost in every geography on earth. Therefore, I do not consider that Pollin's plan is politically realistic. We need more than assumptions about types of government intervention. There is a need to force capitalists to transform their energy systems. It is nothing but political mobilization and civil disobedience of people globally. Furthermore, we need other types of property ownership. In the last chapter, they discuss political mobilization to save the planet. This chapter is the weakest chapter of the book. The authors give an example of Tony Mazzocchi to connect the history of unions and environmental movements. Moreover, one of the wrong ideas in this chapter is said by Robert Pollin. He thinks that ecosocialism and green new deal are the same projects. It is exactly not. The problematization of eco-socialists such as John Bellamy Foster is related to the fundamentals of capitalism. Moreover, they take the capitalist mode of production into the center of their studies. They think that it must be overcome to get rid of ecological disasters. However, Robert Pollin believes that ecological disasters can be solved under capitalism. I think that we cannot expect the government to take serious action. Lastly, I cannot entirely agree with the Pollin's idea that public ownership can not be a solution because publicly-owned companies generate 75 percent of fossil fuel production. He uses this argument to refuse other modes of production. However, we cannot understand socialism from public ownership companies of today's governments because they are organized to provide for the needs of the capitalist mode of production.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflict of interest to declare.

Grant Support: The authors declared that this study has received no financial support.